

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»

На правах рукопису

Шабанов Михайло Олександрович

УДК 323.2:572.028(043.5)

Антропологічний чинник у розвитку політичних процесів

23.00.02. – політичні інститути та процеси

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
політичних наук

Науковий керівник–
Подмазко Євген Артемович,
к. ф. н., професор

Одеса – 2013

Зміст

Вступ.....	с. 3
Розділ 1 Теоретичні підстави антропологічного виміру політичних процесів.....	с. 10
1.1. Базові напрямки політико – антропологічного підходу до політичних процесів.....	с. 10
1.2. Особливості антропологічного виміру політики.....	с. 46
Висновки до розділу 1.....	с. 55
Розділ 2 Методологія антропологічного дослідження політичних процесів...с.	58
2.1. Методологія з’ясування метарівня політичного процесу.....	с. 58
2.2. Методологія з’ясування механізму інтеракції біологічного і соціального у розвитку політичних процесів.....	с. 75
Висновки до розділу 2.....	с. 91
Розділ 3 Людина як домінанта у розвитку політичних процесів.....	с. 93
3.1. Людина політична в межах простору існування.....	с. 93
3.2. Антропогенні простори перебігу політичних процесів.....	с. 119
Висновки до розділу 3.....	с. 136
Розділ 4 Антропологічна проекція політичної дії / взаємодії в процесуальній площині розвитку.....	с. 138
4.1. Домінуючі політико-антропологічні типи у сучасному політичному процесі.....	с. 138
4.2. Політико-антропологічна утворююча розвитку виборчого процесу.....	с. 185
Висновки до розділу 4.....	с. 198
Висновки.....	с. 200
Список використаних джерел:.....	с. 209

Вступ

Актуальність теми. Необхідність дослідницької та аналітичної роботи в даному напрямку обумовлена соціально-практичним значенням феномену людини політичної та його суб'єктності у впливі на політичний розвиток та безпосередньої участі у ньому. Виявлення антропологічних чинників у політичних процесах підтверджує, що вони мають різноманітне походження та закономірно можуть розвиватися у різноманітних напрямках, створюючи особливу площину, що природньо відрізняється від інших соціально-політичних утворень. Подібні дослідження необхідні не лише для конструювання теоретичних концепцій у політичній науці, але й для вироблення практичних рекомендацій щодо діяльності людини у реальному політичному процесі, поза лише окреслених теоретично конструкцій сучасного політикуму. Тому що антропологічне дослідження передбачає аналіз як на індивідуальному, так і на груповому рівні з фіксацією особливих рис, що їх вносить людина у навколишнє політичне життя. У більш широкому діапазоні важливість розвитку демократичного процесу передусім на пострадянських теренах обумовлює інтерес до цілого ряду різних за суттю політичних систем та режимів, включаючи й ті, що поєднують фактично нав'язані демократичні настанови з суто традиційним місцевим патріархальним устроєм, політично розвиваючись за власним, обумовленим культурно та історично, шляхом. Щодо більш звуженого діапазону, то дане дослідження частково базується на осмисленні управлінської, публічної, кадрової політики у процесуальному розрізі та безпосередній оцінці самих політичних кадрів, що сприяють або саботують розвиток політичних процесів. Проблема кадрів, відбору та їх професійної кваліфікації на сучасному етапі розвитку політичної системи залишається не вирішеною через не відокремлення її системних проявів від власне не структурованих та не оформлених законодавчо. Фактичне ж вирішення її базується на вірному плануванні. Грунт для такого роду планування на практиці надає виокремлення прихованих елементів, які в більшості мають архаїчне походження та стійкі до будь-яких соціально-політичних змін.

Не менш актуальним залишається питання політичної свободи особистості, збереження її громадянських та власне політичних прав у сучасному суспільстві і державі, співвідношення людини та держави в умовах ринку та глобалізаційних змін, кризи ідентичності сучасної людини політичної. Свобода інтерпретується сучасними дослідниками як основна родова ознака людини в цілому та людини політичної зокрема. Прояви родової природи людини політичної залишаються майже не погодженими з практичною площиною розвитку демократичного процесу через апріорну інваріантність базових елементів, що скоріше тяжіють до тіньової реалізації. Тому констатація проявів свободи чи її відсутності як протилежної тенденції у різноманітних політичних процесах не менш актуальна для дослідження. Важливим є відокремлення найбільш помітних для сучасної людини політичних процесів та різноспрямованих аспектів їх розвитку.

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є вплив антропологічного чинника на розвиток політичних процесів, його особливості та перспективи подальшого прояву. Мета даного дослідження надає можливість для виділення наступних необхідних **задач**:

- проаналізувати стан розробки проблеми в межах сучасної політичної науки;
- з'ясувати зміст, особливості та умови розвитку сучасних політичних процесів у антропологічному вимірі;
- дослідити основні методологічно-концептуальні підходи у політико-антропологічному вимірі;
- проаналізувати специфіку інтеракції антропологічного чинника у політичних процесах та простору;
- з'ясувати роль антропологічної проекції політичної дії / взаємодії в процесуальній площині розвитку;
- визначити домінуючі політико-антропологічні типи у сучасному політичному процесі;
- з'ясувати основні політико-антропологічні складові розвитку політичних процесів з огляду на різноманітність їх реалізації;

– розкрити сутність загального впливу та значення антропологічного чинника на прикладі розвитку виборчого процесу.

Об'єктом дослідження є розвиток політичних процесів як суспільно-політична дія / взаємодія.

Предметом дослідження є сучасний антропологічний чинник розвитку політичних процесів.

Методи дослідження. При дослідженні обраної проблематики використано цілий комплекс різноманітних методологічних підходів. Так, використано міждисциплінарний підхід, який закономірно поєднує такі наукові дисципліни як політологія, політична антропологія, культурологія, політична соціологія, політична психологія, політична філософія, біополітика та інші. З огляду на спрямованість дисертаційного дослідження на проблематику «політичного розвитку», була використана в тому числі діалектична методологія з її законами та принципами розвитку, взаємозалежності, детермінізму явищ політичного життя. В цьому ж контексті репрезентований загальноцивілізаційний підхід, обумовлюючий розгляд важливих елементів у суспільно-політичному розвитку. З огляду на важливість розвитку та трансформації різноманітних стійких форм політичної субстанції, автор дослідження звертається до інституційного підходу. Крім того, використані елементи порівняльного політичного аналізу та парадигмально-компаративістського методу до вивчення еволюції політичних процесів та окремих інститутів, які мають потестарні витоки та формують собою базову платформу будь-якої з сучасних політичних систем. Розуміння загальних закономірностей формування і функціонування політичних еліт та конкретних політичних лідерів сучасності надає перспективу для прогнозування цих явищ з достатньо високим ступенем можливості й варіативності передбачити потенційний перебіг розвитку тенденцій, які гіпотетично можуть мати місце.

При дослідженні використовувались різноманітні загальнонаукові методи, серед яких аналіз, синтез, індукція, дедукція, наукова рефлексія, аналогія та інші. Були використані і прикладні методи: біографічний метод, контент-аналіз

документів та статистичних даних, порівняльний аналіз, метод типологізації, вторинний аналіз, метод моделювання, себто побудови моделей-психотипів сучасного політично-активного індивіда, що традиційно проявляє амбівалентність у власному практичному прояві в політичній сфері, фактор-аналіз: синтезуються емпіричні дані щодо впливу так званого людського чинника на сучасні політичні процеси. Дані моделі мають комплексну та неоднорідну основу – політологічну, політико-антропологічну, політико-психологічну, та, загалом, культурно-цивілізаційну. Використовувався також описовий метод для розкриття базових елементів в реалізації політичної дії / взаємодії, розкритті феномену політичної та державної влади через взаємодію між політичною елітою та народом, бюрократією та народом. Для визначення стадій сучасного політичного процесу було використано метод його структурного аналізу.

Використання методу системного аналізу дозволило побудувати єдиний погляд щодо комплексу проблем й виявити його найбільш сутнісні сторони, простежити їх взаємозалежність та взаємообумовленість як у історичній ретроспективі, що, безумовно, є важливим при звертанні до політогенезису, так і в сучасних умовах. Феномен людини політичної розглядався у дослідженні як цілісна система, тому принциповим було використання синергетичного методу.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена як сукупністю завдань, так і способами їх розв'язання.

Вперше:

для дослідження природи та сутності розвитку політичних процесів використано політико-антропологічний підхід, що складається з трьох базових дискурсів: політико-філософського, політико-біологічного та соціально-антропологічного. Обґрунтовано, що феномен людини політичної є ідеальною конструкцією для аналітичної роботи з виявлення причин виникнення девіативних тенденцій у розвитку політичних процесів. Визначено, що розгортання впливу антропологічного чинника на політичні процеси відбувається на двох базових

рівнях: метарівні розвитку політичних процесів та рівні інтеракції біологічного та соціального у розвитку політичних процесів.

визначені сутнісні характеристики та роль особливих антропогенних просторів як площини, необхідної для розвитку будь-якого політичного процесу у сучасній політичній системі; встановлено зв'язок між даними просторами та особливостями розвитку політичних процесів, формуванням демократичних, автоританих та тоталітарних політичних режимів.

Удосконалено:

визначення основних структурних елементів, що складать антропологічний чинник у розвитку політичних процесів, причини впливу антропологічного чинника на сучасний політичний процес, взаємозв'язок антропологічного чинника та фіктивних політичних інститутів. Вони виступають у якості результату деструктивного впливу;

вплив антропологічного чинника на політичний процес у традиційних та перехідних суспільствах. Обґрунтовано, що антропологічний чинник безпосередньо впливає на показники політичної стабільності у перехідних суспільствах, відтворюючи специфічні відносини між державними та різноманітними недержавними структурами. Він носить перманентний характер та надає основу для подальшої трансформації політичних інститутів. Встановлено високий рівень когерентності в проявах політичної активності між даними політичними інститутами та окремими їх представниками;

Дістало подальший розвиток:

визначення антропологічного чинника як складової розвитку процесів демократизації на пострадянському просторі;

нелегальний характер впливу даної складової та її специфіка. Обґрунтовано, що більшість структур, як суб'єктів реалізації антропологічного чинника, мають закритий характер, переслідуючи переважно кланові, корпоративні чи

вузькогрупові інтереси. Кадрова політика таких структур та підзвітних осередків державної влади базується в більшості на принципах персональної залежності та особистої відданості. Встановлено, що дії даних суб'єктів сучасних політичних процесів відбуваються переважно поза правовим полем та загалом сприяють деградації політичної системи. Загальний зміст діяльності розкривається у явищі політичної злочинності.

Розвиток сучасного виборчого процесу на пострадянському просторі обумовлений впливом авторитарного синдрому, елементів патерналістської політичної культури, персоналізації державної влади, патронажно-клієнтних відносин, реалізацією корупційних схем та наявністю надвпливових тіньових центрів прийняття політичних рішень у державі. Вагомим проявом процесійної реалізації даних елементів в Україні є використання централізованого адміністративного ресурсу на всіх етапах та рівнях політичних виборів в умовах псевдогромадянського контролю.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі політології Інституту соціальних наук Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова в рамках комплексної науково – дослідної теми кафедри «Дослідження політичних аспектів адаптаційних практик у перехідних суспільствах» (№ держреєстрації 0111U006703), одним з виконавців якої є дисертант.

Практичне значення одержаних результатів закономірно обумовлене науковою новизною і сукупністю поставлених завдань та засобами їх розв'язання. Основні положення та висновки даного дослідження мають як теоретичний, так і прикладний характер. Вони можуть використовуватись при подальших дослідженнях політичних змін та наданні практичних рекомендацій щодо базових або родових основ поведінки людини політичної, яка бере участь у політичних процесах, при цьому свідомо або несвідомо сприяючи прогресивним інтенціям. Можливо також спрогнозувати кінцеві результати такої участі та закономірності організації й освоєння політичного простору як ймовірної матриці політичного

розвитку, детермінованої антропогенним впливом конкретної людини, або визначеної групи протягом певного часового проміжку. Теоретичні узагальнення, висновки і пропозиції дисертації можуть бути матеріалом для подальших наукових досліджень та дискусій щодо напрямків вдосконалення політичних технологій, прийняття політичних рішень тощо.

Головні положення та висновки даного наукового дослідження можуть бути корисними при розробці певних тем з політології, спецкурсів з політичної антропології, політичної психології, політичної філософії тощо, навчально-методичних програм, посібників та довідкової літератури.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дослідження викладалися на міжнародних та всеукраїнських конференціях, «круглих столах» і щорічних професорсько-викладацьких конференціях ОНУ імені І. І. Мечникова: Основні положення дисертації викладені автором у виступах на науково-практичних конференціях: «Соціально-політична інтеграція: локальний, регіональний і глобальний виміри» (Одеса, 2009 р. та 2011 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 2011 р.) Міжнародній науково-практичній заочній конференції «Регіональне застосування наукових знань» (Горлівка, 2012 р.). Результати дисертації доповідались на аспірантських та методологічних семінарах кафедри політології Інституту соціальних наук Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Публікації. Основні положення дисертаційної роботи знайшли відображення у 6 наукових публікаціях, які надруковано у фахових з політології виданнях.

Структура дисертації. Дисертація складається з вступу, чотирьох розділів, кожен з яких містить підрозділи, висновків, та списку використаних джерел (237 найменувань). Загальний обсяг дисертації складає 208 сторінок.

Розділ 1

Теоретичні підстави антропологічного виміру політичних процесів

1.1 Базові напрямки антропологічного підходу до політичних процесів.

Політико-антропологічний напрямок вітчизняної політичної науки сьогодні залишається досить новим і неструктурованим. Чітко не простежується ні спадкоємність у вивченні даного сегмента знання, а ні усвідомлене відділення його від інших. Розробки вітчизняних фахівців багато в чому повторюють уже проаналізовані аспекти модернізації політичної системи та процесів західними або російським колегами. При систематизації політико-антропологічних досліджень за спрямованістю, загалом відмічається декілька базових напрямків аналізу політикума, політичних інститутів та процесів в цілому. Всі вони відображають лише часткові доробки та ще більше диференціюють їх за цілим комплексом різноманітних критеріїв.

Узагальнюючи, можна знову обґрунтовувати те, що закономірно вже довгий час є аксіомою. Хоча об'єктивно антропологічний напрямок у політичній науці може використовувати доробки в багатьох сферах життєдіяльності людини, поєднати наукове знання про людину політичну з філософськими вишукуваннями, активно освоювати й систематизувати досить об'ємний, але нібито ненауковий матеріал, що стосується додержавних (потестарних) примітивних співтовариств і політичних процесів у межах сучасних політичних систем. Політико-антропологічний напрямок знаходить передусім вираження через, по-перше, – реалізацію в теорії, тобто через політико-антропологічне дослідження та, по-друге, – реалізацію на практиці, формуючи так званий антропологічний вимір політики загалом, й політичних інститутів та процесів зокрема.

Політико-антропологічне дослідження у сукупності зводиться до заперечення системного підходу до політичного процесу. Фактично має місце своєрідна поліваріативність у застосуванні різноманітних підходів. Цим дослідження й потенційно привабливе для комплексного освоєння та

відокремлення людської складової політичного процесу, а особливо режиму розвитку. У рамках його людина політична є константа, вихідна точка у вивченні політичного явища. Умовно вона розглядається як синкретичний прояв людського впливу на політичний процес. Тобто, має місце певною мірою логічний прийом індукції, у цьому випадку, від окремого індивіда (елементарної неподільної частки) до самого суспільного організму та від окремого політичного активіста до всієї політичної системи в сукупності. Розгляд людини як первинної й постійної клітки суспільства, є необхідним, при цьому відношення до сукупності таких кліток – колективізму та його наслідків, наприклад, у прийнятті політичних рішень чи політичній участі, може сприйматися як негативний показник і загалом наслідок. Системно-інституціональний підхід не відкидається цілком. Положення, що він займає в побудові політико-антропологічного сприйняття політичного процесу в – більшості можливих варіантів – амбівалентне, оскільки оцінити той або інший процес у рамках соціуму, можна лише вивчаючи його, у тому числі й в узагальненому виді. Тим більше, що зберігається певне наслідування від соціальної антропології, контекстність дослідження людини політичної в межах тих або інших політичних інститутів і владних механізмів, які певною мірою продукує соціум у цілому або окремі соціальні класи, групи й спільноти. Звичайно, можна говорити про те, що не тільки людина впливає на суспільство, але й воно «в боргу не залишається». Досить згадати простий приклад. Перманентний зв'язок політико-антропологічного дослідження з контекстом історико-політичного становлення та розвитку суспільства є беззаперечним фактом. Більшість сучасних дослідників у даному напрямку передусім займаються виокремленням окремих історичних аналогій та порівнянь, що мали місце в минулому або існують і в наш час.

В історичній ретроспективі існує два загальних підходи (погляди) щодо поступового становлення людського суспільства і його державності: цивілізаційний і формаційний. Зв'язок між ними й відповідними політичними системами на практиці є фактом. Не один з даних підходів не робить акцент безпосередньо на людину й на її роль у перетвореннях, які мають місце. Однак

ними прямо визначається загальна концепція розвитку політичних процесів у соціумі. Це, в свою чергу, є фактором, що впливає на політичний антропогенез та формування його окремих характеристик в залежності від концепту розгляду участі людини у політиці. Більш виважено розглядаючи дані погляди на соціально-політичний розвиток, автор визначає наступні:

1. Цивілізаційний підхід. При розгляді даного підходу очевидно, що кожна цивілізація продукує свій тип людини, тобто цивілізація, і культура відповідних суспільств домінують над одиничною людською складовою. Людина політична виявляється ідентичною своїй культурно-історичній системі. Цивілізація є формою розвитку суспільства але вихід за межі існуючих цивілізаційних меж для людини практично неможливий внаслідок приналежності до природного середовища перебування. Середовищем існування виступає місто, найбільш характерним культурним здобутком, що відсторонює представників однієї цивілізації від іншої, є писемність. Вона підтримує та відтворює необхідну комунікацію між індивідами, передусім, у перспективі, створюючи прецедент передачі культурного та суттєвих аспектів соціального-політичного досвіду дії/взаємодії. Найбільш досвідчені у комунікації особи одночасно проявляють прямий інтерес до політичної влади. Їх політична діяльність не обмежується лише публічними виступами, тому політична активність та участь у політичних процесах, в свою чергу, доповнюється цілою сукупністю різноманітних проявів. Обґрунтувати *Homo Politicus* як універсальний феномен соціальності всебічно представляється, на погляд автора дослідження, неможливим: занадто велике значення цивілізаційних детермінант.

Осмислення проблематики розвитку політичних процесів фактично не виходить за їх межі, ті або інші чинники превалюють над політичною природою *Homo Sapiens*. Подібна перевага відкриває політичний початок у людині, заганяючи природне в достатньому ступені у більш-менш визначені тверді цивілізаційні рамки. Даній метаморфозі людина завдячує перед суспільством та ускладненням процесів у ньому, тобто ускладненню суспільної організації, що має місце на різноманітних етапах історичного розвитку. Жодна з існуючих сьогодні й

сформованих раніше цивілізаційних концепцій і парадигм не долає подібну систему стереотипів, що й не дивно, оскільки сам цивілізаційний аспект розгляду того або іншого процесу або феномена виділяє здебільшого тільки риси відмінності й подібних моментів цивілізацій, культур, більших спільнот, але досить часто – не більше того. Політичні процеси як такі піддаються розгляду в меншому ступені, тим більше, якщо мова йде про додавання своєї антропологічної парадигми (комплексної теорії). У більшій мірі цивілізаційний аспект розглядає геополітика, що комплексно, наприклад, стосується проблематики так званих антропопотоків (людські потоки або плини, які можливо визначити узагальнено як досить довільний процес, що проходить зі зміною кожного зі значимих (з позицій дослідника) параметрів, що описують соціосистему [71], що володіють власними культурними особливостями та мають власне уявлення щодо політичних процесів й цінностей. Але виділяються й певні позитивні тенденції в оцінці даних явищ. Зокрема, так званими «новими правими». Їх позиції та принципи можна оцінювати досить амбівалентно. Російський вчений О. С. Панарін зазначає в зв'язку з цим, що, «спираючись на досягнення західної етнології, «нові праві» стверджують, що відмінності і своєрідність народів зумовлюються їх біосоціальною природою, яка «випробувала» ряд базових антропологічних інстинктів, верифікуючих становище людини і його співтовариств в історії. «Територіальний» інстинкт оголошується першопричиною національних демаркацій і згуртування всередині групи. Інстинкт «ієрархії» або «домінування» звернений проти егалітаристських теорій і практик, що загрожують тоталітаризмом. Він доповнюється «правом на відмінність», яке зводять до закону творчий принцип творення. Визнання «права на відмінність» забезпечує переважання найздібніших в житті і завдає удару егалітаризму, що є «протиприродним» за своїм характером. «Інстинкт власності» визначається як внутрішньо притаманне людині почуття, що обумовлюють і розширюють його волю. Людина конкретизує себе в історії через власність, яка виступає важливим чинником цивілізаційного розвитку. Інстинкт «агресивності» служить захисту території і власності і дозволяє встановлювати «необхідну дистанцію між

індивідами і їх спільнотами» в історії; йому також належить роль цивілізуючого початку в історії. Доповнений інстинктом «спільноти», він сприяє консолідації великих і малих груп, таких як сім'я, громада, держава» [137, с. 43].

Типологізація цивілізацій є достатньо розширеною. Але якщо дещо звузити критерій пошуку, то найбільш прийнятною є та, що у ній акцентується (навіть частково) на безпосередній людській діяльності – впливі на соціально-політичні процеси загалом. Тим більше, що розвиток політичних процесів принципово знаходиться у контексті розвитку цивілізаційного процесу, якщо спиратися на домінанту антропоцентризму у політиці. Слід зважити також, що, наприклад, основою цивілізаційного підходу є філософсько-антропологічна парадигма. Тому її положення необхідно приймати до уваги під час відповідних досліджень політичного процесу у конкретному цивілізаційному середовищі. Стосовно питання диференціації цивілізацій, то вже традиційно визначають якісно різні цивілізації наступного порядку:

– космогенна охоплює найдавніші часи й епоху середньовіччя, де політичний процес та його розвиток повністю залежав від ініціативи правлячих еліт, що могли або сприяти зрушенням у соціально-політичній сфері, або, навпаки, в більшості випадків, – «консервувати» її, зберігаючи тим самим за собою здатність до відтворення при владі. Вимір розвитку політичного процесу відтворюється в більшості за допомогою культурно-міфологічних елементів;

– індустріальна або техногенна. Визначальну роль для концентрації політичного потенціалу людини відіграє «місто», з врахуванням розвитку капіталістичних відносин та розташуванням виробництв, політичний потенціал знаходиться або у прямій залежності від економічного, або існують розгалужені взаємозв'язки, що можна характеризувати як асиметричні – в залежності від розвитку політичної системи влада знаходиться в руках того чи іншого впливового прошарку населення, окремих, замкнених для чужинців за походженням, груп-клубів політичної та владної еліти в країні. За таких умов превалюючими політичними режимами стають ті, що орієнтуються на маси;

– інформаційна або антропогенна, котра формується в наш час. Вона спирається на пріоритет політичних принципів постінформаційного суспільства. Її абсолютними цінностями виступають інформація та час. Разом з тим змін зазнають політична система та політичні процеси. Володіння необхідною інформацією надає переваги одним політично-активним індивідам перед іншими. Розвиток політичного процесу певною мірою може набувати рис віртуальності або бути віртуальним; тобто змінюються і самі учасники. Активними суб'єктами подібних перетворень виступають СМІ, публічні політики, що переймають взірці поведінки у телевізійних шоуменів, окремі державні службовці (часто як виключення з правил) та, наостанок, експерти-політологи і політконсультанти, активність яких у подібних віртуалізованих політичних процесах дорівнює активності їх клієнтів або перевищує її, оскільки необхідно затвердити себе на політичному ринку держави. С. В. Цирель здійснює диференціацію суспільств, враховуючи цивілізаційно-культурне середовище, на «теплі» та «холодні» за критерієм стійкості соціально-політичних інститутів до змін. В так званих холодних суспільствах правила політичної гри вже встановлені (країни Заходу та Південно-Східної Азії), та не має необхідності встановлювати певні особистісні зв'язки суто для вирішення окремих політичних проблем. Тут превалюють демократичні політичні процеси та відповідний тип політичного режиму. В так званих теплих суспільствах така необхідність існує постійно (Росія, країни СНД, Латинської Америки та тропічної Африки). Політичні інститути є вкрай нестійкими. Суспільства такого типу тяжіють до розвитку авторитарних режимів у відповідній процесуальній площині [Див. детал: 203].

Реальний людський (так званий антропогенний), нехай, і негативний вплив, визнається тільки стосовно природного середовища, політичне ж середовище залишається, не дивлячись на певні зусилля, поза належним осмисленням і дослідженням. З політико-антропологічних позицій цивілізаційний підхід є найбільш сприйнятним для виділення цілого переліку різноманітних осередків розвитку політичних процесів зі своїми контекстними особливостями. Пошук

необхідного дослідницького матеріалу стає можливим в межах як розвинутих, так і примітивних політичних систем.

2. **Формаційний підхід.** Слід надати цій категорії необхідне визначення. Формація – це історичний тип суспільства, заснований на певному способі виробництва. Усе замикається на виробничих відносинах. Більшість так званих традиційних суспільств складно повністю віднести до одного з виокремлених формаційних типів. Політикум та політичні процеси існують як цілком структурована даність внаслідок відносної простоти надбудови, що не має пріоритетного значення й відповідно, що не виділяє феномен «людини політики» або поєднує його з проявами фінансово-економічної специфіки за різноманітними критеріями, наприклад, за історичним періодом загального розвитку того чи іншого суспільства. Політичне розглядається винятково як класово-державне. Хоча, безумовно, той факт, що «з розвитком суспільної формації змінюється і поведінка людини», є аксіомою й не вимагає додаткових підтверджень. В основі формаційного підходу покладений так званий суспільно-економічний погляд на розвиток соціуму, що певною мірою протипоставлений антропологічному. Проблеми політичного соціогенеза превалюють над проблемами політичного антропогенеза. Можна зробити наступний, дещо нав'язаний і спрощений висновок, використовуючи погляд сучасного політичного дослідника: суспільство існує як абстрактне явище, система, що час від часу у визначеній умовами мірі видозмінюється, і по зовнішніх ознаках цих змін робиться певний висновок або навіть ряд висновків різного порядку (крім того, нав'язує цілий ряд імперативів походження, яким у потенції може принести дійсно несподівані результати, адже підлегле системності вивчення політичних процесів може вже в швидкому часі виявитися неадекватним дійсності).

Діяльність лише однієї людини може кардинально змінити весь хід історичного процесу й у свою чергу вплинути на політичні процеси. При чому це повною мірою властиво для будь-якої цивілізації й формації. Адже для переходу на новий якісний рівень у будь-яких суспільних відносинах необхідно здійснити певний поштовх, тому потрібна відповідна людина-каталізатор процесу. В свою

чергу, процеси, які продукуються соціумом та політикумом на сучасному етапі цивілізаційного розвитку, не є виключенням.

Щодо більш традиційного осмислення проблематики у сучасній політичній науці поширені щонайменше три базових підходи до визначення характеру, а особливо змісту політичного процесу як такого в залежності від власне характеру політичних акторів, а також часової одиниці виміру. Зокрема, інституціональний підхід – це явище, що піддається розгляду та аналізу – різноманітні трансформації інститутів влади – основних суб'єктів політичного процесу. Умови середовища, наприклад, соціальна інфраструктура, при цьому враховуються тільки частково або навіть опосередковано, через те, що розглядаються як такі, що мають другорядне значення. Часові границі невеликі та обмежені. Вони в кращому випадку охоплюють окремі історичні події у політичному спектрі бачення. Дещо інакше складається досить близький до антропологічного так званий поведінковий підхід. Представники біхевіорального підхода в якості суб'єктів політичного процесу розглядають окремих індивідів або навіть групи людей. В зв'язку з цим політичний процес проявляється у вигляді «результуючого вектора» поведінки, політичних воель і інтересів цих суб'єктів. Однак в рамках цього підходу не знаходять нового відображення масштабні, структурні аспекти політичного процесу. Залишаються поза контекстом наукового розгляду подібні аспекти свідомо, тому що скласти необхідне уявлення щодо людини, яка, наприклад, безпосередньо приймає участь у політичному процесі на макрорівні, досить складно, а не включаючи до аналізу окремі елементи політичної діяльності, майже не можливо. Важливі часові одиниці виміру в даному конкретному випадку також невеликі. Вони дозволяють вивчати політичний процес в основному в межах повсякденності. Цей, визначений автором факт, спрощує оцінку та загалом сприйняття окремих проявів суб'єктів, на яких не роблять акцент.

Третій, структурно-функціональний підхід акцентує увагу не стільки на безпосередньо спостерігаємій наочно стороні політичного процесу, скільки на внутрішніх структурно-функціональних особливостях політичної системи та закономірно знов-таки середовища, які обумовлюють той або інший спосіб й

характер політичної дії та взаємодії між різноманітними акторами. (Знов-таки під акторами розуміються, скоріше, окремі особи або їх природні сукупності, з огляду на часткову антропологічність засобів оцінки та вибраних політичних суб'єктів, тому що справа стосується також, певною мірою, людини). Одиницями аналізу при цьому виступають не стільки окремі індивіди чи групи, скільки великі громіздкі структури політичної системи (іноді і сама система в цілому), а також їх функціонально-рольова структура. Основна увага приділяється аналізу макроаспекту політичного процесу, котрий трактується деякими представниками даного напрямку умовно як сукупність реакцій політичної системи на вплив довколишнього середовища, суто в цілях формування політичних рішень, які розглядаються як вигідні для домінуючих груп інтересів [3]. Оцінка діяльності людського чинника відсутня через надмірне збільшення масштабів розгляду проблеми та надмірне абстрагування від людської природи, що іншим її проявом є антисистемність як сукупність періодичних спроб з руйнування системно-інституціональних варіацій та проявів.

Використовуючи системний підхід в цілому, як представляється автору, розгляд такого роду прояву внутрішньої природи суспільного організму характеризується в достатній мірі як амбівалентний, з однієї сторони – як прогрес, з іншої – як небезпечне відхилення, девіацію. Тим більше, що системний підхід на практиці підспудно завжди був замкнений на переважаючу соціально-економічну доктрину або доктрини. Такою доктриною може бути як капіталізм, так і комунізм (принципово більше значення має економіка, ніж політика: власність переважає над людиною й навіть здатна позбавити політичного статусу, якщо оцінювати його виключно через призму нагромадження різноманітних ресурсів та зводити політичну діяльність до заробітку рейтингу перед електоратом). І навіть суспільна власність на засоби виробництва (комунізм) ще в більшому ступені нівелює людину як учасника політичних процесів, тобто існує все та ж системність, що має стосовно феномену *Homo Politicus* апріорно негативний характер. На пострадянських теренах розуміння негативних сторін-проявів системи та системності звужується до оцінки та аналізу експериментальної комуністичної

системи, існування якої в практичному вимірі протягом довгого історичного періоду було нормою. Соціально-політична система в широкому розумінні ініціювала розвиток політичного процесу, часто самостійно створюючи прецеденти-поштовхи для цього. В даному разі це визначений факт як на політико-процесуальному рівні, так і на рівні політико-культурному та, звичайно, політико-ідеологічному, з огляду на особливості існування радянської людини. Так, відповідно до позиції російського дослідника Є. Я. Баталова, «радянська людина знала про політику тільки те, що по розумінню влади зобов'язана була знати, щоб функціонувати в якості стандартного легко замінного «гвинтика» системи. Рівень реального включення людей у політичний процес, особливо на його верхніх поверхах, теж не був високим» [16, с. 55]. Крім того, на думку Є. Я. Баталова, всупереч розхожій думці, говорити про реальну політизованість Радянського суспільства не доводиться, мова скоріше йде про глибокий ступінь ідеологізації соціуму [16]. Відповідно, не дивна відсутність реального розвитку політичних процесів. На зміну їй висувається уявний або віртуальний розвиток, який однак також демонструє свої показники «зворотної» динаміки (регресу). В даному випадку ми маємо справу з системою бюрократичних настанов, виборчим процесом без реального вибору. Російський дослідник О. І. Соловйов в цьому контексті підкреслює існування особливих латентних зв'язків, які включені у внутрішню організацію держави. Саме вони певним чином обумовлюють реальне співвідношення механізмів управління та влади. Автор виокремлює також особливе латентне середовище, що розділяється на тіньову та напівтіньову сфери. Важливим фактором є вплив даних явищ загалом на динаміку публічної влади та характерні особливості її носіїв [172]. У сукупності створюється цілий ряд умовностей системності при розгляді феномена розвитку політичних процесів. На жаль, не дивлячись на визнання даного факту домінування, системне сприйняття в гіршому його прояві залишається негласною аксіомою, що концептуалізує цілий ряд умовностей і стереотипів. Крім того, побудова нових штучних політичних абстракцій, що не мають чіткої емпіричної опори, але апріорно є раціональними й винятковими, якщо розглядати їх в контексті теорій, що мають відношення до

політичних процесів). Надважливим є правильне сприйняття процесів політичної трансформації суспільства за сучасних умов. Згідно С. Л. Катаєву, «суспільство, що трансформується, існує відповідно до різних парадигм: традиційних, модерних і постмодерних. Це позначається на багатьох аспектах життя суспільства, особливо на відносинах еліти і маси. Зміни, що відбуваються в суспільстві, багато в чому зумовлені прагненням до його модернізації з боку еліти: політичної, культурної, економічної. Про це можна судити зі змісту запропонованих реформ у різноманітних сферах життя суспільства, численних публічних заяв, передвиборчих програм тощо. Модернізаційні заяви політичної та економічної еліти далеко не завжди і не в усьому відповідають масовим настроям, менталітету більшої частини суспільства. Традиційні компоненти менталітету значно поширеними. Розбіжність позицій еліти і маси виявляється в різноманітних формах: явному чи неявному опорі, інформаційних бар'єрах. Виникають області соціокультурної невідповідності еліти і значної частини суспільства. Наприклад, виникає суперечність між слабкістю передумов модернізації і запитом на її результати» [96, с. 59]. Тобто процес політичної трансформації є суперечливим та парадоксальним вже за своєю сутністю та супроводжується проявом неконтрольованого впливу, центром якого є представники окремих соціально-політичних формувань.

Зазначені тенденції безпосередньо стосуються контекстної проблематики трансформаційних політичних процесів на пострадянських теренах. Так, Н. І. Кадук у статті «Дослідження основних моделей переходу до демократії на пострадянському просторі» констатує: «Аналіз трансформаційних процесів у країнах СНД, Центральної та Східної Європи показав парадоксальну ситуацію – з одного боку, на перших етапах трансформаційного процесу оптимальною може бути авторитарна держава, а з іншого боку – повний перехід до демократії не можливий без ліквідації авторитарних тенденцій у державі» [93, с. 60]. Крім того, «демократичний транзит може бути успішно завершений лише в тому випадку, якщо політичний режим, що сформувався, здатний гарантувати відносну рівновагу між політичною системою й середовищем у відповідності до цивілізаційних,

історико-культурних та геополітичних особливостей посткомуністичних держав. Багатофакторність політичної трансформації спричиняє їх нерівномірність і неоднозначність, тому результатом транзитивного процесу є співіснування демократичного і інших альтернативних тенденцій, що в свою чергу породжує в цих країнах гібридні політичні режими» [93, с. 61]. Альтернативні тенденції в даному випадку є визначальними та мають, на думку автора дослідження, глибоке політико-антропологічне коріння.

Антропологічне дослідження політичного процесу відкидає ряд умовностей подібного характеру, уможливаючи досягнення шуканої суті. У ньому використовуються два основних взаємозалежних принципи: 1) соціал-дарвіністський (біологічний). Він орієнтує на виявлення залежності політики та політичних процесів від біологічної природи людини; 2) культурологічний (орієнтує на виявлення залежності політичних процесів від політичної культури та культурних норм різноманітного характеру в цілому), що дозволяє вчасно дистанціюватися від можливих погрішностей у дослідженні [225]. Дещо інша ситуація складається у спробі побудови цільних вимірів політико-антропологічного знання сьогодні. Об'єктивно слід визнати, що у даному напрямку існують щонайменше два найбільш поширені та розроблені виміри: етнографічний (тобто, в цьому випадку мова йде про політико-потестарну етнографію або, на більше ранньому етапі розвитку вітчизняних досліджень у даному напрямку, з огляду на ідеологічні особливості Радянської системи, вивченні так званого азійського способу виробництва (державного способу виробництва), який служив економічним базисом східних деспотій і якому не була властива, як відомо, приватна власність. В зв'язку з відсутністю подібного елемента виокремлюються особливі характеристики та якості антропоцентризму політичного процесу Східного зразка. Крім того, особливості суспільної організації при привалюванні сословно-кастової організації та нерозвиненості торгівлі що практично виключає необхідний для повноти аналітичної роботи економічний елемент. М. Абеле акцентує увагу на базових способах у проявленні

суб'єктами політичної активності, екстраполюючи досвід примітивних політикумів на сучасні [Див.: 1].

Між тим, у політико-потестарному напрямку дослідження, згідно Н. Н. Крадіну, у Росії сьогодні має сенс говорити, принаймні, про два напрямки політико-антропологічного виміру: перший – «концентрується навколо соціобіології влади, типології ранніх форм лідерства, а так само, багатолінійної еволюції складних суспільств і походження держави» [107, с. 48]; другий – пов'язаний з вивченням «пострадиційної влади та її ідеології, трайбалізмом, патронажно-клієнтними відносинами, етнокультурними фактором авторитаризму, етнічними конфліктами в різних регіонах» [107, с. 48].

Дані напрямки політико-антропологічного дослідження природно походять від політико-потестарної етнографії (система фактично соціально-антропологічних досліджень, які здійснювалися у радянський і пострадянський період та мають місце сьогодні з метою різнопланового опису політичних процесів у суспільствах, що зазнають політичної модернізації за західним взірцем, не маючи при цьому достатньо укорінених норм демократичного співіснування), й цілком закономірним є деякі перенесені моменти й відсутність чіткого відділення одних елементів від інших. Концептуальним є погляд на проблематику російського вченого В. О. Тишкова. Вчений спирається на вплив етнічних факторів у розвитку політичних процесів. У статті «Антропологія російських трансформацій» він робить акцент на ролі феномену влади в політичному житті та, зокрема, підкреслює: «Влада, як право і здатність визначати соціальний простір інших, – це глобальне антропологічне явище. Влада виконує не тільки важливу суспільну функцію, але і є полем суперництва людей за матеріальні винагороди владарювання і задоволення людьми гедоністичних устремлінь» [184, с. 15]. Цитований автор стверджує, що для дослідження «цікавим є не стільки правові норми та інші механізми, скільки поведінка особливого людського матеріалу, вірніше мутації людського матеріалу в системі владних відносин» [184, с. 15-16].

В. О. Тишков визначає загальні особливості людини як суб'єкта політичної влади: «Пануючі майже завжди складають горизонтальні корпорації або

неформальні мережі, щоб через солідарність тримати владу і іноді відправляти безпосередні функції управління. Навіть у радянський час система номенклатури трималася не тільки на жорстких правил відбору через партійну і господарську служби, але і через кланові мережі, які шикувалися по регіональному, професійному або етнічному принципам» [183, с. 16].

Філософське, політико-антропологічне дослідження має досить широкий спектр наукового пізнання. Розкриття ролі людини в політичному процесі частково або повністю починається з класичних робіт Аристотеля. Він вперше поєднав у своїй роботі «Політика» три майбутніх політико-антропологічні дискурси у оцінці політичного процесу: політико-філософський, політико-біологічний та елементи соціально-антропологічного [5]. Аристотель та Платон визначили фактично два полюси феномену людини політичної: властивий для античного міста-поліса зразок «політичної тварини» та людини тоталітарної, особливого феномену, що є спродукованим, ієрархізованим суспільством в уявленні Платона [Див: 141]. Основною потребою тут виступає тільки факт офіційного визнання науковим співтовариством даної диференціації, що саме по собі вже вносить позитивну динаміку в антропологічне дослідження розвитку політичних процесів будь-якого порядку.

Велике значення для сучасного дослідника проблематики політичного процесу у антропологічному вимірі безумовно мають праці філософів – постмодерністів, серед яких виділяються праці М. Фуко, Ж. Делеза, Ф. Гваттарі та ін. Визначною в контексті нашого дослідження є його особлива кратологічна концепція влади, яка безпосередньо стосується людини політичної, обмежуючи коло суб'єктів політичних процесів та констатує кардинальні зміни у сучасному суспільстві, що детермінують поведінку мас. Важливо підкреслити, що влада фактично виступає у безпосередньому зв'язку з державою та складається в більшості з анонімних елементів. Вони не доступні повністю для розуміння людиною. Ж. Делез та Ф. Гваттарі відстоюють позицію, що стосується передусім розуміння самої природи людини у її соціальному та політичному бутті [72]. Наголошується на значущості різноманітних кризових ситуацій у суспільстві та

політикумі: вони надають ґрунт для покращення людини взагалі та людини політичної зокрема [72]. І. А. Брачулі у статті «Антропологічний дискурс і пострадянський простір» акцентує увагу на многосистемності як базовому постулату постмодернізму, що, зокрема, виражається у відсутності між системами певного ієрархічного порядку. Кожна епоха має свій дискурс. Це стосується й антропологічного дискурсу [26]. Щодо практичного виміру, то автор зазначає, що в Грузії, та і на всьому пострадянському просторі, в останнє десятиліття «ідеологічною основою процесу конституювання і деконструкції старої і створення нової соціальної реальності, що відбувається, є постмодерністська методологія. З цієї методології складаються плани модернізації політики, освіти, армії, поліції і навіть церкви. В той же час, зазначена методологія в цьому просторі іноді використовується з істотними змінами, вкрай однобічно: деякі адепти постмодернізму вважають, що модернізація пострадянського дискурсу передбачає ігнорування релігійно-екзистенціальної сторони сутності людини» [26, с. 131].

Якщо підсумувати результати постмодерністських науково-філософських доробків, то можливо констатувати, що переважно у практичному контексті принципи постмодернізму звужуються до прийнятних для конкретної територіально-історичної даності певних загальних настанов, що часто мають бути дуже обмежені у власному використанні через крайній ступень «віри» у природу самої людини – суб'єкта соціально-політичного розвитку. Ці настанови стосуються: по-перше, варіативності у соціальному та політичному розвитку; по-друге, значенню мультикультуралізму та етнокультурній ідентичності; по-третє, відмови від універсальних моделей розвитку політичних процесів; по-четверте, розгляду та розумінню влади передусім на мікрорівні. Її не існує через поліваріативність підходів у кожному конкретному випадку. Локальна ідентичність людини, як суб'єкта політики, виступає лейтмотивом, а політичний розвиток набуває в цьому контексті конкретну спрямованість на вивільнення будь-якою ціною соціально-політичної суб'єктності особистості. Хоча, перш за все, вона зацікавлена не в підтриманні політичної системи в цілому та її стабільності, тому свідомо або несвідомо може дестабілізувати, наприклад, процеси з реформування

окремих інституціональних формувань, якщо бути вважати їх, наприклад, негуманістичними за своєю природою; не менший ризик стосується системи управління держави в цілому, тому що на місцевому рівні окремі настанови постмодерністської концепції виконуються та іманентні потребам громади, що часто посиляються на вирішення неактуальних проблем, не розуміючи механізмів реалізації владних проектів на місцях.

Українські дослідники В. О. Венгерська та С. М. Міщук у науковій публікації «Влада й особистість, ідеологія та політична система на пострадянському просторі в контексті постмодернізму» визначають, що, по-перше, представники діючого істеблішменту працюють виключно на потреби «поточного моменту» для реалізації своїх інтересів. Важливим для представників діючої влади залишається лише виборчий процес: він встановлює межі правління. [41]. По-друге, сприяння принципів постмодернізму до закріплення горизонтальних зв'язків, а головне їх розвитку порівняно з вертикальними. В даному випадку автори в тому числі мають на увазі наявність у класичному громадянському суспільстві (враховуючи установки в цілому постмодернізму) горизонтальних взаємодій і взаємовпливів. Саме вони заперечують певною мірою існування, тобто більш конкретно, наявність сутнісних вертикальних зв'язків, які об'єктивно спостерігаються в пострадянській соціально-політичній моделі. «Наші зв'язки носять або ж кумівський-сватівський характер, або ж нагадують характерні для античності клієнтельні стосунки. Так, В. Пінчук – в одній особі зять екс-Президента, співвласник кількох телевізійних каналів (Новий канал, СТБ, ICTV), впливовий підприємець, який фактично контролює вітчизняний експорт труб, В. Медведчук – колишній голова Адміністрації Президента, йому безпосередньо підконтрольні телеканали Інтер та 1+1. Просування по службовій ієрархії його брата від вчителя фізкультури до, у свій час, заступника голови Податкової Адміністрації України є типовим явищем для вітчизняного політикуму. В суспільстві, де широко розповсюджені тіньові стосунки, предметом купівлі-продажу стають рішення, які приймаються органами влади. Про це свідчать особливості проведення приватизації привабливих (у сенсі можливого отримання

прибутку) підприємств. У свій час посилення, у зв'язку з отриманням прем'єрської посади В. Януковичем, так званої «донецької групи» дозволило отримати Р. Ахметову (як президенту компанії «Систем кептал менеджмент») спочатку 45 % акцій Центрального гірничо-збагачувального комбінату, а після приватизації «Укррудпрому» ЗАТ «СКМ» стати власником більш як 90 % ЦГЗК [41]. Авторами чітко виділений концепт діяльності людини влади як поєднання політичних та соціально-економічних інтенцій на територіальному ґрунті держави [41].

Такі політичні тенденції розвиваються у контексті феномену «регіоналізації» політичних процесів, які почали активно розгортатися у 90-ті роки ХХ століття. Наприклад, на думку О. Соколова, «до середини 90-х років регіональна складова у політичному процесі Росії зайняла достатньо вагоме місце. Проблема «регіоналізації» політичного процесу пов'язана не тільки з політичним протистоянням угруповань в новій еліті 90-х, але й з економічним положенням регіонів, історичною індустріальною спеціалізацією та системою поділу праці, яка була закладена ще в радянський період» [171, с. 109]. Надалі ситуація була змінена з обранням нового президента та, особливо, зі зміною в порядку обрання регіональних лідерів, що, в свою чергу, вплинуло на подальший суттєвий відхід від тенденцій до «регіоналізації» політичних процесів [171].

Амбівалентність наслідків такої діяльності безпосередньо впливає на політичні процеси в країні; готуючи сприйняття домінанти економічних інтересів як нормальне. Важливим є чіткий розподіл на провладні групи (клани) та «інших», що не мають реального впливу на політичні події навіть в межах власного регіону. Регіоналізація виступає як засіб спочатку сконцентрувати у власних руках економічну владу, а потім перевести її в політичну, виходячи на державний рівень. При цьому представники економічної влади або самі активно приймають участь у політичному процесі, або делегують повноваження професійним політикам. Більш прийнято в таких випадках користуватися політико-антропологічною термінологією та визначенням Л. С. Васил'єва феномену влада-власності по відношенню до Східних суспільств, але на пострадянському просторі можливо застосовувати його повною мірою, з огляду на специфіку елементів. Слід

відмітити, що «сакральний лідер протодержави стає центром політичної й економічної структури, яка не знайома ще з приватною власністю. Все майно і все господарство протодержави набувають такої чинності (як і в силу традиційного права керівника землеробського колективу на редистрибуцію ресурсів), вигляд власності володаря. Виникає феномен влади-власності: вища влада породжує верховну власність носія цієї влади з його особливим апаратом адміністрації.

Феномен влади-власності можна вважати іманентно специфічною сутністю, квінтесенцією всіх неєвропейських (незахідних за походженням) товариств в історії. Незважаючи на те, що з часом розвивалися державні утворення Сходу, аж до великих його імперій, в результаті процесу приватизації з'являлася і деінколи грала навіть важливу роль приватна власність, вона завжди була обмежена в своїх можливостях і суворо контролювалася державою. Система влади-власності там завжди домінувала. Вона мала різні форми, включаючи радянсько-соціалістичну. Але суть її незмінно була однією і тією ж: приватна власність підпорядкована владі і безсила перед свавіллям адміністрації» [37, с. 100-101]. Якщо більш комплексно оцінити дане явище, то слід зважити на зв'язок між ним та явищем так званого трибалізму або неотрибалізму у сучасних умовах. Таким чином, можна зробити кілька висновків про властивості «неотрибалізма» в умовах сучасності:

1. При колективному характері публічної влади існування цього явища неминуче, оскільки за зміною зовнішніх процедур незмінною залишається його сутність, що проявляється в практиці протекціонізму щодо «своїх» і витіснення «чужих» з політики, економіки, науки, освіти тощо;

2. «неотрибалізм» виступає важливим диференціюючим фактором серед політичної еліти, є дієвим механізмом її мобілізації;

3. феномен «неотрибалізма» може проявлятися як захисна / відповідна реакція етносу або соціальної групи на небажання / нездатність представників публічної влади захистити/задовольнити їх нагальні інтереси і потреби.

Сучасні функції, що виконуються «неотрибалізмом», значною мірою зумовлені необхідністю його носіїв у самозбереження і відтворенні й

проявляються в прагненні оволодіти державним апаратом (до встановлення повного контролю), монополізувати владу і маніпулювати інформацією:

1. Інструментальна полягає у використанні формальних бюрократичних процедур і приводів для звільнення органів влади і управління від людей, не включених у систему «неотрибалізма».

2. Інтегруюча функція виражається у такому підході до формування органів влади і керування, при якому найважливішим критерієм при призначенні на державну посаду, включення в партійний список (висунення в окрузі) або надання фінансової підтримки стає споріднена, етнічна, соціально-територіальна («земляцька», «корпоративна» або «професійна») приналежність. Дану приналежність слід розглянути окремо, оскільки вона є всеохоплюючою та всеосяжною через конкретні синтетичні умови для її продукування;

3. Регулююча функція проявляється в наданні впливу на поведінку членів правлячої групи, координації їх дій в потрібному напрямку, вимоги здійснити/ (ухвалити) вигідні (зручні) для всієї групи дії або рішення, при цьому все це відбувається суто між членами даної спільності і ховається від суспільства;

4. Функція заступництва / захисту покликана при вирішенні спірних ситуацій з участю членів правлячої групи керуватися не громадськими, а корпоративними інтересами, дозвіл конфлікту в таких випадках відбувається, як правило, шляхом надання «адміністративного впливу» на відповідні державні органи.

Таким чином, «неотрибалізм» – це система суспільних відносин, які зберігають та відтворюють в умовах сучасної дійсності властиві для родового суспільства універсальні принципи соціальної організації, що виникають на основі природнього протиставлення «ми – вони», «свої – чужі». Вони закономірно відтворюються та реалізуються в стереотипах і соціальних практиках міжгрупової взаємодії, особливо помітно виявляючись у діяльності правлячих груп. Себто, вони надають ґрунт для принципового відокремлення цих груп та головне їх конкретних представників від представників інших груп у ієрархії впливу на розвиток політичного процесу й цілого ряду політичних інституцій.

Абсолютно очевидно, що це соціальне явище, яке має тисячолітню історію і дотепер не втрачає своєї актуальності, істотно впливаючи на етнополітичне життя [7]. Для розвитку сучасного політичного процесу не менш важливим є розгляд так званих патронажно-клієнтальних відносин. Так, російський автор М. Н. Афанас'єв підкреслює спорідненість даних відносин і першорядних форм публічної влади через їх загальне біосоціальне коріння. Автор припускає прояви початкового синкретизму публічної влади й особистого патронату. Крім того, М. Н. Афанас'єв наголошує на тому, що механізм відтворення статусу лідера стає й механізмом соціальної еволюції [7].

У роботі А. А. Кавалерова «Забезпечення динаміки політичного процесу в умовах модерну та постмодерну» аналізуються «інституційні чинники забезпечення розвитку політичного процесу в умовах модернізації влади і суспільства та критика їх з боку представників постмодерну» [92, с. 193]. Автор наголошує на тому, що політика епохи постмодерну також істотно змінює свої параметри в порівнянні з політикою модерну, як у свій час – політика модерну в порівнянні з політикою традиційного суспільства. Модернізація у сенсі відмови від політики традиційного суспільства означає десакралізацію політичного простору, декомпозицію організованих політичних структур й інститутів, секулярність, розподіл гілок влади, конституціоналізм, інституціональну демократію, яка передбачає наявність громадянського суспільства та забезпечення прав людини. Постмодерністський підхід характеризується ставленням під сумнів спроб оперти право на владу та, що важливо, на будь-які абсолютні засади – чи то релігійні, чи то раціональні. У цілому він характеризується наступним: повернення до архаїки, міфу, використання ігрового стилю, карнавальність, підкреслення штучності пануючих цінностей, химерне переплетення різних стилів та типів дискурсивних практик, іронічність та пародійність, антиутопічність, специфічну фрагментарність [92]. А. А. Кавалеров наголошує, що для сучасного українського політичного процесу важливою є опора на раціональність у діях індивідуальних акторів, зокрема окремих інститутів [92, с. 197]. Інший український дослідник С. Катаєв у статті «Трансформація сучасного українського суспільства:

постмодерністський контекст» наголошує на віртуальних політичних процесах, що в них приймає участь сучасний український громадянин [95]. Тобто, принципово іншим стає і сприйняття розвитку подібних процесів та реалізація власного потенціалу для цього розвитку [95-96].

Загальне поняття щодо осмислення ролі людини в політиці надається політико-філософським дискурсом. Філософсько-антропологічне бачення проблематики слід розглядати окремо від інших. Класичні роботи з філософської антропології лише конституують родові особливості людини та її потенційні можливості в тому числі як суб'єкта соціальних відносин в цілому. Сучасний політико-філософський напрямок є більш спорідненим з системою політико-антропологічного знання в розгляді розвитку політичного процесу. Досить різні за змістом погляди в межах політико-антропологічного підходу формують так звану культурологічну парадигму розвитку політичного процесу. Загалом вона спирається на первинність цілей та діяльності людини у політиці, тому за сутнісними елементами вона є близькою загалом до антропологічної парадигми [87]. Принциповим для представників даної парадигми є розгляд цілого спектру культурних установ та норм, перенесення їх на конкретний політичний процес. Ментальність суспільства та культурна спорідненість індивідів надважливі у даному напрямку дослідження. При чому культурна спорідненість надає основу для вибудови самоідентичності індивідів. А політичний процес не можливо цілком відокремити від соціального. Відповідно до В. В. Ільїна, в цілому «антропологія відкидає генералізуючий соціологізм, тематизує соціальний процес у термінах зменшення ролі особистості, зростання значення мас ... деіндивідуалізуючий структуралізм, залучений до відокремлення у людській діяльності компонентних інваріантів» [87, с. 19]. Що стосується безпосереднього зв'язка антропології, і розвитку соціально-політичних процесів, В. Ільїн робить наступний висновок, не розділяючи політичне і соціальне: «В антропологічній редакції соціальний процес при повноті самореалізації індивідуалізується по ходу прогресу, людська діяльність не масифікується, а персонально диверсифікується» [87, с. 19]. Тобто, розглядається кожний окремий випадок соціально-політичної активності людини

та має місце чітке відокремлення здобутків однієї особистості від здобутків іншої – певна конкретизація.

Політико-антропологічний дискурс виділяється своєю апріорною спрямованістю на вивчення всього, що пов'язане з розвитком політичного процесу. Однак антропологічна складова у вивченні того або іншого політичного процесу залишається все ж-таки мало вивченим напрямком. Сам політичний процес досить складно на сьогоднішній день уявити чимось виробленим людським індивідом. Все частіше він сприймається політичними дослідниками, та й просто обивателями, як певне абстрактне дійство в сфері політикума, що живе по своїх системних законах і не виходить за їхні межі (роль людини як такої не приймається до уваги. У зв'язку із цим розрив між реально існуючим електоратом – народом і істеблішментом збільшується, інтерес до політичної участі рядових громадян падає, і в завершенні може наступити колапс у сфері керування соціально-політичними процесами, що перебороти буде вже неможливо, принаймні, традиційними методами. Видима абстрактність політичних процесів на сучасному етапі є даністю. Абстрактність створює нерозуміння й неприступність для одержання об'єктивних даних (адже політичні інститути при сутнісному розгляді виступають у якості абстрактної нематеріальної організації, у той час як людина онтологічно-матеріальна сутність, першопричина розвитку політичного процесу і разом саме суспільство як сукупність окремих індивідів є кінцевим субстратом загального потенціалу та виявленням сутнісного бажання не просто до масовості, а й до більш зрілого колективізму у політиці).

Певні особливості парадигмального бачення проблематики існують у чіткій взаємозалежності з окремими проявами людського впливу. Сьогодні незаперечним фактом є наявність, принаймні, чотирьох груп парадигм пояснюючих політичні явища крізь призму впливу певних домінуючих факторів: теологічні, натуралістичні, соціальні, раціонально-критичні. Остання група є найбільш застосовуваною в сучасній політичній науці. В той самий час сукупність так званих натуралістичних парадигм представляє собою спробу радикальної біологізації всіх без винятку політичних процесів. Всі без винятку вони

претендують на універсальність власних положень. Яким же чином стає можлива побудова адекватного концепту політичного розвитку універсального антропологічного погляду (парадигми, концепції, формули) розвитку політичних процесів. Комплексно дану дію здійснити досить складно.

У вітчизняній і зарубіжній практиці повноцінної теорії, що зачіпає даний аспект знання повною мірою, просто не існує. Більшість доробків носять, на думку автора дослідження, фрагментарний характер і не претендують на універсальність. Однак саме розгляд виключно трьох складових: антропологічної парадигми як такої, політичного розвитку й феномена політичного процесу в певній структурованій сукупності, підкріпленій об'ємними політико-філософськими вишукуваннями, а так само дослідженнями традиційних співтовариств у відповідному контексті, безсумнівно, розставило б усе на свої місця. Основне завдання у зв'язку з даним затвердженням саме й укладаються в апіорній побудові такої сукупності. Інакше багато досліджень розвитку політичних процесів у рамках політичної науки втрачають необхідну першооснову, і подальший рух уперед не має змісту. Незаперечною особливістю в даному конкретному випадку є той факт, що політичні процеси розгортаються на різних рівнях (традиційно прийнято розглядати мікро – мезо – і макрорівні) у рамках тієї або іншої політичної системи, і демонструють певною мірою її здатність до модернізації (первинної або вторинної). Антиномія «політичного розвитку – стагнація» є тут основною й припускає виведення відповідних параметрів. Розвиток припускає певну дію або сукупність дій зі сторони політичного суб'єкта та відповідний характер прогресуючих змін. Розгляд антропологічного чиннику у розвитку політичних процесів закономірно починається з того, що людина, насамперед, приносить у політику те, що є найбільш людським, антропологічним, – це дія, усвідомлена чи ні. Звичайно, можна й необхідно зазначити те, що цілий психологічний напрямок побудований на дослідженні даного феномена, але в цьому випадку контекст політико-антропологічного буде небагато іншим. Необхідність прийти до виділення антропологічної складової в політичному процесі через дію – це природна потреба. Так, на думку В. В. Ільїна, «людська

діяльність не є фатична активність, вона значима, тому що обґрунтовано спонукальними стимулами, приводами, потребами, інтересами... Людському життєвому простору властива інтенціональність, векторність, вибірковість. Антропологічно обміркована діяльність есплікується апеляцією до діянь індивідів» [87, с. 20]. Крім того, антропологічно орієнтоване знання не наголошує на вивчення інститутів, воно спрямовано на зовсім інше: «антропологія вивчає не інституції, а особи» [87, с. 21], що саме по собі звучить як своєрідне гасло для політико-антропологічного напрямку дослідження.

Важливим (загальним) завданням є переорієнтація політико-антропологічного дослідження на вивчення політичних процесів у сучасних політичних системах, де модернізація має досить специфічні риси. Подібна переорієнтація повинна відбуватися, природно спираючись на традиційно досліджувані політантропологією: політичні інститути, політичні культури, механізми влади й, звичайно, феномен *Homo Politicus*, який уявляє собою оригінальне синкретичне поєднання різноспрямованих характеристик і якостей. Досліджуючи філософський погляд на проблематику ролі людини у житті, насамперед, політичному, слід зважати передусім на класичний погляд Арістотеля на «політичну тварину» [19]. Зокрема, американський дослідник С. Ліпсет як представник сучасної теорії демократичного елітизму у роботі «Політична людина. Соціальні основи політики» споріднює феномен людини політичної культурному виміру [116]. Вже у доробку «Роль політичної культури» він вказує на важкість маніпулювання культурними факторами через зв'язок їх з особливостями історичного розвитку, тому, на його думку, той, хто потребує переходу до стабільного демократичного управління, повинен спиратися на зміни політичних інститутів, бо вони змінюються з більшою легкістю [117]. Так, українським автором Л. С. Тупчієнко у роботі «Людина у політичному житті: онтологічні аспекти» розглянуто різні аспекти розуміння сутності людини як такої. Окремо автором висвітлено питання роздвоєності людини, що дуже виразно виявляється у політичній сфері. Л. С. Тупчієнко принципово розкриває взаємозв'язок життєвих переконань, звичних, виправданих норм поведінки, які є основою суспільного

життя людей [187]. Принциповим є те, що він акцентує увагу на культурно-ідеологічному вимірі, що є традиційним для антропологічного дискурсу політичного процесу. Це безпосередньо виражається передусім у необхідності певної ідеології, яка розкриває сутність політичної системи через систему життєво важливих цінностей та спрямовує, регулює, мотивує життя, виступає його правдою, вимагає стійкості щодо системи [Див.: 187].

На практиці ж активне включення особистості у політичний процес спирається на такі групи першопричин, як матеріальні, соціально-культурні, політико-правові. Кожен вимір феномену людини політичної надає своє розуміння політичному розвитку через спрямованість на особливість початкової і постійної функціональної ролі, що її виконує політично-свідома та політично-активна людина. Подібне спрямування у розгляді феномену має місце у роботі Х. Арндт «Становище людини» [4]. У ній наголошується на принаймні двох видах діяльності, фактично формуючих *homo politicus*. Першим видом є дія. Другим видом виступає мовлення (комунікація) [4]. Дія належить до, скоріше, етичного виміру, тобто вона має напрям, передусім, на гармонізацію політичних відносин, в той самий час як мовлення – метод знаходження спільної мови або переконання інших у власній правоті [4]. Принциповим є факт диференціювання самої людини політичної, яке здійснюється за специфікою політичної діяльності. Демократичний процес сьогодення надає нам усвідомлення щодо щонайменше декількох ролей. Більш традиційний політологічний вимір на перший план виводить розгляд особи або особистості як принциповий для повноти аналізу. Так, безпосередньо роль особи як суб'єкта політики визначається і виявляється на соціальному, інституційному і персоніфікованому рівні.

1 рівень – соціальний, характеризується об'єктивною соціальною приналежністю, яка виступає у якості ґрунту окремих проявів політичної поведінки;

2 рівень – інституційний, характеризується приналежністю особи до певної політичної організації, яка спрямовує її діяльність, участь у виборах, референдумах, демонстраціях, мітингах тощо. Сама політична організація у

власній діяльності може керуватися не програмними настановами чи політичною ідеологією, а вузькогруповою системою принципів;

3 рівень – персоніфікований, найбільш відокремлений та, на погляд автора дослідження, потребує наукового уточнення зокрема мотиви діяльності особи на даному рівні визначаються приналежністю до держави та системою нормативних прав-обов'язків.

В достатній кількості знаходить місце типологізація особистості як суб'єкта політичного процесу. Так, за соціальними ролями у політиці розрізняються особистості: 1). пересічний громадянин – не виявляє активності, не цікавиться політикою і не впливає на неї; 2) громадянин як член суспільної організації – опосередковано залучений до сфери політичної практики, зважаючи на факт своєї членської приналежності; 3) громадянин як член політичної організації (партії) – приймає безпосередню участь у діяльності своєї організації; 4) громадський (політичний) діяч; 5) професійний політик – політична діяльність фактично здійснюється на професійній, себто постійній основі свідомо, окреслюючи перелік необхідних суто професійних навичок та конкретних вмінь; 6) політичний лідер (інституційований, духовний, інтелектуальний, формальний, неформальний)» [17, с. 220]. Політико-психологічний вимір автор відокремлює як людський. Концепт політичного лідера розглядається як найвища сходинка в ієрархії політично-активних індивідів. Суттєво у відокремленості внеску лідера у розвиток політичного процесу простежуються свої антропологічні корені, тобто, якщо дещо уточнити: окремі елементи, які розвиваються та мають більш глибокий спектр впливу. Традиційно політичне лідерство типологічно достатньо повно охарактеризовано М. Вебером та залишається сьогодні актуальним питанням [40].

Якщо зволікати на перенесення аналітичних здобутків у цій сфері на політичний процес, то слід зважати на деякі характерні особливості знов-таки у типологізації. По-перше, окремо розглядається проблематика участі політичних лідерів. Звертаючись до неї, необхідно уявляти чітку автономність більшості важливих елементів та досить розгалужені уявлення щодо конкретної соціально-політичної природи лідера та, звичайно, оформлення ідеального типу політичного

лідера. Звичайно більшість типів сучасних лідерів уявляють собою не чисті типи, а скоріше, ідеальні типи, адаптовані до умов середовища як системи закономірних умовностей політичного процесу, тому змішаність їх є нормальним явищем. В класичному вигляді це типологізації М. Вебера – традиційний, раціонально-легальний, харизматичний [40]. Розглянувши перший та третій тип, М. Вебер фактично обмежив поле політико-антропологічного дослідження, звуживши його до шляху від ролі феномену традиційності до ролі харизми у практичному вимірі (конкретної політичної активності харизматичного лідера). Другий, себто раціонально-легальний тип, відокремлений від інших більш політологічним контекстом [40].

Вітчизняний внесок у розгляд політичного лідерства також має певну контекстність. Типології, запропоновані українськими вченими Д. Видріним, В. Бебиком, М. Головатим та ін. [Див., напр.: 17] виражають різне бачення проблеми, але суттєвим є близькість до розуміння політично-активної людини як передусім лідера через цілий ряд автентичних її особливостей. Серед них, на думку автора дослідження, наближення до кратологічного аспекту (людини-влади) політико-антропологічного бачення, виносить існування (діяльність) професійного політика поза іншими видами діяльності. Фактично питання професіоналізму діючих політиків має в достатній мірі широкий спектр [Див.: 57-58].

На думку М. В. Школяр, можливо говорити про «три сходження до професіоналізму» – відданість ідеї; діяльність у галузях, близьких до політики; власне професійна політична діяльність і, відповідно, три типи політиків. Крім того, цитований автор наголошує на тому факті, що діяльність політичного лідера фактично залежить від середовища. В свою чергу, воно носить контекстний характер та може детермінуватися визначеними умовами існування, серед яких виділяються зокрема: соціально-історичні, соціально-економічні, соціально-політичні, культурні. Відносно культурно-національного аспекту, М. В. Школяр відмічає важливість відповідності поглядів будь-якого політика національному менталітету та культурним традиціям народу. Це важлива умова сприйняття людьми соціально-політичних та економічних проєктів сучасного політичного

лідера. Диференціація політиків на «свій – чужий» часто має вирішальне значення при самовизначенні електорату під час голосування [Див.: 216].

Тобто, професійний політик в повному обсязі може розглядатися як політико-антропологічний феномен. В свою чергу професіоналізм у політиці є амбівалентним явищем. Особливо його набуття та реалізація [Див., напр.: 18-24]. Український дослідник Б. А. Гаєвський в цьому напрямку констатує, що «ставка на професійний розвиток політичного діяча без урахування принципових недоліків у його діяльності не є доцільною через особливу відповідальність, пов'язану з «політичним виробництвом», «продукція» якого завжди має доленосне значення [51, с. 27]. Ось чому метод спроб і помилок тут неприпустимий. Потрібно створити такі «виробничі» механізми, ефективність яких залежала б і від потенціалу їх розвитку, здатності саморозвиватися, оперативності реагування на появу в системі політичної діяльності політиків, які не відповідають їй, а тим більше не здатні «живити» її розвиток. Витрати суспільства у таких випадках настільки диспропорційні його витратам навіть за найрадикальнішого вирішення питання, що вводити їх навіть у мінімально припустиму шкалу політичних цінностей недоцільно. Якщо політичний діяч, скажімо, голова місцевої адміністрації своєю консервативною політикою довів територію, якою він управляє до рівня нижчого за середній по країні, то його переслідування не можна відобразити практично в жодній правовій нормі, оскільки відшкодування збитків на особистісному рівні в такій ситуації неможливе. Якщо йдеться про догматизм, консервативність, а тим більше – реакційність на більш високому політичному рівні, відповідь також абсолютно очевидна» [51, с. 27].

Спектр виконуваних політичним лідером функцій є достатньо великим. Політичний лідер взмозі виконувати їх та бути універсальним в багатьох випадках. Якщо конкретизувати, то можливо виокремити політичний прояв як такий.

М. В. Морарь у роботі «Партійне лідерство як чинник активізації політичних процесів трансформаційних суспільств» визначає: «Серед групових й індивідуальних суб'єктів суспільного процесу вагоме місце займають партійні лідери як провідники політичних партій. Однією з найважливіших функцій

політичних партій та їх лідерів в умовах трансформаційного суспільства є розбудова громадянських структур, які сприяють демократизації та лібералізації політичних процесів» [125, с. 111]. Крім того, на думку цитованого автора, «партійний лідер являє собою керівника політичної партії, який репрезентує партію у політичних процесах, політичних відносинах та у політичній свідомості громадян і відповідає певним критеріям, серед яких найважливішим є такі здатність управляти висуненням та вирішенням партійною силою своїх стратегічних планів, спрямованих на досягнення зазначеної мети, тобто отримання посад в органах державної влади та реалізація власних ідеологічних настанов на практиці, вміння розробляти та забезпечувати власної програми дій, висувати своїх ставлеників на ключові посади держави, наявність значних інтелектуальних, організаційних здібностей, комунікабельність, цілеспрямованість, енергійність, відповідальність за прийняті й реалізовані партією рішення» [125, с. 113]. Слід зауважити, що М. В. Морарь особливо відзначає роль політичної динаміки: «Ключовим явищем, що визначає місце і роль партійних лідерів у політичних процесах трансформаційних суспільств є динаміка. Там, де в суспільстві відбуваються політичні трансформації, реалізуються конституційні зміни, проводяться радикальні реформи органів державної влади, відповідним чином динамізується і роль партійних лідерів. Саме в період трансформації суспільства може змінитися домінуюча ідеологія партійних лідерів» [125, с. 114]

Необхідно підкреслити важливість зв'язку, що встановлюється між партійним лідером та суспільними масами: він дозволяє, наприклад, здійснити доленосний перехід по лінії партійний лідер – національний лідер, знов-таки набуваючи разом зі статусом реальної влади, що підтримується інституційно, ступінь обмеженої активності та власних дій. Потенційні можливості партійного лідера на початковому етапі становлення обмежуються лише партією але передусім як інструментом досягнення влади, який має потенціал для здійснення, крім того, складного процесу відтворення необхідного «жерманича», але лише за умов такої необхідності; тобто якщо сама партійна організація не представляє собою фікцію і створюється не лише для необхідних показників демократизації чи

як спосіб тимчасового набуття політичного статусу для вирішення суто фінансово-економічних задач. В цілому як політичний лідер, так і суто партійний лідер у політичний процес вступають, вже маючи досвід соціальної активності та в більшості перебувають у власного потенційного виборця в визначеній матриці ціннісного та суто практичної відповідності [Див. детал: 125].

Український дослідник З. М. Бурачко у роботі «Людина політична: нариси історії та соціально-політичний зміст» підкреслює: «Соціально-політичний зміст людини політичної виявляється у соціальному характері, носієм якого є людина, політичних ролях, функціях людини політичної. Соціальний характер – система культурних стереотипів та соціально-політичних ролей, які визнані суспільством. Політична людина набуває соціального характеру, в тому числі національного, рис та установок, вірувань і переконань, що властиві саме для даного суспільства. Політична людина передусім зацікавлена у політичних трактуваннях дійсності, вибудову власного уявлення про політичну історію суспільства, що, як правило, відображають суспільне бачення. Соціальний характер політичної людини виявляється у повазі до цінностей праці, толерантності, раціональності. Разом з тим, можливий альтруїзм та жертвність. Цінності та орієнтації можуть витіснити на другий план трагічність власного існування. Як правило, цінності та норми соціального характеру становлять цілісність конкретних політичних героїв, як діяли або діють у даному суспільстві» [29, с. 15-16]. Автор в цілому наголошує на тому, що «соціальний характер виявляється в політичній дійсності, яка породжує набір способів політичної взаємодії» [29, с. 16]. А. І. Юр'єв акцентує увагу в цілому на виключній важливості цілеутворення як такого для політично-активного індивіда та об'єктивно на тому, що цілеутворення являє собою складне явище і складається з: а) цілепокладання, що базується на інформаційно-пізнавальних процесах суспільства, переосмілюючого адекватність стану суспільства, б) цілеспрямованості, що проявляється в характері політичних партій, які обирають напрямок розвитку суспільства, в) цілеспрямованості, спирається на вольові якості лідерів і народів, що спонукають до політичних змін, г) доцільності,

залежною від реальних психосоматичних можливостей людей досягати поставленої мети [Див.: 227-228].

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що політична людина – це модульна людина, яка включає в себе широкий пласт політичних цінностей, особливостей формування політичного дискурсу, проекту дійсності, що передбачає залучення іншого [Див. детал: 227-228]. «Модульність» *homo politicus* має амбівалентний характер як позитивний, так рівною мірою – негативний через сегментарність політико-антропологічного феномену та відсутність прогнозованості у практичному вимірі, тобто участі у реальному політичному процесі.

Для конституювання даних важливо враховувати та окремо зважати на психологічні характеристики. Але слід відокремлювати цей підхід від власне політико-антропологічного. Перший у політичному процесі бачить реалізацію інтересів скоріше конкретної людини або інтересів колективу чи маси, певний вплив на подібні інтенції мають культурні та політичні цінності. У другому випадку все вищезгадане враховується, не виключаючи цінностей та цінностних орієнтирів, але першочергово виступає домінанта родової природи людини як активного учасника низки змін, що їх передбачає політичний розвиток. І політичний аспект родової природи принципово не відокремлюється але лише вибудовує схему розвитку. Так, В. М. Дідук, розглядаючи феномен *Homo politicus* у роботі «Людина політична як суб'єкт та об'єкт трансформаційних процесів українського суспільства», акцентує увагу на особливостях його природи. На думку автора, мова йде передусім про реальний антропотип. У ньому знаходять відображення, по-перше, – універсальні якості політики (автором, зокрема, виділяється боротьба за владу та публічність); по-друге – «реальні історико-культурні особливості певної країни» [33]. До власне *homo politicus* В. М. Дідук відносить не тільки політичну еліту країни, але й окремих пересічних громадян, що є носіями політичної культури. Звичайно пріоритет у суб'єктності надається передусім представникам еліти (або закономірно контреліти) через вироблення та впровадження інновацій. Щодо українського суспільства, то автор наголошує на

викристалізації критичної маси невдоволених але неготових взяти на себе роль «суб'єктів перетворень» індивідів [Див. детал: 35].

Інтерес до даного феномену є достатньою мірою обґрунтованим. Людина політична – це безпосередній суб'єкт політичного процесу. Розгляд політико-психологічного виміру феномену надає можливість для дещо відокремленої типологізації політично-активних індивідів. Зокрема, 1) «людина дополітична без влади» – житель, з різних причин підкоряючийся владі і підтримуючий функціонування її механізмів і досягнення її результатів; 2) «людина політична без влади» – громадянин, який усвідомив значення влади в його житті, сформулював своє ставлення до чинної влади і добивається внесення змін у її конструкцію; 3) «людина дополітична при владі» – кримінальний авторитет, експлуатуючий природні закони влади як стихійного явища при благоприятній для нього відсутності політики в державі; 4) «людина політична при владі» – державний лідер, проектує й експлуатує природні закони влади при підтримці наукових досліджень механізмів управління поведінкою суспільства [Див.: 230-231].

Важливо визнати існування у подібному розгляді достатньо своєрідного концепту політичного розвитку, який в тому числі передбачає антропологічно та історично обумовлену основу. Психолого-політичні якості політичної людини проявляються в політичній активності, політичній поведінці, політичній роботі і політичній діяльності. Політична активність являється відображенням доцільності політики. Якщо реактивність – вимушена реакція людини на дії політичної влади, то активність – це психолого-політичний саморух громадянина, що розпочинається запізними діями влади [132].

Спектр психологічних концепцій, в межах яких займаються аналізом людини в цілому та людини в політиці, достатньо широкий. Досить своєрідний погляд на проблематику мають представники так званої психоаналітичної антропології. Окремо можливо розглянути роботи К. Г. Юнга. Небезпідставно можна зробити дещо узагальнений висновок відносно детермінованості політичної природи людини психологічними факторами. Визначальним в цьому напрямку є так званий

інстинкт влади. «Природна детермінованість людини включає в себе спадковість будови тіла людини, масову особистість, інстинктивну основу індивіда і несвідоме як визначальний фактор, які здійснюють безумовний вплив на положення особистісного «я» та одноставно вказує на необхідність визнання існування темної сторони психічного [223]. Психічне роздвоєння особистості людини є концептуальним в плані розуміння її природи загалом та політичної природи зокрема.

Соціум та політикум, що створює людина, є ієрархічними формуваннями [205]. Тваринний світ на вершину влади виділяє найбільш сильних та стійких екземплярів. Частіше всього – це так звані «альфа-самці», що виступають вожаками стаї. Вони роблять свою «політику», ведуть війни та по-своєму, вирішують проблеми відтворення роду. Головне, чого вони набувають в очах інших тварин, – статус. Це досить спрощена схема. Але антропологічні основи статусної організації спираються саме на цей спрощений варіант. Наявність статусу – це суттєвий крок у послідуєчій політичній діяльності. Він відокремлює від інших та робить «політичною особою» адекватною перед громадою для прийняття важливих рішень. Вона беззаперечно повинна слідувати системі політичної поведінки, що є характерною для спільноти [203]. Залежність від громади обумовлює певні особливості у власній репрезентації, тобто, існують окремі її умови.

Принциповим є розгляд політичного статусу та статусної організації, що також спирається на доробки двох споріднених підходів. «Політичний статус – це позиція місце індивіда у системі владної ієрархії, яке характеризується правами щодо представників більш низьких позицій та обов'язками щодо представників більш високих позицій цієї ієрархії» [78, с. 484]. Крім того, «система статусів закріплюється в суспільстві завдяки системі заборон» [78, с. 484]. Слід зауважити, що «антропологічні особливості політичного життя відбиваються на його статусній організації. Політичний статус відображає стан та функції, які виконує суб'єкт в політичній ієрархії. Саме статус суб'єкта політики містить в собі багато позаінституціональних, антропологічних характеристик, які з'явилися ще на

світанку людської історії як продовження біологічних рис лідера» [78, с. 488]

Основним супротивником у набутті статусу у сучасному політичному процесі для людини політичної (в чистому вигляді як «професійного політика») є людина економічна (в чистому вигляді сучасний «бізнесмен-підприємець»). Політичний процес не є бізнес-проектом, тобто, якщо він і розвивається для реалізації окремих економічних устремлінь окремих індивідів або навіть цілих прошарків населення, все одно політична діяльність набуває чітко вираженої форми і відбувається сутнісне відділення одного типу політиків від іншого – професійних *homo politicus* від бізнесменів, навіть якщо вони часто і є частиною однієї команди. Вони мають різний статус та різну роль, по-різному адекватні власним проектам і розумінням розвитку політичного процесу на всіх рівнях. В зв'язку з цим і основним суб'єктом для порівняння виступає «людина економічна». Передусім це феномен, що характеризується у політичному процесі загальною спрямованістю на отримання економічного прибутку опосередкованого чи безпосереднього. «Людина економічна – сукупність економічних потреб, інтересів, цілей індивіда, органічне поєднання в ньому рис працівника і власника» [39]. Їй принципово притаманні власні закони розвитку. Людина-власник у будь-якій країні формується, насамперед, на основі трудової діяльності індивідів. Оскільки в такій діяльності виявляється сутність людини передусім як біологічної істоти, то людина-власник уособлює не одну ізольовану сторону відносин економічної власності, а й взаємозв'язок з продуктивними силами, з людиною як частиною природи. Тому біологічній природі людини, її індивідуальній діяльності найбільше імпонує особиста (в тому числі приватна) трудова власність, а соціальній природі людини, колективній діяльності – різні види колективної власності (кооперативна, акціонерна, трудова, колективна та ін.). Приватна власність при цьому є основою економічної незалежності, свободи індивіда, колективна – основою економічної незалежності трудових колективів, державна (демократична) – основою національної незалежності. Могутність країни залежить від оптимального поєднання цих типів і їх форм. Органічне поєднання двох сторін діяльності

індивідів, єдність сучасної людини-працівника та людини-власника утворює економічну сутність людини, сучасну економічну людину [Див.: 62].

Важливість економічного складника у політичному процесі визнається більшістю сучасних дослідників але приймається до уваги амбівалентність його впливу на політичний розвиток безпосередньо. У сучасному політичному процесі отримання економічних преференцій для більшості учасників стабільно підтримує високий ступінь дієвості на всіх без винятку рівнях інституціоналізації. «У моделі економічної людини індивід постає як такий, що використовує свою працю та ресурси на ринку, послідовно задовольняючи свої егоїстичні інтереси. При цьому у вузькому значенні така людина раціональна та егоїстична, а в широкому – раціональна але не обов'язково егоїстична» [233, с. 190]. До суто феномену економічної людини відносять осіб, напрямком суто професійної діяльності яких є фінансово-економічна сфера, зокрема, сюди відносяться працівники ринкових відносин у сучасному суспільстві: підприємець, бізнесмен, менеджер. Рівень в ієрархії успішності не є принципово важливим. Важливим він стає при отриманні доступу до політичної влади, тобто становлення людини економічної як реального суб'єкта публічної політики, вихід такої людини з «тіні» та початку стадії «збирання політичного капіталу». Принциповість розгляду феномену «людини економічної» та її ролі у розвитку політичних процесів пояснюється більшістю сучасних дослідників цілим рядом факторів впливу глобалізації та ринку на економічні відносини, а через них і на відносини політичні. Можлива реалізація «перспективної політики» у майбутньому передбачає два принципові моменти: «По-перше, незалежність легітимації влади від комфорту, який вона може забезпечити у сучасний момент. Це досить утопічна теза, відповідно до якої політика відповідальності за майбутнє повинна вступити в конфлікт з «політикою сьогодення», проте саме вона стає необхідною відповіддю викликам, що кидаються локальними, регіональними та глобальними ризиками. На практиці це означатиме поглиблення завжди існуючого конфлікту між сферою політичних рішень, з одного боку, та сферою рутинних, орієнтованих на сьогодення державно-адміністративних практик – з іншого. По-друге, морально-політична

амбівалентність принципу відповідальності передбачає певну «політизацію моралі» та «моралізацію політики». Очевидно, що виховання поміркованого стилю життя є комплементарним формуванню політичних інститутів, відповідальних за майбутнє. І навпаки, ці інститути, так чи інакше, заохочуватимуть поміркованість. Така зв'язка апріорі імплікує конфлікт «перспективної політики» з «внутрішньою логікою» сучасної економічної системи, побудованої на генеруванні розширення кола потреб та асиметрії між центром та периферією. Більше того, саме наявність цього конфлікту буде своєрідним індикатором адекватності політики принципів відповідальності» [233, с. 191].

Однак важливо так само здійснити певний синтез політико-антропологічного дослідження й, насамперед, політологічного, традиційно опираючись на напрацювання у цьому напрямку. Принципово у цьому напрямку відштовхуватися, насамперед, від самої інтерпретації політичного процесу з погляду політології. У цьому зв'язку необхідно відзначити, що існує безліч різних інтерпретацій політичного процесу [222]. Необхідно зрозуміти, що поєднує їх саме спрямованість на дію *Homo Politicus* як таку. Зв'язок подібної інтерпретації з більш традиційним політологічним розумінням об'єктивно існує та може бути розглянутим. Зокрема, В. М. Бебик інтерпретує політичний процес як «соціально-політичні дії, які забезпечують відтворення політичних ресурсів і створення нового в політиці. Політичний процес охоплює вертикальний та горизонтальний зрізи політичних відносин, є безперервним і різновекторним» [Див.: 17, с. 154]. Достатньо контекстним є той факт, що «у вузькому розумінні політичний процес можна розглядати як технологію здійснення влади суб'єктом політики. Якщо додати до цього ще й політичні події та явища, не контрольовані суб'єктом політики, можна розглядати політичний процес у широкому розумінні» [Див.: 17, с. 154].

Політичний процес динамічний, дана динаміка або, навпаки, стагнація, цілком обумовлені так званім людським фактором, тобто антропологічної складової, у більш загальному виді – чинника. Тобто, необхідно зупинитися на тім, що якість політичного процесу закономірно знаходиться в безпосередній

залежності від здатностей і компетенції, походження й історії становлення, культурної й релігійної приналежності людей, її продукуючих. При формуванні антропологічної парадигми розвитку того або іншого політичного процесу має значення все, що так чи інакше пов'язане з людиною політичною.

Завдання дослідника показати сховану платформу політичного процесу, виявити приналежність актора до певної культурно-історичної спільності, не залишаючи поза увагою в тому числі його самоідентифікацію, сформувані його не психологічний (в більшості, принципово фрагментарний), а цільний політико-антропологічний портрет, що, у свою чергу, дає можливість глянути на сам політичний процес як на продукт діяльності індивіда. Загалом це міняє ракурс сприйняття й відповідно дослідження, що вже не буде носити одномірний характер. Якщо спиратися на подібний погляд при оцінці виборчого процесу, більшість політичних антропологів вибудовують його на різноманітних елементах політичної свідомості, що у більшості випадків зводяться до антиномії віддзеркалення політологічного погляду. Але дане віддзеркалення залишається суто етатистським, тобто оцінює роль людини через взаємодію з державою як публічно-правовою територіальною корпорацією або специфічним державним союзом. В свою чергу держава є «союз людей, організований за засадах права, об'єднаний пануванням над єдиною територією та підкоренням єдиній владі» Тобто, аналіз дій людини у політичному процесі проходить крізь призму її положення як громадянина (члена держави як корпорації чи союзу). Важливою юридичною та політичною особливістю є досить специфічне значення території, територіальності тощо. Саме нею встановлюються межі поширення політичної та державної влади. **Саме вона є обмеженою для захисту створеного союзу [88].**

1.2. Особливості антропологічного виміру політики.

Класифікація підходів у сучасній політичній науці в цілому досить різноманітна. Так, 1) соціологічний підхід (припускає з'ясування залежності

політики від суспільства, від взаємин, які природно складаються між різними верствами соціальної структури); 2) нормативно-ціннісний підхід (оцінка політичних процесів з погляду існуючих моральних підвалин); 3) психологічний підхід (опираючись на позитивні дані, звертається до аналізу конкретних особливостей індивідуального людського розвитку, крім того, у його рамках можливі широкі психометричні дослідження); 4) поведінковий підхід (розгляд поведінкових аспектів і механізмів поведіння людини політичного); 5) позитивістський підхід; 6) діалектичний підхід; 7) процесний підхід, в межах якого фактично розглядаються політичні явища у певній динаміці; 8) антропологічний підхід (розгляд і пояснення політики й політичних процесів природою людини як родової істоти наділеної цілим комплексом потреб різного порядку); 9) системний підхід; 10) функціональний підхід; 11) субстанціальний (онтологічний) (дослідження так званої першооснови політичних процесів) підхід тощо. Кожний з даних підходів у політології – це ціла сукупність принципів і методів дослідження політичних процесів. Кожний з них природно володіє як позитивними, так і негативними особливостями при застосуванні до вирішення ролі людського фактору у політиці себто впливу реальної живої людини на реальний розвиток політичного процесу.

Антропологічний підхід виходить, насамперед, з таких принципів, як:

1. Сталість, інваріантність фундаментальних родових якостей людини як істоти біологічної, соціальної і розумової (духовної), що споконвічно володіє волею.

2. Універсальність людини, єдність людського роду і незалежно від етнічних, расових, соціальних, географічних і інших відмінностей, рівноправність всіх людей.

3. Невід'ємність природних прав людини, їх пріоритету стосовно принципів устрою, законів і діяльності держави. Причому принципово важливою є антиномія «право – влада». Практично подібне протиставлення може проявлятися між нормативним регулюванням політичного процесу та реальними проявами влади, що часто у проявах набуває негативних рис. На думку американського дослідника

Д. Донеллі, «антропологічний підхід, який бачить джерело прав людини у міжкультурній злагоді зіштовхується з настільки ж серйозними проблемами. Історія переповнена суспільствами, що базувалися на ієрархічному поділі залежно від походження статі, статків або влади. Аналогічно багато культур санкціонували рабство, дітовбивство, кровну помсту і страту інакомислячих. В американській історії мали місце систематичні катування і страти релігійних відступників (відьом); поневолення, а згодом – узаконена дискримінація афроамериканців, варварське ставлення до корінних народів, заперечення права на участь у державній політиці, права власності і, навіть, правового статусу жінок, репресії політичних дисидентів (особливо комуністів)» [76, с. 36-37]. Автор наголошує, що людська природа, що є джерелом прав людини, спирається на такий моральний аспект як людські можливості. Він показує, ким люди можуть стати, а не ким вони були історично, чи ким вони є з наукової точки зору. Для Д. Донеллі права людини передусім виступають у ролі (або навіть тотожні) соціальним і політичним гарантіям, що необхідні для захисту індивіда, з одного боку, вже традиційно від держави, а з іншого – від ринкової системи та її відносин [76]. Важливість інституту держави та його розгляду є концептуальною. У роботі Б. В. Маркова «Держава і людина», зокрема, визначається, що «різниця суспільства і держави є важливим для диференціації політичної антропології на дві частини. В одній ставиться питання, що таке людина і які вона має права. Цей розділ утворює антропологія права. Інший розділ становить антропологія держави, бо людина – це така істота, яка, як вважав Аристотель, від природи змушена жити разом, тобто в державі» [121, с. 199]. У статті П. Скальника «Держава та антропології держави», автор надає системний погляд на дану інтеракцію, аналізуючи в тому числі реалізацію політичних свобод людини в умовах гегемонії держави, де виключну роль грає клас бюрократії [169].

Антропологічний підхід вимагає не обмежуватися вивченням впливу соціального середовища чи розумної, раціональної мотивації, виявляти й ірраціональні, інстинктивні, біологічні й інші мотиви поведінки людей, обумовлені людською природою [Див.: 225].

Антропологічний підхід (що існує в межах у тому числі й соціології) у політичній науці, на думку автора, частково включає методи всіх зазначених підходів. Також антропологічний підхід деякою мірою продовжує й доповнює багато хто з даних підходів [Див.: 225]. Наприклад, в більшості це стосується психологічного підходу, що природно наголошує на психологічних інваріантах і проявах політичної природи людини. Часто має місце відомість двох даних підходів воєдино або приписування деяких характеристик антропологічного підходу – психологічному, що, на погляд автора, є некоректним, хоча цілком обгрунтованим, адже поведінковий і психологічний підходи найбільш уживані при аналізі людського чинника у розвитку політичних процесів в межах політологічного та політико-психологічного дискурсів у аналізі. Крім того, закономірно використовується методологія так званого етнографічного підходу. Це природно виникає з інтересу політичного антрополога до політичних процесів у потестарних співтовариствах, а так само, безсумнівно, – до індивідуалізованої соціальної й політичної активності часто апріорно, без огляду на ролі соціальної структури. Вона немов би перебуває поза контекстом дослідження. Н. Смелзер визначає, що «етнографічний підхід в антропології й соціології схильний, так чи інакше, урахувувати доповіді й звіти інформаторів і діючих осіб при описі культури й поведіння досліджуваних суспільства чи групи» [170, с. 30].

Таке ж значення має в даному аспекті й так званий етнометодологічний підхід, який, на думку Н. Смелзера, «так само відкидає думку про каузальну значимість соціальної структури й соціальних ролей і наполягає на тому, що б розглядати поведіння як продукт постійного взаємного моніторингу значень і звітів про дії з боку взаємодіючих індивідів» [170, с. 30]. Згідно Н. Н. Крадіну, «Політична антропологія – це антропологічна дисципліна, що вивчає політичне поведіння, політичні й владні інститути етнографічними методами» [107, с. 20]. Про які методи в цьому випадку йде мова? Насамперед, мова йде про метод спостереження й включеного спостереження, які, на погляд автора, є визначальними в рамках політантропологічного дослідження розвитку політичних процесів.

Антропологічне дослідження політичних процесів апріорно є комплексною дією. Ряд причин і факторів, що носять як об'єктивний, так і суб'єктивний характер впливають на застосування так само цілого комплексу методів: загальних, частковонаукових, одиничних. Насамперед, необхідно відзначити, що застосування тієї або іншої методології обумовлено природною приналежністю політичної антропології, принаймні, трьом вимірам наукового знання. У дослідженні розвитку політичних процесів даний факт позначається відсутністю явної пріоритетності якого-небудь із перерахованих вище вимірів. Методи філософського осмислення застосовуються дослідниками розвитку політичних процесів повсюдно. Подібна особливість є відмітною рисою наукових праць цілого ряду російських авторів, предметом осмислення яких виступає *Homo Politicus*: К. С. Гаджієв, В. В. Ільїн, О. С. Панарін. Виняткова присутність «спрямованої філософської рефлексії» у їхніх наукових працях обумовлена специфікою самого дослідження. Хіба можливо прийти до усвідомлення існування, наприклад, «людини тоталітарної» [47], не використовуючи цільний філософський аналіз проблематики людини політичної як такої. Осмислити даний епіфеномен людини розумної традиційними методами соціології й політології досить складно, оскільки отримані результати в кінцевому рахунку приведуть до високого ступеня фрагментарності, навіть мозаїчності отриманого образу. Множинні статистичні дані тільки усереднюють, але не дають повноти очікуваного результату. Тобто, залучення методології політичної філософії й філософської антропології у відповідному контексті конче потрібно. Політичні процеси в рамках соціуму мають відомий ступінь динамізму, і мінливості, певна статичність є характеристикою винятково людського фактору або складовій. У зв'язку із цим, сьогодні використовується весь спектр соціологічних методів дослідження при вивченні різних аспектів розвитку політичних процесів.

Примітно, що при цьому спектр одержуваних у результаті знань представляється на багато більше повним. У зв'язку з даною особливістю, вивчення проблематики розвитку політичних процесів представляється неможливим без співвіднесення із класичними добутками соціальних

антропологів: К. Леві-Строса й А. Р. Редкліффа-Брауна, Б. Малиновського та ін. К. Леві-Строс створив і обґрунтував цілий напрямок у вивченні соціокультурних явищ у потестарних (безписемних) співтовариствах, так звану «структурну» (або структуральну) антропологію. Даний напрямок володіє й власною методологією, що, на погляд автора, дає можливість вивчати соціокультурне явище як певну «структуру», цілісне багаторівневе утворення, у межах якого детерміновані певні зв'язки й відносини.

Структурний підхід і відповідна методологія використовується сьогодні, у тому числі й для вивчення політичних процесів, адже вона дозволяє проникати в ментальність традиційних співтовариств. Саме поєднання процесуальних та ментальних елементів у дослідженні надає більш широкий діапазон для розуміння запропонованої проблематики. Класична спадщина А. Редкліффа-Брауна представляється не менш вражаючою. Насамперед, необхідно відзначити, що саме А. Редкліффа-Браун приніс у дослідження соціальних процесів соціологічні методи, відмовившись від раніше історичного підходу, що домінував, і відповідної методології. Крім того, природний інтерес для сучасного дослідника окремих аспектів у розвитку політичного процесу представляє його класична робота «Метод у соціальній антропології». Концепт вивчення розвитку й застосування відповідної методології присутня в А. Редкліффа-Брауна повсюдно. Цитований автор вважає, що більшу перешкоду для наукового мислення в антропології становить уживання поняття «примітивний» [166]. Воно часто не відповідає тим основам, на яких подібне співтовариство ґрунтується й тим процесам, які мають місце при обліку складності й неоднакової спрямованості самого процесу розвитку й відповідно якісних змін. Зрозуміло, що швидкість зміни може певним чином варіювати, кожна культура, як і кожна мова постійно зазнають цілого комплексу відповідних змін [Див.: 166]. Культури, відповідно до А. Редкліффа-Брауна, різні по суті, у тому числі й у своєму соціальному та політичному розвитку. Кожна з них формує власні політичні структури та специфіку дії / взаємодії у політичному процесі.

Таке твердження цілком відображає загальну для соціальної антропології установку про нелінійність розвитку тих або інших примітивних культур, а відповідно й нелінійності й неоднакової спрямованості політичних процесів. Хоча, розвинені й у свою чергу примітивні культури проходять фактично ідентичний або подібний за багатьма критеріями шлях розвитку політичної організації й політичних процесів. Відносно методології А. Редкліфф-Браун концентрується, зокрема, на проблемах співвідношення таких наукових методів як історичний і генералізуючий. Крім того, «для соціальної антропології порівняльний метод – це, передусім, метод одержання узагальнених знань. Важливість порівняльного методу проявляється в можливості безпосередньо зіставити особливості розвитку політичних процесів у примітивному співтоваристві (нині існуючому або існуючому) і в сучасній державі або державах. При цьому загальна установка політико-антропологічного дослідження на пошук загального й різного, а так само подання про лінійність розвитку суспільств дасть нам відносно повну стабільну картину з екстраполяцією на сучасний стан. У цьому зв'язку варто підкреслити деякі умови при використанні порівняльного методу в політико-антропологічному дослідженні. Важливим моментом роботи є принципове положення відносно варіативності дослідження. Воно повинне будуватися на детальному аналізі різноманітних варіацій, в тому числі політичних процесів [Див: 166]. Це повною мірою стосується й досліджень у контексті політико-потестарної етнографії, яка спрямована на досягнення характерних особливостей політичних процесів за неоднозначних умов наявності багатьох цивілізаційних осередків політичного життя, які знаходяться на різних рівнях власного соціально-політичного розвитку. Варіативність у вивченні соціально-політичних процесів є необхідною умовою для вірності політико-антропологічного дослідження. Згідно Н. Н. Крадіну, відсутність «нав'язування незахідним політичним системам політологічної й соціологічної термінології розробленої на прикладі цивілізації Заходу» [Див: 107].

У сучасних умовах об'єктивно склалася тенденція до чіткого виділення порівняльно-історичного методу при реконструкції первісності, де використання зовнішніх аналогій превалює і може привести до невиправданих та нелогічних

висновків. Щоб уникнути подібного, варто за Н. Н. Крадіним, дотримуватися кількох умов: 1) проведення зіставлення в умовах максимально близького господарсько-культурного типу; 2) близький часовий період; 3) приблизно порівнянний стадіальний рівень розвитку досліджуваного суспільства й суспільства-аналога вибраного дослідником. Для одержання більше адекватних результатів автор пропонує доповнювати порівняльно-історичний метод історико-генетичним, котрий дозволяє встановити причинно-наслідкові зв'язки в процесі діахронних змін у досліджуваній системі [Див: 107]. Близьким до попереднього методу є типологічний метод, що заснований на побудові ідеальних конструкцій політичних явищ-типів. Даний метод базується на порівнянні, не дивлячись на певні складності, які закономірно виникають при прийманні ідеалізації того або іншого об'єкта або явища, тим більше, як вже зазначалось, для політичних процесів властива певна динаміка, яка не завжди має позитивну спрямованість, що, у свою чергу, ускладнює використання даного методу й таку екстраполяцію його в політико-процесуальну площину дослідження, яка не викликала б нечіткість і деформованість одержуваних даних. Між тим саме опора на типологізацію як методика надає можливість для відокремлення так званих антропологічних типів у політичному процесі або політико-антропологічних типів. Кожен з них є продуктом переважно довгострокового впливу як елементів політичної культури (часто вони розглядаються лише як мета конструкції політичного процесу, що мають лише культурні основи). Базовим є перенесення розуміння антропологічного типу, що включає в якості основного елементу розгляд територіального розташування.

Саме простір-територія стає визначальним фактором конституювання необхідних рис індивіда. Відповідна спрямованість у оцінці ролі простору відтворена у науковій роботі Ю. М. Плюсніна «Проблема біосоціальної еволюції. Теоретико-методологічний аналіз» [142]. До вирішення проблематики автор підходить з етологічних принципів, які закономірно спрощують аналіз еволюційної динаміки та виокремлюють безумовний розгляд феномену біосоціальності та так званої територіальної поведінки людини. Простір поступово

надає бажану можливість для переходу індивіда до стану особистості через взаємодію з іншими особистостями [142]. Тому неможливо оцінити політико-антропологічні аспекти без політико-психологічних, а соціальна чи політична дія принципова неможлива без інтеракції. Важливість психологічного аспекту у дослідженні можливо пояснити, зокрема, самоідентифікацією індивідів, що відносяться автором до певного політико-антропологічного сприйняття (виміру) саме через призму території проживання і, вочевидь, простору інституціоналізації політичних явищ та феноменів [142].

Найбільш діючим в умовах динамізму сучасних політичних процесів є метод включеного спостереження, що припускає перебування дослідника в безпосередньо-досліджуваній їм спільності. Мета у цьому випадку, на погляд автора, це формування певного зваженого подання. Запорукою успіху дослідження розвитку політичних процесів на сучасному етапі є досить глибоке занурення в необхідну атмосферу (перші соціальні антрополози досить успішно застосовували даний метод стосовно примітивних співтовариств Північної Америки, Австралії, Полінезії, Африки, вивчаючи й вплив колонізаторів-європейців; однак сьогодні не менш корисні знання можна придбати, безпосередньо беручи участь у різних політичних процесах у так званих «демократіях, що розвиваються», де, зокрема, ступінь конфліктності між як цілими групами в політиці, так і між окремими індивідами, відкриває більшість площин для аналітичної роботи науковця). Їх спостереження мали вагомий вплив на формування уявлення щодо розвитку політичних процесів у потестарних товариствах та узагальнюючих висновків про еволюційний шлях суспільства [221].

Антропологічний метод в вивченні проблематики даного дослідження має і певну специфіку. Зокрема, можливо відзначити виправданість у його використанні через можливість дослідження політичної дійсності, спираючись на виключну роль та місце людини у формуванні політичного (владного) поля буття; крім того, необхідно враховувати важливість поєднання, наприклад, антропологічного та комунікаційного методів з огляду на виокремлення політичної дії як активності та якісного прояву людини [50].

Як висновок, необхідно відзначити наступне: 1) в основі політико-антропологічного дослідження перебуває антропологічний підхід, що природно опирається при співвіднесенні з політикумом на пріоритетність проявів родової природи людини та її імперативність у розвитку політичних процесів; 2) антропологічний підхід у вивченні розвитку політичних процесів методологічно пов'язаний із цілим комплексом підходів, найбільш важливими серед яких, на думку автора дослідження, є етнографічний, психологічний і поведінковий, що саме детерміновані іманентними характеристиками політичного процесу, безпосередньо пов'язаними з так званим практичним виміром людського фактору; 3) методологія політико-антропологічного дослідження повинна будуватися в тому числі і на виокремленні так званих політико-антропологічних типів у сучасному політичному процесі, екстраполяції даних щодо типів, існувавших у певний історичний період на сучасність з метою порівняння та виділення загальних характеристик, побудові політико-антропологічних моделей для спрощення аналітичної роботи з досить різноманітним за спрямованістю матеріалом.

Висновки до розділу I.

Аналіз впливу антропологічного чинника на розвиток політичного процесу починається з побудови теоретичної основи – антропологічної парадигми.

Парадигмальне сприйняття в сучасній політичній науці є далеко не інновацією. Розглядаючи проблематику побудови антропологічної парадигми розвитку політичних процесів, як висновок, автором визначаються наступні положення:

необхідність виділення базового узагальнюючого типу політичного суб'єкта – людини політичної. При цьому слід зважити на домінуючі умови політичної динаміки в межах сучасної політичної системи, де людина фактично втрачає можливість реально на що-небудь вплинути й перетворюється у «системного маргінала» або «одиницю виміру в соціологічних дослідженнях», які

підкреслюють рівнозначність впливу на політичні процеси. Рівною мірою це стосується й сучасної політичної еліти, й широких мас населення. Констатується процес повного або часткового відчуження від участі у політичних процесах значної маси населення особливо в межах держав, що розвиваються та адаптуються до конкурентних умов демократичного політичного процесу;

політичний процес як такий цілком можна проаналізувати тільки завдяки комплексному вивченню так званого «людського фактору» на противагу використанню лише окремих системних, інституціональних підходів тощо. За основу беруться напрацювання західних соціальних та політичних антропологів та політологів, що виокремлюють цілу низку політичних інститутів як центрів оформлення політичної влади та політичних процесів, що мають в більшості тіньовий, латентний характер, але є стійкими до соціально-політичних та культурно - історичних змін, різноманітних адаптивних практик сучасності. Політичні процеси носять глибинний характер і цілком не детерміновані типом культури, хоча, загалом, обумовлюють її, що певною мірою дозволяє розглядати політико-антропологічний дискурс, який встановлює діалог культур і антиномію різних типів ментальності в просторово-часовому континуумі, певні зміни в цьому напрямку знаходять власне відображення на окремих суб'єктах політичної діяльності та їх активності.

Роботи цілого ряду російських політичних дослідників дозволяють зробити висновок про продуктивність даної теорії й на вітчизняному ґрунті. Держави колишнього СНД дають досить матеріалу для аналізу й побудови відповідного наукового базису для розробки всіх аспектів обраного напрямку дослідження, включаючи вивчення латентних інваріантів природи людини політичної та набутих рис, що змінюються через певні проміжки часу;

правильна побудова політико-антропологічного дослідження апіорно вимагає відповідної філософської рефлексії й, відповідно, комплексного погляду на проблематику та її більш сучасні аспекти. Надзвичайно складно в таких умовах показати факт самодетермінації людини політичної в рамках соціуму й політикума, довести, що вона не є обмеженою умовами тільки політичного чи економічного

середовища, суто механічним продуктом політичної системи, тобто може диференціюватися, наприклад, на інституційну чи не інституційну поведінку. Менша зацікавленість проявляється в потребі перенесення філософсько-теоретичного положення про взаємодію суб'єкт – суб'єкт в межах політичного процесу на противагу взаємодії суб'єкт – об'єкт, тобто одномірну систему відносин. Як результат – сприйняття політичної суб'єктності як явища, що визначає собою особливості політичного розвитку у будь-якій сучасній політичній системі.

Розділ 2

Методологія антропологічного дослідження політичних процесів

2.1. Методологія з'ясування метарівня політичного процесу.

Вивчення проблематики розвитку політичних процесів у роботах сучасних авторів фактично позбавлене визначеного «надрівня», тобто мова не йде про те, що конкретні аспекти його не розкриваються. Передусім вони розкриваються на рівні досліджень з політичної філософії, філософської й політичної антропології. Не відбувається головного – не виділяється узагальнений варіант, необхідний для практики, що дозволив би визначити, на думку автора, усі компоненти й що, безумовно, важливо – функціональну складову. Феномен, що визначається автором даної дисертаційної роботи, як «метарівень політичного процесу» (або, конкретизуючи, «метарівень існування людини політичної») вимагає додаткового роз'яснення. Особливо це стосується його так званої «контекстності» стосовно політичних процесів і політикуму в цілому. Виділення метарівня є закономірним, оскільки він формується такими явищами, які не піддаються вивченню традиційними для політичної науки методами. Метарівень виділяється поряд з інституційним та процесуальним рівнями існування людини політичної. Він продукує основу соціально-політичного буття індивіда в цілому. Існування подібного рівня в сучасній політичній філософії, філософській антропології й політичній антропології є досить дискусивним і найчастіше зазнає недвозначної критики. Так, за В. В. Ільїним, «антропоїдне буття не зводимо до метафізичного» [51]. Однак політичний процес у своєму безпосередньому розвитку підтверджує той факт, що не всі прояви антропоїдного (на практиці) або антропологічного (у теорії) у цьому випадку мають характер повністю усвідомлюваних явищ, що піддаються безпосередньому науковому вивченню. Крім того, існування подібного рівня антропологічної парадигми розвитку політичних процесів не входить в офіційне соціологічний й звичайно політологічний поділ досліджуваних проблем. Склалася традиція і ціла система

поглядів, відповідно до якої прийнято відносити прояви Homo Politicus винятково до політичної культури й ідеології. Однак такого роду інтенції властиві більшою мірою традиційним науковим дисциплінам, що вивчають прояви політичного буття людини: соціології, політології й суміжним з ними наукам. Відгалуженим від традиційного сприйняття культурних елементів у політичному процесі є використання антропологічного виміру сфери політичного, який концептуалізує його через знов-таки кратологічні прояви.

У своїй дисертаційній роботі «Влада у неklasичних формах демократії: політико-антропологічний вимір» українська дослідниця В. О. Шевчук окремо відзначає той факт, що необхідно вирізняти ментально-антропологічну традицію, якою її збагатили такі найвидатніші представники історичної антропології, як М. Блок, А. Гуревич, Ж. Ле Гофф. Тобто, відзначається зв'язок у дослідженні не тільки з історичною наукою, а й з її особливим поглядом на політично-дієву особистість [210].

Метарівень первинний стосовно всіх інших рівнів політичного виміру. Така первинність – даність глибинного рівня не тільки психіки людини, але й цілком його родової природи. Метарівень формується, насамперед, ментальністю, що, у свою чергу, є породженням цілого ряду первинних, взаємодіючих між собою елементів. Дослідження ментальності в межах історичної антропології дозволяють пояснити складний взаємозв'язок духовного і соціального розвитку, шляхом міждисциплінарного історичного синтезу визначити причини як масових історичних фактів, так і унікальних подій-казусів. Дослідник проблем ментальності М. А. Шенкао пов'язує соціокультурний феномен ментальності зі стереотипами, настановами людей, умонастроєм мас, більшості, з особливим не рефлексивним початком. Для нього – це емоції, ідеали, цінності етносу тощо [212]. Крім того, він підкреслює, що ментальність, формуючись на границі свідомого і несвідомого, може виявити себе через установки й стереотипи традицій і звичаїв як символи. Ментальність безпосередньо пов'язана з національним характером народу. Так, у праці «Ментальність українства: політичний аспект» І. Поліщука визначено особливості менталітету, які детермінують напрямок та якість

політичного процесу в Україні. Наведено риси традиційного політичного менталітету українства (індивідуалізм, консерватизм, провінційність та ін.).

Тобто, виходячи з вищезазначеного, представляється можливим провести певну екстраполяцію на перманентний метарівень, що (формуючись самою ментальністю) носить більшою мірою ірраціональний характер, але здатний впливати на явні раціональні складові, у тому числі й складові політичного процесу, які безпосередньо й перебувають у поле зору будь-якого політичного дослідження. Як приклад існування метарівня в об'єкті дослідження, що цікавить автора, можна привести феномен політичної влади та її носіїв. Ще Н. О. Бердяєв відзначав, що державна влада може дуже раціонально правити народом, але сам початок влади зовсім ірраціональний [19]. Влада несе такого роду ефект незалежно від правлячого режиму й державного устрою. Існує безліч прикладів даного політико-антропологічного феномена. Навіть президент – демократ розвинутої західної держави на метарівні є носієм по суті все тих же атрибутів влади перед своїми підданими, що й вождь варварського племені кельтів або германців. Він символ, і саме у зв'язку із цим включений у ритуал на метарівні політичного процесу. (У цьому випадку має місце персоніфікація «політичного» у конкретному індивіді) [56].

Для анонімного рядового індивіда цар є тотожним особливому символу. Всі його регалії – корона, мантія, держава, скіпетр, орденські знаки у вигляді зірок і т. д., об'єктивно сприяють цьому процесу. Поки він займає даний пост, він, немов, робить певний ритуал, розглядається як частина певного міфу, у свою чергу включеного в специфічну міфологію того або іншого народу, держави, тої або іншої спільності [227]. Він є не просто «людиною влади» – він її «заручник» повною мірою, адже пройдений певний ритуал ініціації (присвяти). При чому особистість, що отримує даний статус президента номінально чи навіть реально, може сприяти процесам демократизації політичних інститутів, залишаючись уособленням символічної «царської» влади. Показовим прикладом є постать Б. М. Єльцина, який зіграв ключову роль у переході Росії до ринкової економіки [162]. Крім того, представник вищої державної посади, певною мірою, є

недоторканим – він безпосереднє й постійне табу для свого народу, що зі своєї сторони (і, звичайно ж – у цьому випадку опосередковано) повинен оберігати його всіма «доступними методами» та особливо оберігати від «підступного» впливу оточення. Кожний наступний правитель, які б він погляди не сповідував, до якої би соціальної верстви або прошарку не належав, займаючи владний Олімп, незмінно продовжує «ритуалізоване дійство», почате попередником, вочевидь не здатно протистояти негласним законам і закономірностям, що діють на метарівні, адже глибинні джерела політичної (і відповідно додержавної) влади беруть свій початок саме тут. (Примітно те, що, наприклад, полінезійці й народи Океанії наділяли своїх вождів і шаманів якоюсь безликою чинністю, що носить абсолютизований характер, Манною, що визначає у свою чергу, й наступне їхнє існування в якості «еліти» племені (в тому числі і маючого характеристики умовного, якщо екстраполювати дані на сучасність), визначеного заздалегідь, племінного істеблішменту) [Див. детал.: 58].

У різних народів ця «ритуалізованість» влади, а відповідно й політичних процесів може бути явної або схованої залежно від ступеня традиційності того або іншого суспільства. (Тенденції глобалізації не можуть вплинути на дане явище, у результаті того, що носять відверто поверхневий характер. А самі політичні процеси та їхній розвиток на глобальному рівні носять украй механістичний характер, що природно виникає внаслідок іншої природи діючих чинностей або взаємодії в іншій площині, ніж звичне для індивіда. Відсутність конкретики призводить до абстрактної системотворчості – продукт якої є символічним, але не сприйнятним на дотик, що цілком відчутно стосовно штучно створюваних різноманітних міжнародних співдружностей і організацій на підставах, якими на сучасному етапі є найчастіше колективна безпека й міжнародна економіка. Абстрактність сприйняття – це привілей лідерів подібних організацій, які відірвані від метарівня й перебувають у певному вакуумі, який однаково може бути як інформаційним, так і загальним – паралізуючим політичну діяльність особи). Але це, у свою чергу, не означає, що має місце одноманітна дія й ніякі інновації в нього внести вже не можна, або особистість того чи іншого політика, державного діяча,

рядового громадянина не має можливості внести свої певні, не нав'язані середовищем і обставинами корективи в розвиток того або іншого політичного процесу. Така закономірність є об'єктивною даністю одного з багатьох досліджуваних політичною антропологією феноменів, які, маючи глибокі цивілізаційні коріння, однак відчутно на ментальному, й не тільки рівні, дають про себе знати – про феномен патріархату, що проявляється в рамках сучасного політичного простору й повною мірою може мати як позитивні, так і негативні прояви [59]. Все це може й повинне бути присутнім і бути вивченим у перспективі, але тільки найчастіше такі прояви представляється можливим розглядати в рамках даного дослідження як частину іншого рівня – практичного (більшою мірою).

Метарівень – статичний: як би далеко не просунувся *Homo sapiens* у своєму цивілізаційному розвитку, він однаково буде «притягнутий назад» «до землі». Намагання розвивати політичний процес завжди будуть мати формальну та неформальну площини. Останню слід розглядати як базову. Однією з природних підстав метарівня є природа людини як родової істоти, – константа, незмінний початок сутності *homo politicus*. Все інше – тимчасово й піддано структурним змінам. Частіше всього структурні зміни пов'язані з надбанням рівня політичної культури, який в кращому випадку спирається на конкретний рівень політичного досвіду; а простіше – установок та навичок політичного життя. Соціалізація в даному випадку конституює розвиток політичної природи людини. Цей процес визначається як політична соціалізація, яка включає політичну адаптацію та політичну інтеріоризацію. Політична адаптація – пристосування індивіда до соціально-політичних умов, до ролевих функцій, політичних норм, соціальних груп; інтеріоризація – засвоєння особою політичних цінностей і постанов, норм і взірців політичної поведінки, притаманних певній соціальній спільності.

Політична соціалізація підпадає під практичний вимір політичного процесу. Розвиток та динаміка останнього пов'язується з її стадіями та рівнями. Але не всі розроблені погляди на соціалізацію підкреслюють базові політико-антропологічні елементи. Наведено лише декілька поглядів, що можуть бути представлені у ракурсі антропологічних. Соціалізація – як процес розвитку особистого контролю.

Індивід перебуває в конфлікті із суспільством, яке придушує його біологічні (соціальні) інстинкти. Відтак, особистості слід контролювати себе, аби уникнути страху та нервовості [61]. Контроль з боку політикуму (який існує часто без погодження з соціальними настановами) має дещо інші причини.

Соціалізація як поведінка під впливом «батога і пряника» (розглядається в контексті біхевіоризму). Основна формула: «стимул — реакція», мовляв, поведінка диктується можливістю отримати будь-яку винагороду. Залежно від тлумачення характерних особливостей відносин влада – індивід: 1) людина – егоїстична й властолюбна істота, яка потребує підкорення правлячому режиму (Платон, Арістотель, Т. Гоббс); 2) людина – істота раціональна, яка рухається завдяки інтересам (А. Сміт, Г. Спенсер). Є дві сучасні версії процесу політичної соціалізації: 1) модель «підкорення»; 2) модель «інтересу». Модель «підкорення», зокрема, розробляли: біхевіористи (Ч. Меррієм, Г. Лассуелл) [62]. Вона уособлює собою більш глибокий психологічний, а точніше – антропологічний чинник впливу на розвиток будь-якого політичного процесу. Політично активний суб'єкт не перестає бути родовою істотою, представником людського співтовариства: він проявляє ознаки агресії, насилля стосовно себе подібних, найчастіше без видимих на те причин («насилля заради насилля», що саме по собі є природною характеристикою людської істоти), продукує собі подібних та ін. І сама головне, сучасна людина і дотепер обмежена певними хронологічними рамками свого існування, на які вплинути вона практично не здатна – вони поза її можливостями (якщо брати до уваги соціальний статус заняття та рівень прибутку, які слугують критеріями диференціації у сучасному суспільстві та вибірково надають окремим представникам своєрідні над можливості участі у політичному процесі), яку б політичну чинність він не очолював, або який би високий державний пост він не займав. А іноді з фізичною смертю видатного державного й політичного діяча настає колапс здійснюваних у його правління процесів. Крім того, окремим феноменом виступає факт так званої «соціальної смерті» (офіційного позбавлення політичних прав або вигнання за межі соціального захисту, подібно тому, що практикувалося в результаті процедури остракізму в ранніх демократіях, –

давньогрецьких містах-полісах. Подібне покарання означало досить часто й наступну фізичну смерть. Політична спадщина потестарних співтовариств і перших демократій – грецьких міст-держав у сучасних умовах не проявляється настільки чітко, але існує поки в межах політикума є різні співтовариства (партії, рухи й, нарешті, – олігархічні клани), які змагаються за владу або перебувають при владі, стаціонарно отримуючи за це від суспільства певні преференції, насильницьким шляхом покращуючи власний фінансово-економічний потенціал. Вигнання індивіда із числа членів подібного утворення дуже часто виявляється його соціальною (або скоріше – політичною) смертю: владний олімп, участь у політичних процесах і т. д. – не є сферою його безпосередньої або опосередкованої діяльності: з «обранця народу» можна легко перейти в іншу якість, що є менш привабливою через позбавлення привілеїв). Неопатрімоніальні тенденції в сучасному політичному процесі та державі, розгляд останньої як власного «володіння», широка експансія тіньових елементів, відповідних особистісних зв'язків у макросферу, змінюють та деформують норми соціального порядку, змінюють особливості політичного розвитку [198].

Тобто, такі феномени як, наприклад, агресія, насильство, розмноження і навіть, повною мірою, смерть – це частина природи людини політичної, котру не можна не враховувати, не можна її й змінити кардинально. Можна говорити лише про вдосконалювання політичної природи людини (у межах можливого). Не дивлячись на статичність ментальності (і метарівня існування людини політичної), індивід змінюється. Примітний у цьому випадку феномен насильства, що змінився із часом, але як частина властива людській природі, у тому числі й природі політичній, - зберігся. Розглядаючи додержавне (потестарне) суспільство слід зауважити особливо роль насилля. Воно перманентно є характерним протополітичному процесу передусім через поділ на «своїх» та «чужих». Але насилля у такій формі є впорядкованим та прогнозованим елементом.

Сьогодні насилля у політиці в різних формах має амбівалентний характер: з однієї сторони – домінуючий негативний, оскільки в процесі боротьби за владу завжди існують жертви, й з іншої сторони – домінуючий позитивний, адже

присутні й переможці, які згодом підтримують певний ступінь організованості соціуму й політикума [135]. Залежно від політичного режиму насильство в політиці присутнє у різному ступені й проявляється так само по-різному: відкрито або латентно, заангажовано під впливом так званого людського фактору, що надає політичному процесу передусім коефіцієнт властивого йому ризику. Хоча, безумовно, є й інваріанти в прояві й поширенні, що носять характерний антропологічний характер. Зокрема, найчастіше латентний характер насилля у політиці в рамках демократії має не менш руйнівні наслідки, припускаючи, достатню довжину в часі (демократія не надає можливості для завершення насильницького акту «тут і зараз»; він скоріше здобуває перманентний характер подібно кровної помсти – перехідної з покоління в покоління й включаючої все більше число фігурантів. Крім того, сучасний виборчий процес робить подібний архаїзм реальністю, оскільки політичним опонентам у період перед і під час виборів потрібні «опорні моменти» для реалізації передвиборчої боротьби, потрібний безпосередній ворог.

Питання про розвиток політичних процесів і продукування метарівня в межах антропологічного чинника починається з питання про розвиток самого «антропоса», тобто людини. Адже саме людина починає на метарівні свій політико-процесуальний «рух-розвиток». На думку автора дисертаційної роботи, розгляд концепції або концепцій саморозвитку індивіда в цьому випадку – первинно, якщо дослідження повинне безпосередньо розкривати антропологічну складову розвитку політичних процесів. «Саморозвиток особистості – це ряд зв'язаних між собою подій, обумовлених спрямованістю внутрішньо властивої особистості волі, яка об'єктивно забезпечує таку зміну станів особистості, де кожний наступний стан відповідає більше повному багатому зробленому буттю» [64].

Аспект удосконалювання соціальної природи людини (у тому числі й соціально-політичного її прояву), а точніше, багато в чому – самовдосконалення виступає об'єктом підвищеного наукового інтересу. Самовдосконалення людини відбувається завдяки самовихованню у соціально-політичній сфері. В. О. Лозовий

та Л. М. Сідак сприймають таке самовиховання як «універсальний спосіб розв'язання суперечностей між особистістю й колективом того чи іншого рівня, яке може реалізовуватися у формах соціальної адаптації та соціальної саморегуляції. Самовиховання у формі соціальної адаптації являє собою саморозвиваючу систему духовного і біологічного пристосування до соціального середовища, зокрема, усвідомлення і сприйняття звичаїв, традицій, вимог, стереотипів поведінки, норм і критеріїв оцінки дійсності, характерних для певної спільноти. Саме вони складають мету самовиховання у даному випадку. Соціальна адаптація пов'язана із засвоєнням накопиченого спільнотою досвіду спілкування, діяльності, пізнання, і поведінки, тобто присвоєння соціально-типового» [64, с. 111]. Потенційна можливість (прагнення) до вдосконалення людини, до її розвитку означає зокрема й потенційну можливість, і потребу розвивати політичну природу, ускладнювати суспільні відносини, продукуючи динаміку політичного процесу. Природно, що аспект саморозвитку й розвитку людини в його зв'язку з розвитком політичних процесів спирається на онтогенетический рівень (рівень розвитку особистості) як найвищу стадію.

У контексті своєї монографії «Походження людства: нова космологічна концепція» О. А. Базалук, характеризуючи онтогенетичний рівень, виділяє наступні його особливості, серед яких: а) перехід від природних (біологічних) показників до соціальної значимості індивіда; б) розгляд людини як соціальної одиниці, що з однієї сторони сама впливає на матеріальний світ як соціальний об'єкт із іншої сторони піддається впливу соціальних механізмів; в) виділення в людині індивідуальних рис які характеризують його психічні показники; г) розгляд біологічних і психічних показників з моменту народження індивіда до його природної смерті; д) онтогенетичний рівень – це рівень становлення особистості людини розумної, розвиненої, духовно багатої й фізично довершеної [65].

Метарівень політичного процесу (у даному конкретному випадку застосовно до динаміки політичних процесів) необхідно розглядати як генетичну пам'ять людини політичної, детерміновану природою соціальності, стрижень, глибинну причину політичної активності, прагнення домагатися політичної влади. Саме на

даному рівні два зазначених раніше виміри політико-антропологічного погляду – філософський і соціально-антропологічний синтезуються, хоча, безсумнівно, щоб якісно проаналізувати дане явище, політико-філософський вимір повинен переважати, оскільки розкриває феномен «людини політичної» у всьому його різноманітті. Методологічною основою розкриття людської складової політики, тобто сутності людини політичної може слугувати категорія політичного життя. Вона фактично є неподільною. Також існують певні явища, які узагальнюють риси політичного життя серед них: традиції, участь, солідарність, нормативність, ненормативність, різноманітні соціальні та політичні інститути та позаінституційні феномени тощо [74].

Крім того, розглядаючи політичні процеси як певну даність не тільки природи, але, насамперед, і культурного, цивілізаційного початку (з огляду на апріорне співвідношення культури й політики), варто будувати логіку дослідження на наявності метарівня культури й, відповідно, метатеорії культури. М. Ю. Савел'єва визначає ознаки метатеорії культури:

1) формальність; «Культура виникає як умова й підстава саморозгортання в часі й просторі» [66, с. 12-13]. Автор підкреслює той факт, що «тільки лише після свідомого впорядкування культури можна порушувати питання про її структурно-змістовне дослідження» [66, с. 13];

2) символістика; Відповідно до автора, «Завдання символу – змусити людину переживати такі стани, які не можуть бути самостійними реальностями світу» [66, с. 13].. Символ, згідно М. Ю. Савел'євій, – це «даність трансцендентного», «умова даності», «те, що в культурному досвіді демонструє свою постійну здатність до зростання й удосконалення» [66, с. 13]. Тобто, потенційна можливість символу до зростання й удосконалення може вплинути на природу людини політичної (і, навпаки, може проявлятися антропоморфність політичного символу), а, отже, і на розвиток політичних процесів у суспільстві. Тому символізм для політичного процесу є необхідною першоосновою, й у цьому випадку має значення тільки те, чим або навіть ким є даним символ. Ні в кого, наприклад, не викликає сумнів певне символічне навантаження образу «вождя світового пролетаріату» В. Леніна

або «батька народів» І. Сталіна. (У цьому випадку мова йде про людей-символів. Даний термін принципово надає певну внутрішню синтезуючу основу політико-антропологічного знання й знання, безпосередньо зв'язаного із суміжними дисциплінами, що вивчають політичну символіку тощо). Символ сонця в сучасній політиці відображає так само не тільки своє первісне значення, а здобуває й додаткове, котре має певне змістовне навантаження як для політично-пасивних, так і для політично-активних індивідів (тільки в різному ступені). Породжений у свідомості людини символ здобуває своє політичне значення й із цього часу починається період його розвитку разом з ускладненням у процесуальній площині. Даний розвиток, минаючи безпосередній зв'язок з розвитком політичних процесів, не може цілком співвідноситися тільки з політичною культурою оскільки: 1) антропоморфність символу надає поштовх ступеню його поширення у масах; 2) у край тісно з феноменом політичного ритуалу й політичного символу зв'язане таке соціокультурне явище, як тотемізм. Насамперед, варто уточнити той факт, що тотемізм – це не проста конкретна річ, це, насамперед, абстракція, ім'я, застосовуване до безлічі окремих і різних речей, маючих між собою щось загальне. Згідно А. Редкліффу-Брауну, явище тотемізму виступає як особливий випадок або випадки класу специфічних ритуальних відносин, установлюваних суспільством між людьми й об'єктами природи [67]. Природно відзначається факт наявності важливих систем вірувань і тлумачень, що встановлюють такі ритуальні відносини. Однак у так званій природній формі тотемізму властива особлива риса, яка, за А. Редкліффу-Брауном, укладається в тім, що все суспільство ділиться на сегменти (половини або клани) і між кожним із сегментів і одним або декількома видами з переліку встановлюється особливе ритуальне відношення, особливий зв'язок між суспільством і певними *sacra* [67].

Перенесення соціокультурного феномену у політику здійснюється через метарівень, оскільки є безпосередній зв'язок з ірраціональними підставами влади й політичним символізмом як таким. З огляду на статичність і крайню спадкоємність конструкцій метарівня, варто звернутися до класичної роботи французького соціального антрополога К. Леві-Строса «Тотемізм сьогодні» [114]. Такий зв'язок

може виникати зі зв'язку членів певного клану з тотемом, який впроваджується предками та закономірно підтримується впродовж історично доволі довгих проміжків часу. Він може визначатися як генеалогічний тотем предок клану; локальний – зв'язок за допомогою території, де (згідно К. Леві-Стросу) розташовуються тотемічні ділянки – місця перебування парфумів, що вийшли з тіла гіпотетичного, але необхідного для цілісності політико-психологічного сприйняття, міфологічного предка [114]. Крім того, такий зв'язок може бути і цілком міфологічним, існуючи за власними законами, тоді міфологізація політичного простору та процесу стає обов'язковою. Міфічним символом-тотемом, що несе політичний підтекст у багатьох народів, був і є ведмідь. У давніх кельтів, зокрема, ведмідь та вепр символізували представників відповідно духовної та світської влади, які розподілялися на своєрідні касти і були активними учасниками соціально-культурних, релігійних та безпосередньо соціально-політичних процесів у суспільстві [114]. Подібні символи-тотеми можуть доповнювати метарівень на глобальному, регіональному та локальному (місцевому) рівнях. Найбільш відчутним вплив тотемізму є на розвиток місцевих політичних процесів.

Особливою представляється й роль соціального міфу як явища, включеного в процес цивілізаційного розвитку (як частини метарівня). Зокрема, Д. Франкл у своєму дослідженні щодо психосоціального розвитку людини, звертаючись до ранніх періодів історії людства, підкреслює той факт, що антропологічні дослідження (в широкому сенсі) безпосередньо продемонстрували, що пануючі в культурі міфи впливають на свідомість і конкретні судження членів будь-якого суспільства [193]. Автором проводиться своєрідний аналіз міфів і символів. Він підкреслює той факт, що людська свідомість пронизана міфами й символами, які розділяють всі носії культури. Роблячи певний висновок, Д. Франкл дає визначення Homo Sapiens, виходячи з його природного перманентного зв'язку з культурним середовищем. Для нього людина, передусім, культуропродукує, орієнтована на символи, що використовує символи. Вони домінують над людиною [193]. Винятковість значення міфології й символіки в розвитку

політичних процесів є сьогодні фактом. Природним є безпосередній зв'язок політичного міфу й розвитку політичних процесів. Так, А. Н. Кол'єв у роботі «Політична міфологія» підкреслює особливі функції політичного міфу. Він є своєрідним, тому що зберігає в колективній пам'яті народу його соціальний досвід, імперативи духовно-морального виміру політичних процесів [70]. Це частина найбільше «людського» у розвитку політичних процесів. Безперечним є той факт, що політичний міф є архітипичною конструкцією, спроектованою в сферу самоорганізації суспільства або народу [70]. Однак політичний міф, що використовує архаїчні образи, здатний нести в собі цілком позитивні для оточення властивості. Це, насамперед, символічне сюжетне оформлення політики при відсутності або недостатності раціональних мотивів. А. Н. Кол'єв так само підкреслює факт, що, обираючи конкретні символи, ми вибираємо шлях суспільства, навіть якщо він нам не цілком зрозумілий [70]. Символьне та сюжетне оформлення політики є одночасно й вихідна точка процесу розвитку як такого й, природно, безпосередня ідеалізація кінцевого результату політико-процесуальної динаміки. Політичний міф закономірно є частиною антропологічного (людського виміру) політичного процесу, тому що вимагає відповіді на конкретні миттєві або довговічні питання маси про політикум (дана здатність є найбільш людським проявом у всіх значеннях). Прогресистська архаїка або метаархаїка вбудовані в динаміку політичного процесу. Однак архаїчний міф і міф політичний не є повністю ідентичними: утримування сучасного політичного міфу в більшій мірі складається з накопичення тексту, а не символів. Неспростовним фактом є зв'язок політичного міфу й релігії. Опора на релігію дозволяє політичному міфу діяти досить довго.

У свою чергу, відсутність цієї опори робить багато політичних міфів, які на думку А. Н. Кол'єва, є неповними та такими, що повторюють міфологію язичницьких богів через більшість структурних елементів. Вони застарівали в очах людей й поступалися першістю новим богам, а самі перетворювалися в своєрідних демонів – набували найгірших рис [70]. Подібну «демонізацію» варто розглядати як перехід з політичної активності у статику (відповідно перехід з

активного стану включеності в розвиток політичного процесу або процесів – у пасивний). Традиційні політикуми сьогодення й потестарні суспільства у минулому є у зв'язку з вищевикладеним ідеальним середовищем для виділення, а згодом – дослідження метарівня політики й політичних процесів в історично-цивілізаційній динаміці політичного розвитку. Адже «жоден народ не позбавлений політичної організації, якою би слабкою вона не здавалася...» [72, с. 12]. Присутність політичної організації або організацій, безсумнівно, говорить і про розвиток відповідних потенцій. Природний, в більшості – традиційний й ритуалізований стан соціуму дозволяє вільно аналізувати весь шлях становлення в даному середовищі людини політичної й розвитку політичних інститутів, функціонування механізмів влади, механізмів соціального контролю й т. д. Можливою представляється й оцінка властивої для примітивних народів і невеликих територіальних одиниць прямої демократії, її інститутів і якісних ознак. Демократія й демократичний процес становлять винятковий інтерес для побудови антропологічної парадигми розвитку політичних процесів. «Демократія як політичний процес представляє сукупність певних інститутів, процедур і принципів керування, що забезпечують функціонування всієї системи відповідно до принципів народовладдя» [72, с. 12], де людський фактор індивідуальної й колективної участі є визначальним повсюдно. Демократичний вибір сьогодні – це вичерпна характеристика того або іншого конкретного індивіда.

На думку автора дослідження, важливо розглянути його у відповідній повноті ракурсів: позитивного, критичного й проміжного між ними. У позитивному ракурсі на практиці виділяємо необхідність демократії як нормального середовища для існування людини політичної, а також повсюдне впровадження її навіть насильницьким шляхом як панацеї від всіх девіацій реального політикума. Одномірність такого погляду на практиці на особу, що реалізовується, політично розвиваючись у рамках однієї ментальної системи, переноситься миттєво в іншу – агресивну стосовно неї середовище, де адаптація ускладняється новими для нього законами й закономірностями. Тут на практиці

здійснюється конкуренція в рамках іншої, невідомої й незрозумілої для нього системи координат.

Критичний ракурс відкидає пріоритет демократії й супутні їй впровадженню інновації. Він не орієнтований на тотальну уніфікацію політичних систем і процесів: у цілому образно вони представлені єдиними, але диференційованим, «мозаїчним» цілим. Сучасні політичні антрополози, що вивчають традиційні й посттрадиційні співтовариства сучасності, латентно, а часто й відкрито відмінюються до критичного ракурсу внаслідок особливостей дослідження й природної опори на: 1) конструкції метарівня, 2) комплекс «відхилень» від сучасного еталона ідеалізованої демократії західного зразка.

Проміжний ракурс розглядається як потенційно можливий у переорієнтації антропологічного напрямку політичної науки на аналіз розвитку політичних процесів. Демократія й демократичний вибір є необхідною даністю розвитку сучасних політичних процесів при співвіднесенні з антропологічною складовою (антропологічною парадигмою в теорії), яка, зокрема, включає елементи, що суперечать апріорній рівності в політику (так званий природний початок *Nomopoliticus* і цілу систему ірраціональних конструкцій метарівня).

У цілому метаурівень політичного процесу в антропологічному дослідженні формується наступними основними компонентами: 1) політичним символом; 2) політичним міфом; 3) звичаями й традиціями в політиці на різних історичних та цивілізаційних етапах розвитку людини і суспільства в цілому; 4) тотемізмом і різними тотемістичними системами (які безпосередньо пов'язані з ритуалом як таким та мають вплив на суспільну масу, яка розглядала та безумовно продовжує розглядати дане явище у зв'язку з конкретними носіями політичної влади); 5) релігією як системою поглядів на владу і політичну діяльність та участь у політичному процесі. Діапазон сприйняття реальної політики і політиків у середньостатистичного віруючого коливається від безпосередньої підтримки до відкритого негативізму до кожного окремого елементу прояву.

Під поняттям «релігія» у даному конкретному випадку маються на увазі не тільки 3 релігії (релігійні системи), найпоширеніші сьогодні, але й всі існуючі

релігійні культури різної спрямованості, включаючи й псевдорелігійні культури, умовно підмінюючи релігійні норми на атеїстичні. (Однак відсутність явних атрибутів релігійності і явного зрощування держави й релігії на практиці не завжди означає відсутності такого, оскільки атеїзм теж своєрідна релігія, побудована на протиріччі с релігійністю. І це апіорне протиріччя відіграло істотну роль у розвитку політичних процесів, зокрема в період становлення СРСР як незалежної держави). Усе раніше перераховані компоненти метарівня існування людини політичної в рамках антропологічної парадигми розвитку політичних процесів природно є детермінантами. І їхній вплив на політичний процес не можна розглядати як опосередкований, маючи відношення лише до політичної культури й ідеології. Інший ракурс політико-антропологічного дослідження політикума дає можливість не зводити зазначені структурні елементи метарівня винятково до політичної культури й ідеології. Певною потребою в контексті дослідження антропологічної складової розвитку політичних процесів є розгляд їх у практичному процесуальному вимірі за комплексом причин.

Людина – це істота багатомірна та апіорно спрямована на розвиток у різних аспектах. Метарівень є вихідною точкою політичного розвитку. Він неоднорідний за своєю природою, але спрямованість на відносини, які продукують або є спродукованими політичною владою, являються частиною сутності «людини політичної» – її практичної реалізації в контексті розвитку. Тобто, повноцінний розвиток політичних процесів, які «провокує» людина як дійсний суб'єкт, неможливий без даних чинностей.

Типологізація людини політичної також є можливою та виступає як така, що є адекватною комплексу закономірностей, пов'язаних з політичною владою: вона можлива та поширюється завдяки конкретній особистості. Вона має свої настанови та часто виступає у якості апологета принципів у цивілізаційному та історичному розвитку. У цьому ракурсі доцільним є розгляд монографії Г. П. Гребеніка «Проблема відносин політики та моралі», де, зокрема, висвітлена проблематика утвердження ідеї типологічності політико-моральних структур. Автор розглядає дві існуючих лінії метадискурсу: макіавелістську та кантіанську.

Він наголошує на існуванні «чистих типів Homo politicus». Перший «чистий» макіавелістський тип – це «веберівський бюрократ, цілераціональний тип, який понад усе цінить ефективність управлінського рішення. Виправданням йому слугує те, що політичний (діловий ефект) перевищує витрати, без яких все одно не обійтись» [73, с. 95]. Тобто, представник цього типу – це передусім особа, орієнтована на реальність політичного процесу без врахування визначених моральних орієнтирів. Необхідно враховувати існування повної протилежності макіавеллізму у політиці та політичних процесах, у даному випадку – це дискурс І. Канта: «Кантіанський дискурс є дискурс свободи» [73, с. 99]. Політична свобода виражається у «відмові від політичної необхідності. ... Політик не повинен думати лише про себе у момент прийняття рішень» [73, с. 101-102]. Важливими складовими дискурсу є політичний долг та воля суб'єкта. Цитований автор визнає, що вказані типи людини політичної у чистому вигляді майже не зустрічаються, тобто вони виражають собою дві антиномії-крайнощі у політичному процесі.

Загалом у практичному контексті метарівня політичного процесу типологізація може бути достатньо розширеною. Декілька політико-антропологічних типів не обмежують спроможність для побудови цілої низки політико-антропологічних моделей. Метарівень існує як в розвинених політичних системах, так і таких, що розвиваються та проходять перехідний період. Розгляд примітивних соціумів надає змогу скласти початкове уявлення щодо цього неоднозначного феномену, тому є безапелючно цінним. В сучасних умовах цінність представляють традиційні суспільства. Тут весь комплекс необхідних культурних елементів знаходиться у стані законсервованому, а тому більш прийнятному для дослідження.

2.2. Методологія з'ясування механізму інтерації біологічного і соціального у розвитку політичних процесів.

Сучасна гуманітарна сфера вже традиційно розглядає людину в межах двох основних вимірів: біологічного й соціального. Особливістю такого підходу є те, що один з зазначених напрямків закономірно виявляється пріоритетним не тільки в теорії, але й на практиці. Концептуально дані виміри остаточно оформляються у вигляді відповідних теорій, парадигм і всіляких наукових і квазінаукових вишукувань. І в нерозривному зв'язку з даним розміщенням пріоритетів виявляється все те, що людина, так чи інакше, у практичному вимірі, як результат власної діяльності, іманентно продукує рівень розвитку, у тому числі й у сфері суспільних (політичних) процесів. Однією з таких концепцій є так звана біологізаторська концепція, що абсолютизує біологічний початок (панбіологізм). Біологізм як такий для пояснення політики та соціального і політичного процесу застосовував ще давньогрецький мислитель Платон, а пізніше – його учень Аристотель. Навчання Платона певною мірою представляється як своєрідний «аристократичний біологізм». Не випадковим у даному контексті, відповідно до Платона, представляється й обмеженість доступу до політики й сфери державного керування. Політична діяльність, за Платоном, – привілея деяких (але кращих) представників міста-держави. Аристократизм наступного характеру є й сьогодні однією з головних особливостей біологізму в політиці. Це проявляється на практиці в замкнутості й штучній обмеженості кількості реально залучених у політичні процеси індивідів, апріорної елітарності політичної діяльності для «вибраних», наділених цілих комплексом необхідних рис й відповідно потенціалом у боротьбі за владу у різноманітних формах. Біологізаторський погляд на проблематику режимів функціонування і розвитку політичних процесів певною мірою співвідноситься з ціннісним виміром, визначаючи базову основу універсальних цінностей людини. Суто біологічні фактори, що здійснюють безпосередній або опосередкований вплив, – це, передусім, потреба у підтриманні власного життя, наявності двох статей, потреба в теплі, їжі, міжстатевих стосунках, віковій відмінності, потреба в тривалій соціалізації дітей (не виключаючи політичну соціалізацію вже раннього віку).

На противагу їй виступає соціологізаторська концепція (комплексно бере свій початок у роботах Е. Дюркгейма). У рамках її все соціальне в людині здобуває властивість аксіоми (пансоціологізм). Те або інше соціальне явище, згідно Е. Дюркгейму, не можна розглядати в контексті його будови винятково з індивідів та їхньої психіки. Мова йде про три елементи, які є необхідними апріорними складовими частини явищ соціальної взаємодії: люди, їхні акти та так звані провідники (різні матеріальні явища й предмети). Принциповою є умова, що при вивченні тієї або іншої взаємодії категорично забороняється розділяти дані елементи [81]. Соціологізаторство повною мірою, але в іншій формі, властиво й ідеям К. Маркса – Ф. Енгельса. У цьому випадку спостерігається пріоритет соціуму над індивідом, а соціальної свідомості – над свідомістю індивідуальною. Отже, соціальна (політична) свідомість відображає необхідність колективних дій за своєю волею в правових границях [6]. Український дослідник Б. Т. Артемюк детально розглядає обидва погляди: антропологічний (на основі ідей І. Канта) і суспільно-економічний (розглядаючи концепцію К. Маркса й Ф. Енгельса). Автор акцентує увагу на особливостях таких поглядів у їх практичній (процесуальній) реалізації в соціально-політичній площині. Б. Артемюк визначає внутрішнє протиріччя марксизму – «між економіко-соціальною теорією й політичною доктриною» [6]. Відповідно до автора, ідеї Маркса й складна політична доктрина – марксизм неминуче вели до побудови тоталітарної держави, що, у свою чергу, суперечило розвитку виробничих чинностей, не дивлячись на виняткову роль ідеї про волю **останніх** [Див. детал.: 6].

Проблематика глибинного співвідношення «біологічне – соціальне» широко представлена в роботах російсько-американського соціолога П. О. Сорокіна. Виділення виняткової ролі соціальних принципів та детермінант тут не виключає згадування про роль біологічних факторів. Автор визнає необхідність побудови загального соціологічного дослідження на даних біології, тобто необхідно зводити досліджувані процеси до їхніх біологічних підстав [173]. Є. А. Подмазко у статті «Політична інтеграція в Україні: методологія аналізу інтеракції» зазначає, що «інтеграція і інтеракція, які мають місце в соціальній, політичній, антропогенній

та інших сферах, відбуваються за тими ж закономірностями, що існують в таких сегментах реальності, які відзеркалюються біологією, гідродинамікою, аеродинамікою, загальною фізикою та іншими галузями знання» [144, с. 403]. Крім того, «під методологією ми розуміємо узагальнений спосіб з'ясування, оцінки, обґрунтування, інтерпритації або переробки процесу дії / взаємодії суб'єктів та об'єктів політичної інтеграції й інтеракції з позиції певного світовідчуття: наукового, релігійного, здорового глузду або іншого» [144, с. 403]. Як результат, фактично складається найбільш загальна установка щодо осмислення соціальних явищ, а соціально-політичні процеси у своєму розвитку мають спільні риси з виключно неполітичними елементами.

Протиріччя даних парадигм, можливо, визначається як апріорне внаслідок високого ступеня їх «непримиренності» як у теорії, так і на практиці. Не уникає подібного протиріччя й сфера політикума. Але основною проблемою тут є: 1) узгодження теорії й практики даних концепцій з політичними процесами; 2) пошук оптимальної універсальної парадигми, що відповідає *Homo Politicus*. Виходячи із природної спрямованості політико-антропологічного дослідження на проблематику розвитку механізмів влади, а так само розвитку політичних процесів у цілому, необхідно виділити, у свою чергу, дві концепції розвитку політичних процесів: біологізаторську й соціологізаторську. (Відповідно й споконвічна проблема антиномії гуманітарного знання й політичної практики, – «природа-виховання» переноситься в конкретну галузь політологічного дискурсу, де й співвідноситься з апріорі практичним та конкретним соціальним проявом, політичним процесом).

Біологізаторська концепція розвитку політичних процесів споконвічно формувалась як відособлений плин і в той же час знаходила своє відбиття в соціал-дарвінізмі й расизмі (расовій доктрині) і придбала виняткову популярність на початку ХХ сторіччя. Апологети домінування у людині біологічного початку, вдосконалюючи його природу й політичні процеси в суспільстві, домоглися реалізації проекту ідеальної тоталітарної держави й крайнього ступеня його політизації. Фашизм і націонал-соціалізм, як соціально-політичні ідеології, стали

ідеальним середовищем для біологізаторськй концепції розвитку політичних процесів. У джерел біологізму в політику III Рейха стояла політико-антропологічна концепція розвитку, що носила чіткий характер своєї спрямованості, внаслідок чого зрощування біологічного й соціального розуміння сутності людини політичної і певна підміна понять «політична антропологія – расологія» було здійснено на практиці. Сьогодні ідеологічні й міфологічні складові сучасних апологетів націоналістичної ідеології мають яскраво виражений біологізаторськй характер, де лейтмотивом виступає расова або національна перевага. Вони спираються як на традиційний біологічний расизм, так і на більш інноваційні тенденції, що базуються не на суто біологічній нерівності, а скоріше на нерівності культур. По суті, мова тут іде про перекручену перевагу, але, насамперед, – біологічну (первинну) у можливості організовуватися й організувати політичний процес, бути керованими їм і управляти безпосередньо. У практичному вимірі зазначена концепція, по суті, розглядає політичний процес як певну реалізацію принципів природного добору («виживає найсильніший і найбільш пристосований»), тобто індивід, що не тільки пристосовується до середовища, а й обумовлює своїми діями своєрідне пристосування середовища (а з ним і менш політично-спроможних та конкурентно-спроможних індивідів) до своїх особливостей). Фактично мова в цьому випадку йде про вкрай агресивне середовище політикума, населеного «хижаками» у вигляді явних політичних опонентів та партнерів по партійній організації або поза неї, де виживання є необхідною умовою розвитку Homo politicus, але не обов'язковому стосовно інших менш активних та залучених до політичного процесу на різних етапах його розвитку індивідів. Звичайно кожен з них потрапляє у принципово різні ситуації домінування середовища як сукупності обставин існування. Часто сам політик на собі випробовує формоутворюючий вплив змін політичного процесу. Публічний політик та державний діяч епохи «перебудови» суттєво вже відрізняється від політика початку – середини 90-х років на пострадянських теренах. Ця різниця охоплює спектр явищ від власної «територіальної поведінки» до «біологічних» якостей іміджу політика (державного діяча). Але єдине, що він зберігає, – кланово-

корпоративний характер участі у політичних процесах. На думку автора дослідження, так зване явище корпоративізму також має суто біологічні засади, що виражаються у потребі інспірувати «територіальну поведінку» та підтримувати «своїх» перед «чужими» (що відрізняються за певними критеріями приналежності). Політичний розвиток за таких умов носить досить контекстний характер. Відступаючи від суто біологічного сприйняття, Ф. Шміттер, зокрема, відзначав вплив корпоративізму на один з базових механізмів у процесі демократизації – конкуренцію. Як результат – досить специфічний вимір політичних трансформацій у сучасних демократіях. Політична конкуренція переходить у внутрішньоорганізаційну, підміняючи конкуренцію між організаціями [214]. Тобто, дане явище носить амбівалентний характер, поєднуючи біологічні принципи з соціальними настановами у реальному політичному процесі. Негативна роль виражається у зміні вектору політичного розвитку (від демократії до авторитаризму) шляхом зменшення політичної участі громадян, позитивна – у стабілізації конкурентних відносин та зростанні відповідальності влади перед громадянами.

Вибірковість біологізму в розвитку політичного процесу на практиці може проявлятися по-різному, але загальний контекст зберігається. Сьогодні можливо говорити про існування цілого політико-біологічного дискурсу розвитку політичних процесів. Поширення ідей біополітики (або соціоніки, якщо зважати на вітчизняні реалії в освоєнні біологічних принципів політичного розвитку в теоретичному та практичному вимірах). Важливий доробок у цьому напрямку належить американському політологу Р. Д. Мастерсу [237]. Політику та політичний процес можливо уявити у вигляді своєрідних відношень домінування одних індивідів над іншими, тобто розглянути виключно через особливий феномен влади [Див. детал.: 236-237]. Кратологізація даного феномену має суттєве значення для розуміння природи розподілу сил при участі у політичному процесі як такому. Біологічні принципи фактично абсолютизують роль політичних лідерів, які наділяються необхідними рисами, що є вродженими, рідше – окремі можуть набуватися безпосередньо у разі набуття досвіду.

Для домінування біологізму в розгляді політичного процесу найбільш характерний так званий принцип «землі й крові»: найбільш архаїчний з переліку існуючих і найбільшою мірою міфологізований у рамках політичних процесів різного порядку. Даний принцип випробовує, залежно від ряду факторів, певну диференціацію, яку не можна назвати повною мірою природньою. Її можна охарактеризувати як превалювання в межах територіального поширення різноманітних націй, етносів, груп і т. д., або принципу крові – споріднення по крові, що продукує особливу внутрішню етнонаціональну єдність; або у свою чергу принципу «грунту» чи «землі»: у загальному виді – спільна територія проживання, де існує і певна спільність участі у політичному процесі та його динаміці. Щодо питання націотворчих процесів даний принцип в достатній мірі критикується через односторонність та безапеляційність положень. Так, Д. А. Растроу у роботі «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі» наголошує на відсутності зв'язку між «містичним» принципом, що розглядається, та явищем єдності нації [157]. Він акцентує увагу на тому факті, що така єдність досягається під дією цілого ряду різноманітних чинників, зокрема, відсутності у більшості громадян сумніву щодо належності до визначеного політичного співтовариства. Досить відкритим у автора є питання території та єдності, що сформувалася під впливом диктату географічних умов та особливостей. Крім того, увага приділяється політичному розвитку тільки з огляду на процеси демократизації, нігільюючи особливості в існуванні політичних систем та режимів [157].

Спільність політичної участі за зазначеним принципом передбачає розвиток за особливим сценарієм. А. Н. Кол'єв, розкриваючи проблематику цього міфологічного принципу, висуває ідею про два першочергові варіанти своєї міфологічної «сімейної драми», де перший передбачає обожнювання Прабатька й ставить «кров» вище «грунту» [101]. У практичному вимірі це означає, що в ньому (першопредку, прабатьку) персоніфікуються подання – уявлення про конкретні націю чи нації. Його місію автор визначає не як «служіння, а як веління» [93]. У політичний процес вступають вождь-андрогін (своєрідний Бог-Син) і народ (вони

укладають своєрідний союз або угоду, що природно не може розглядатися як рівний з обох зацікавлених сторін), відкидаючи еліту й надалі – знищуючи її. При цьому метахарактер цього договору тільки укріплює положення вождя як керівника первісної спільноти. Другий варіант – є обожнювання «Великої Матері», тобто можна говорити, що «ґрунт вище крові» [101]. На практиці даний варіант передбачає втрату вождем свого домінуючого (керуючого) положення, навіть фемінізацію націй, поділ еліти на жрецькі клани (в даному випадку можливим є певне уточнення-доповнення – поділ на олігархічні клани, бо саме диференціація, крім всього вищезгаданого, сприяла збагаченню та згодом майновому розшаруванню). Концепція, відображена А. Н. Кол'євим, передбачає й своєрідний третій варіант – принцип «ні крові, ні ґрунту», де нація позбавлена «усяких перспектив» внаслідок відсутності: 1) світоглядних підстав; 2) родових підстав; 3) великої ідеї; 4) батька націй. (Як авторський приклад, виступає сучасна Росія, хоча, безумовно, до цього варіанту можна віднести й Україну, з огляду на апріорно існуючі загальні етноментальні основи та їх домінанту у політичному розвитку окремих регіонів) [Див: 101].

Даний принцип землі й крові, зведений для простоти дослідження воедино, як відомо, вишиковує особливу систему індивідуального й колективного сприйняття в політичній культурі та в цілому – в межах певного політичного простору, що у свою чергу безпосередньо впливає на політичні процеси. Він природно передбачає архаїчну систему відносин «свій – чужий» (з однієї сторони, ступінь групової консолідації; з іншої – ступінь групової агресії до «ворогів» або так званих «інших») [101]. У подібній системі немає місця запозиченню інновацій, приношенню чужорідних елементів. Частіше більшу зацікавленість представляють не самі чужорідні елементи, а, скоріше, їх носії. Так, у своїй класичній роботі «Народознавство» представник антропогеографічної школи Ф. Ратцель у даному контексті підкреслює наступне: «Звичай ставитись, як до ворогів, до чужоземців, від яких марновірство змушувало очікувати нещастя і хвороб або вбивати потерпілих від аварії на кораблі як «принесені водою кокосові горіхи», було, без сумніву, більшою перешкодою до поширення далеких елементів» [158, с. 178].

Твердження, що висувалося класиком антропогеографії стосовно диких представників потестарних співтовариств, у спробі екстраполяції на сучасність незмінно образно проявляє внутрішню іманентну спрямованість проти всього чужорідного. Причому, консерватизм (від досить помірного до ультрарадикального) по відношенню до чужинців і чужорідних інновацій внутрішньо властивий кожному поза залежністю від цивілізаційної й формаційної приналежності. Тим більше, якщо мова йде про політичний процес, що явно або приховано являє собою боротьбу за владу. Усе, що пов'язане із придбанням влади й продукуванням владних відносин, – це табу для чужих і ізгоїв-маргіналів. Вони ніколи не наблизяться до «своїх» (по крові й ґрунту). Політикум не визнає такого роду відхилення й не приймає «порушників».

Отже, феномен політичного біологізму не визнає різні девіації. Він вишиковує правильне сприйняття розвитку політичних процесів з погляду збірної й абстрактної органічної системи. Питання про абстрактність тут виникає через універсальність біологічних законів (або скоріше – спроби представити їх такими), закономірностей і характеристик у додатку до політичних процесів і їхньої абсолютизації.

Біологізм в політичному процесі проявляється в самих несподіваних формах. Дуже активно в даному зв'язку апологетами (навіть латентними) біологізаторської концепції проповідується месіанська роль вибраного народу. Сама «месіанська ідея» етносу або нації у політиці виходить переважно з певної схильності, з однієї сторони, – до ірраціонального початку політичної природи людини; з іншої (у грубій формі) – до вульгаризації законів і закономірностей політикума й відомості всієї їхньої сукупності перед механіцизмом націоналістичних догм, що лежать на поверхні й надають досить розгорнуту й зрозумілу схему дій і наступного небагаторівневого «удосконалення».

Логічним у даному ракурсі є факт оформлення політичних ідеологій, які детермінують безпосередній вплив на політичні процеси. Іманентним у цьому випадку є факт звертання до ментальних основ, «субстанції» метарівня існування людини політичної. Це проявляється, зокрема, в опорі расизму й націоналізму на

ритуал як такий і «шануванні предків», які в сукупності представляють собою ієрархічно організований пантеон героїв-напівбогів зі строгою ієрархією й супідрядністю за значимістю й активністю в минулому. Тобто, особливості відношення до організації ієрархії політичних героїв та тих, чиє ім'я та діяльність активно співвідноситься з сучасним станом політичного розвитку

У цілому необхідно визнати факт безпосередньої близькості іманентного метарівня існування людини політичної й біологізаторської концепції розвитку політичних процесів, що особливо проявляється у зв'язку з так званим практичним виміром. Таке твердження, з огляду на загальноприйняті парадигми політичної науки, пояснювалося б високим ступенем ідеологізованості тоталітарних режимів у минулому. На думку автора дисертаційного дослідження, у політичному біологізмі високим є ступінь екстраполяції родової природи, що надає багато інваріантів, у свою чергу феномена людини політичної, частково формуючи метарівень.

Довести, що політико-антропологічний погляд не є винятково певним прологом до теоретичних і практичних вимірів біополітики, расології і євгеніки, а скоріше вишиковує концептуальне сприйняття нетрадиційної, для сучасної політичної науки сьогодні – одна з першорядних проблем. Яким чином можливо розмежувати біологічне й соціальне в розвитку політичних процесів? Чому дане розмежування є необхідним? Насамперед, внаслідок контекстності, яка завжди має місце у аналітичній роботі. Детермінованість політичних форм природними законами в більшості створює відповідний контекст у розгляді самого феномена розвитку політичного процесу, й не тільки як методологічний напрямок, а й як практичне спрямування. Така контекстність простежується й у роботах сучасних російських політичних антропологів – В. В. Бочарова й Н. Н. Крадіна. Закономірно постає питання щодо її виникнення. У політико-антропологічному дослідженні «Влада. Традиції. Управління» об'єктом аналізу В. В. Бочарова виступають потестарні співтовариства Африки [23]. Проникнення на цю територію європейської (а точніше – західноєвропейської) цивілізації, зіткнення її з місцевими «примітивними» культурами створило небачений раніше соціальний і

політичний, інтегративний та адаптивний прецедент, над основами якого б'ється не одне покоління соціальних і політичних антропологів. Європейський дослідник одержав можливість побачити історію становлення власного політикума й розвиток політичних процесів власними очима і певною мірою зі сторони. Європейська колонізація спровокувала певний ступінь дискретності в розвитку політичних процесів, через жорстке вторгнення у вже сформовані синполітичні (згідно Н. Н. Крадіну, первісні суспільства, що еволюціонували під впливом уже сформованих цивілізацій, суспільств або, згідно В. В. Бочарову, – синполітичні організми (соціальні організми) [Див.: 23]).

У продовженні тематики розвитку соціальних і політичних процесів, В. В. Бочаров констатує, що розгляд соціально-психологічного характеру владних відносин у доколоніальних африканських суспільствах припускає їх аналіз у процесі історичної динаміки, тобто, по-перше, аналіз процесу виникнення самих принципів, на яких ґрунтувалися відносини влади в первісному співтоваристві, по-друге, процесу їхньої еволюції в напрямку більше досконалих (інституалізованих) форм [23]. У даному ракурсі В. В. Бочаров висуває на перший план матеріалістичне розуміння процесу суспільного розвитку, однак це затвердження можна сприймати подвійно: по-перше, як матеріалізм, властивий соціологізаторській парадигмі, у такому випадку – це інтенція на спадкування традицій марксизму; по-друге, як матеріалізм, властивий біологізаторській концепції, оскільки автор говорить про походження первісної формації як про продукт антропогенезу, у той же час відзначаючи, що «вона виникла безпосередньо з біологічного матеріального субстрату», що, у свою чергу, робить певне посилення на біологічний, органічний й, повною мірою, механістичний розгляд розвитку соціальних і політичних процесів [23]. Біологізаторська тенденція може бути наслідком спроби спрощення природи соціально-політичних процесів; головним завданням якого є створення концентрованої загальної парадигми на етнографічному матеріалі, оскільки споконвічні дослідження колонізаторських процесів шукали опору в інших підставах.

Відмова від біологічного погляду на політичний процес не можлива в цілому, але обмежити феномен «ототожнення», положень біополітики й навіть расології необхідно, з метою більше широкого розгляду проблематики й запобігання домінуючої ролі біологізму в різних проявах, які виникають із наробку Ч. Дарвіна (натуралістичний еволюціонізм роботи «Щодо походження видів шляхом природнього відбору, або у боротьбі за життя виживають найбільш достойні») [69], Ф. Гальтона (євгеніка), що розглядав виключну роль спадковості у формуванні творчої особистості [53]; певною мірою – Г. Спенсера (теорія соціальної або надорганічної еволюції як безпосереднє продовження процесу органічної еволюції, як перенесення її принципів на соціально-політичні процеси [83], Ж. А. де Гобіно (доктрина расизму (у даному конкретному випадку автор акцентує увагу на ідеї домінування білої раси – так званий нордизм), О. Аммона, В. де Ляпужа (концепція антропосоціології [83] та Л. Вольтмана (робота «Політична антропологія») у детермінованій послідовності. Наукова робота Л. Вольтмана, згадана в завершенні переліку праць адептів соціал-антропологічного та політико-антропологічного концепту, на думку автора дослідження, становить винятковий інтерес у зв'язку з тим, що це найбільш яскравий приклад послідовного застосування законів біології для пояснення сутності політичних процесів через суб'єктність людини. Л. Вольтман визначає втримування біологічного в соціальному (відповідно й у політичному) через можливість аналізу соціологією біологічних принципів. Тобто, дослідник для пояснення суспільних явищ і змін повинен звертатися до закономірностей із просторової, тимчасової й фізіологічної спільності численних організмів. Необхідно уявити собі расу та суспільство в їх закономірному зв'язку й вивчити расовий процес як природну підставу соціального та політичного процесу так, щоб зміни пристосування відбору суспільства були б зведені до рівних фізіологічних дій у расі [44].

Історія розвитку організму й суспільства тотожні. Отже, ця подібна інтенція переноситься й на політичне. Політичний процес відрізняється лише винятковістю його учасників. Біологізм підносить як надзакономірність існування й розвитку

політичного процесу на противагу цілому комплексу раніше вироблених, але не мавших явний механістичний характер соціальних подань про динаміку політичного процесу в цілому. Расова перевага у зв'язку із цим безапеляційно здобуває винятковий характер. Раса перебуває в боротьбі й перманентних зіткненнях. Що стосується політичних процесів і їхнього розвитку відповідно, то Л. Вольтман схильний підкреслювати, що політичні установи й правові законодавства є вираженими в інтелектуальній формі соціальними і пристосуваннями конкретною расою до умов її іманентного існування й розвитку [44]. Тобто, розвиток політичних процесів з'являється своєрідним актом пристосування до нових умов середовища. Л. Вольтман підкреслює те, що історія рас і суспільств, антропологічних чинностей і політичних інститутів складається в діях, що чергуються розбіжностями і угодами. Якщо навіть соціальні форми і є продуктами органічної будови раси, то все-таки вони не можуть стати порівняно самостійними психічними чинностями й, як умови діяльності й відбору, зворотньо впливати на їхніх органічних носіїв і творців [44]. Неможливість зворотнього впливу, на думку автора даного дослідження, відображає загальну установку біологізму в політико-антропологічній концепції Л. Вольмана.

Отже, біологізму в розвитку політичних процесів властива односпрямованість власного впливу, необоротність, що у свою чергу спричиняється перенесенням твердого біологічного детермінізму на відносно нестійкий політичний процес (внутрішній контекст останнього при цьому відверто не враховується або частково не береться цитованим дослідником до власної уваги). Розвиток політичного процесу знаходить власне оформлення, не зважаючи на відносність та варіативність у діях політично здібних (маючих певні вроджені якості, що проявляються в визначений термін) індивідів. Роль надбіологічного (соціально-політичного) принижується, нігілюється до другорядного, що має характер перспективної надбудови (не відкидається сама можливість подальшого розвитку). Тобто, має місце певний неспонтанний та закономірний редукаціонізм, що проявляється в спробі пояснити складне за допомогою законів і закономірностей більше простого – політичне через біологічне. Людина (індивід) –

це частина своєї раси по всіх параметрах: духовним, морфологічним, культурним, соціальним і, звичайно, політичним. Раса первинна стосовно нього й замкнута (інтеграційні процеси з іншими расами обмежені, а в ідеальному стані – відсутні). Представники інших рас можуть не мати навіть партнерських відносин у політичному процесі. Процеси в рамках такого політикума найчастіше ідеологізовані й програмуються на рівні державного апарата керування, крім того, вони є більшою мірою керованими. У цьому випадку певний філософський аналіз провів ще М. О. Бердяєв. У своїй класичній роботі він підкреслює відмінності двох концепцій, побудованих на основі політичного біологізму в більшому або меншому ступені й, відповідно, їх практичного політико-процесуального виміру. М. О. Бердяєв констатує, що італійський фашизм заснований на символі й міфі про державу; у відмінності від нього німецький націонал-соціалізм заснований на символі й міфі про расу як вищу істоту й верховну цінність [19]. За Н. О. Бердяєвим, в цьому випадку держава виступає лише як особливе знаряддя раси й національності [19]. Утримування німецького націонал-соціалізму в практичному вимірі розвитку політичної процесуальності виявляє крайнощі знаряддя етатистської спрямованості на біологічній підставі.

Бути учасником політичного процесу можна з урахуванням біологічної схильності й тільки разом з собі подібними (а точніше, ідентичними) у расовому відношенні індивідами. Людина закономірно є ланкою безперервного ланцюга різноманітних перетворень, що ініційовані колективним безсвідомим та більшістю її конкретних представників раси, тобто мова йде щонайменше про відсутність власної ініціативи індивіда та власного вибору щодо участі у політичному процесі. Концепт (проект) надлюдини при цьому скоріше стосується проєкції у майбутнє, у якому більшість проблем політичного розвитку або вже вирішені, або вже зовсім анульовані. Якщо дані умови не виконуються, значить прийнятий надбіологічний (або метабіологічний) ритуал не запускає та заздалегідь не активує відповідні механізми функціонування даної парадигми «політичного біологізму», і кінцевий результат (політичної боротьби) ніколи не увінчається необхідним для виживання успіхом. Замкнутість на успіху – це ще одна іманентна особливість

біологізаторської концепції розвитку політичних процесів. Вона стосується як теоретичної сторони вироблення особливих настанов до рядових учасників політичного процесу, так і практичної сторони їх впровадження в життя. Концепт успішності базується передусім на відсутності рефлексії щодо феномену політичного процесу та прав кожної окремої людини у ньому. Сам розвиток розуміється лише як проект, не зважаючи на досить детально прописані кроки політичних програм сучасних політиків, адептів цього напрямку в більшості сучасних розвинених країн. Тому можна відмітити лише глибоку спорідненість між процесуальною реалізацією їх програмних настанов через різноступеневу перманентну конфліктність, що постійно та активно продукується. Кожен індивід, що приймає систему правил, які орієнтуються на радикальний біологізм та, як наслідок, расову нетерпимість у сучасному суспільстві, створює прецедент загальної спроможності до розвитку на суто процесуальному рівні.

Апріорне біологічне втримування політико-антропологічного дискурсу в теорії й на практиці є, на думку автора дослідження, не повним. Сам біологічний принцип у розгляді політичних процесів є украй радикально механістичним без врахування та дійсного обліку цілого ряду факторів. Він може бути логічним у теорії, але практичний вимір людини, як носія не тільки біологічних характеристик, зводить його до рівня практичної невизначеності.

Критика біологізму при розгляді проблем розвитку соціально-політичних процесів, так чи інакше, мала поширення завжди в багатьох напрямках. Найбільш примітний той факт, що, фактично, проблема загально філософського характеру оформилася як частина певного сегмента систематизованого знання щодо людини політичної. У зв'язку із цим філософський погляд є в цьому випадку доречним. Особливо, якщо він виступає з позицій антімеханістичних, а, отже, і принципово з антибіологізаторських позицій. Так, Г. Ріккерт опонував зростаючий вплив біологізму ще в першій половині ХХ сторіччя, стверджуючи, що теорія Ч. Дарвіна про боротьбу за існування виникла внаслідок невірного розуміння життя, сформованого цілком під впливом фізики [160].

Погляд на проблематику соціально-політичного розвитку з суто біологічних принципів не можливий. Статика «людського» – це тільки глибинна частина поза контекстом політичного процесу. Отже, необхідно зважити на цілком закономірну повільність включення біологічних елементів у політичний процес. Дисонанс у розвитку між двома явищами, що мають різну природу, вивчаються різними методами, але стикаються у вигляді людського фактору.

У той же час залученість у соціальний і політичний процес природно припускає динаміку, удосконалювання, ступінь індивідуальної співучасті (останній компонент присутній лише як частина певної конкуренції на «біологічному» рівні, що природно може сприяти тільки крайньому ступеню розшарування й відділення «кращих» представників від закономірно «гірших», які не спроможні до певної конфронтації з опонентами). Тому необхідно відзначити взаємозалежний зв'язок між елементами соціального і політичного процесів у синкретичній єдності, яку сутнісно представляє собою феномен людини політичної.

Підсумовуючи вище зазначене, доцільно відзначити деякі концептуальні моменти. Так, бачення суто «біологічного» у суто «політичному» не може й не повинне бути пріоритетним. Однак заперечення його практичного значення є глибокою помилкою й істотною недоробкою. Біологізм у даному випадку – це первинна характеристика, а не завершена формула для наступного перенесення на практику. Практичний вимір антропологічної складової розвитку політичних процесів не детермінований біологічними законами цілком, але й не суперечить повністю природному початку людини. Він займає проміжне положення між біологічними й соціальними детермінантами, що дозволяє періодично підніматися на наступний рівень, у тому числі й у своєму політичному розвитку та сприяти процесуальній динаміці. Ці полюси людської природи не ідентичні, але вони взаємодоповнюються і взаємозбагачуються. У даному контексті це означає більш розширений ракурс вивчення матеріалу із залученням даних як гуманітарних, так і природничих наук, з підготовкою відповідного тезауруса. Природне домінування концепту розвитку політичних процесів, представленого соціологізаторською концепцією, на перший погляд, є більш доречним. Але багато іманентних

особливостей феномена людини політичної не детерміновані переважно лише поверхневим впливом соціуму. Тому доречно говорити про тенденції взаємовпливу. Крім того, на початкового етапі для проникнення в практичний вимір політичного процесу даним концепціям необхідно природно перебувати у взаємозв'язку з метарівнем існування людини політичної, інакше сам процес проникнення або впровадження буде мати поверхневий характер. Тобто, мова йде передусім про проходження через систему культурних норм та стандартів засвоєння особливостей політичної діяльності в межах реального політичного процесу, який має досить неодномірну природу, акумулюючи у собі все нові елементи та поєднуючи набуте зазначеним шляхом з досвідом предків.

Політичні процеси носять глибинний характер і цілком не детерміновані типом культури, хоча, загалом, обумовлюють її, що певною мірою дозволяє стверджувати про діалог культур і антиномію різних типів ментальності в просторово-часовому континуумі, про певні зміни в цьому напрямку, які знаходять власне відображення на окремих суб'єктах політичної діяльності та їх активності. Роботи більшості сучасних політичних дослідників дозволяють підкреслити продуктивність більш глибинного розгляду розвитку окремих політичних процесів на вітчизняному ґрунті. Держави колишнього СНД надають достатньо матеріалу для аналізу й побудови відповідного наукового базису, для розробки всіх аспектів дослідження, включаючи вивчення латентних інваріантів природи людини політичної та набутих рис, які змінюються через певні проміжки часу.

Висновки до розділу 2.

Метарівень розвитку політичних процесів визначається культурно-ідеологічними детермінантами в межах конкретного соціально-політичного середовища. Він має глибоке ментальне та етнокультурне коріння. Тому представляється доцільним згадати про винятковий зв'язок людини потестарного, архаїчного співтовариства й релігії, де релігія є формою усвідомленого відношення людини і божества (визначений та часто хронологічно обмежений

метадіалог), а останнє завжди мислиться як більш ідеальне й повне буття. Виходячи із цього, релігійні типи світогляду, на яких базуються архаїчні типи культури, сприяють до усвідомленого самовдосконалення (на практиці, а не тільки в теорії). Крім того, варто згадати про прагнення людини архаїчного співтовариства до вдосконалювання, на що вказує аскетичний характер архаїчних культур і ритуалізація деяких аспектів повсякденного життя, що проявляються в частковості певних імітаційних дій, які в свою чергу мають, не дивлячись на безліч своєрідних особливостей, надзвичайне значення для розвитку внутрішнього потенціалу, спрямованого на персональну екстраполяцію, що відображається на векторі розвитку політичних процесів. Особливе місце серед елементів метарівня посідають релігійні вірування, політичні погляди. Політико-практична площина метарівню визначається існуванням переліку основних стратегій поведінки людини політичної – консервативної, ліберальної, центристської та радикальної.

Рівень співвідношення детермінуючих соціальних та біологічних елементів у розвитку політичних процесів визначає баговекторний вплив та перманентну обумовленість розвитку кожного окремого політичного процесу в певному суспільстві вродженими біологічними елементами родової природи людини, як політичного суб'єкта, та набутими і засвоєними впродовж суспільного співіснування соціальними нормами. Біологічний і соціальний початок рівною мірою представлені в людині в цілому й у людини політичної зокрема. Жоден з них не є переважаючим, згідно домінуючим у сучасних умовах політичним концепціям та загальним поглядам на проблематику. Вплив біологічного і соціального початків людини, як суб'єкта реального політичного процесу, є амбівалентним: він несе як позитивний, так і негативний ефект стосовно розвитку всіх політичних процесів.

Політичні процеси в контексті біологізаторської концепції зведені до природної боротьби за виживання, що пов'язане з домінуванням над менш здібними (сильними або пристосованими) індивідами. Ряд сучасних дослідників осмислюють політичні процеси в контексті біологізаторської концепції, що, однак, не заважає їм залучати до досліджень дані культурно-антропологічного спектру та

поєднувати концептуальні положення до загальної системи координат розгляду проблеми. Перші – основа родової природи людини політичної; другі – набуті в результаті процесів соціалізації та політичної соціалізації, суспільні умовності, норми політичної поведінки, які представляють собою поверхневий рівень родової природи *homo politicus*.

Розділ 3

Людина як домінанта у розвитку політичних процесів

3.1. Людина політична в межах простору існування.

Узагальнюючи попередньо розглянуті концепції розвитку у антропологічному вимірі, необхідно поєднати розвиток більшості політичних процесів з багатомірним феноменом простору. Традиційно розгляд політичного простору відбувається в двох основних аспектах. Першочерговий принцип наступний – людина – не тільки актор, але й творець політичного простору як частини простору соціального. Людина політична є також активним дослідником та завойовником нового, ще не зайнятого простору. Політичний процес структурується як умова для розширення саме необхідного для першочергової реалізації власних інтересів людини в політичному просторі. Ця необхідність існує фактично на біологічному та психічному рівнях. Тобто, якщо мова йде про рівень біологічний, то ймовірно, що справа стосується освоєння певного квазіпростору для власного нормального існування. Для людини політичної простір – це, передусім, можливість проявити себе. Дане положення, можливо, підтвердити, якщо акцентувати увагу на внутрішніх характерних рисах політичного простору в його феноменальній сутності. Для даного дисертаційного дослідження розгляд політичного простору необхідно для точного уявлення щодо поширення тенденцій функціонування людини політичної, а також його руху в просторово-часовому континуумі в цілому. Тільки через розгляд впливу людського фактору на простір можливо відійти від традиційного розуміння політичних процесів, не оцінюючи кожен в окремому ракурсі, а побудувавши певне загальне бачення. Через аналіз просторової складової можливо скласти першочергову уяву щодо поширення та власне впливу людського фактору у політиці, а також як доповнення базових основ антропологічної парадигми. Прояви родової природи, що закономірно складають першооснову в межах антропологічного виміру, повинні мати простір для входження у політикум та подальшої реалізації. Звичайно, необхідно визнати, що

існують альтернативні шляхи осмислення розвитку політичних процесів також через явище простору, тобто, в свою чергу геополітика, глобалістика, політична географія тощо представляють особливий вимір розгортання інтенцій на політичний розвиток та динаміку, але саме це надає можливості для необхідного синтезу. Актуальність вибраної проблематики визначена необхідністю правильного антропологічного виміру політико-процесуального розвитку у просторі. Також необхідним є поєднання декількох дискурсів у сприйнятті антропологічного чинника та визначенні важливості невідчуження просторових характеристик від характеристик, виключне використання яких має приналежність до площини існування та розвитку людини політичної. Даний елемент окреслено розглядатися лише як політико-культурний та історичний феномен, якому притаманна динаміка, але лише у жорстко визначеній формі.

Зміна контексту розгляду простору відзначена окресленням вихідних моментів дослідження. Проблематика простору є досить визначеною та вивченою завдяки аналітичній роботі на протязі довготривалого періоду розвитку гуманітарних наук в цілому та політичної науки зокрема. Розробки у даному напрямку здійснювали: Ф. Ратцель, Г. Зіммель, Е. Дюркгейм, Е. Богардус, П. Сорокін, Б. Верлен та ін. Певну зацікавленість становлять праці Е. Баталова, А. Венгерова, О. Панаріна, К. Гаджієва, Д. Драгунського, Д. Замятіна та ін. Всі вони фактично здійснювали концептуалізацію власних поглядів не тільки на простір як соціально-філософську або політично-філософську категорію, а й на соціально-політичні процеси, які мають місце на певній обмеженій площині. Кожний простір, в незалежності від того, розглядався він у якості конкретної території існування певної нації або ж як абстрактний простір політичних зв'язків, має свої визначені характерні риси. Тобто, закономірно відмічається їх дифференціація та, як наслідок, особливі шляхи соціально-політичного розвитку. Кожен особливий шлях політичного розвитку представляють особливі індивіди як інтегратори не тільки цілих комплексів культурно-ідеологічних елементів але й політики-практики на певному диференційованому осередку простору, в тому числі і у сфері публічної політики.

В контексті цього розділу головне завдання – проаналізувати й обґрунтувати невідд’ємну спільність людини політичної і простору як однієї з умов і одночасно наслідків розвитку політичних процесів. Причиною розгляду є той факт, що саме цей феномен наочно демонструє явище політичного розвитку самої людини. Саме захоплення простору в будь-якій формі виступає в якості основної мети людини, передусім, як живої істоти, яка постійно потребує відокремлення від інших представників власного виду. Це є аксіомою з антропологічної, етологічної та загальнобіологічної точки зору. Заради теоретичного спрощення та поєднання окремих елементів у категоріальному апараті політичної науки, на думку автора, можливо робити наголос на так звану просторову складову як визначальний елемент антропологічної парадигми. Вона надає ґрунт для виходу у практичний вимір. Всі інші можливі складові антропологічної парадигми виступають як другорядні по відношенню до неї. Тому наступним кроком є підкреслено політико-антропологічний контекст дослідження, бо факт домінування при аналітичних спробах тенденції до соціологічного редукціонізму є визначальним та емпірично перевіреним.

Під простором у політичному дискурсі розуміють скоріше спосіб синтезу та загалом узгодження політичних явищ та феноменів, з метою їх організації в певну абстрактну систему для спрощення побудови різноманітних моделей взаємодії між ними. Поняття політичного простору у своєму загальноприйнятому традиційному розумінні відповідає антропологічному контексту даного дослідження, хоча подвійність семантичної навантаженості існує та виступає в наступній вихідній якості: 1) політичний простір як територія. Територія частіше всього є визначеним географічно місцем проживання особи, місцем її соціально-культурної та соціально-політичної реалізації. Територія – це тотожність індивіда та етносу, до якого він природно належить. У роботі «Кризові етноси» російський дослідник В. Г. Бабаков робить акцент на поєднанні цих аспектів. В нього етнос, наділений власною територією, формує автентичне середовище своєрідним поєднанням з нею [10].

Заглиблюючись у біологічні особливості існування людини у даній спрямованості, використання поняття середовище може мати більш укорінене розуміння і більшою мірою відповідати біологічній суті людини політичної, котра розглядається, передусім, як основний елемент у розвитку політичних процесів. Середовище має два основних необхідних для контексту розвитку розуміння – соціальне та фізичне. Якщо соціальне розуміння є консистенцією соціальних умов існування людини, то фізичне впливає безпосередньо, передусім на людину як біологічну істоту, коректуючи її окремі характеристики. Існує і зв'язок між ними. Так, фізичне середовище для суспільства і, власне, для індивіда має адаптивне значення в тому сенсі, що воно є безпосереднім джерелом надходження матеріальних ресурсів, які в свою чергу використовуються суспільством і індивідом за допомогою своїх виробничих, технологічних і економічних механізмів. Крім того, середовище визначає більшість зовнішніх факторів впливу на політичні процеси.

Тому при розгляді особливостей саме територіального впливу автор роботи поєднує їх з особливостями впливу середовища, вдаючись до відокремлення цього явища, яке, безумовно, є частковим; 2) політичний простір як область диференціації та розвитку політичних відносин і процесів, прояву політичної активності і т. д. Тобто, політичний простір у цьому аспекті може ототожнюватися і з політичним процесом. Тому необхідно визнати, що «взаємна обумовленість діяльності політичних інститутів та акторів політичної культури дозволяє використовувати термін політичний процес як об'єднувачий для різноспрямованих та різнопорядкових політичних дій. Визначений таким чином політичний процес розвивається в результаті взаємодії політичних акторів, ухвалення та реалізації тих чи інших політичних рішень у ході політичної діяльності» [90, с. 101]. При чому мова йде, передусім, про прийняття та ухвалення адекватних умовам і конкретній ситуації рішень. Також досить поширеним є використання поняття політичне поле та вивчення його виключно у контексті політичного явища.

Третій напрямок представлений в межах біополітичного дискурсу. Вивчення так званого «умвельта» досить повно створює уявлення щодо окреслення

загальних рис середовища з превалюючої етологічної точки зору. На думку С. В. Чебанова, ідея умвельта базується на тому, що визнає специфічність протікання процесів, котру у фізиці намагаються звести до інваріанту. Специфіка протікання процесів буде різноманітною для видів, для певних типів біологічної організації, для індивідів і т. д. [234]. Важливою рисою цього своєрідного простору є те, що умвельт фактично замкнений. Але в залежності від зусиль конкретного індивіда цю ситуацію можливо повністю змінити [234].

В свою чергу індивід, якого можна визначити як політично-пасивного або політично-індиферентного, власну адаптацію несвідомо або свідомо пов'язує з особливостями входження у політичний процес, участю політичних активістів. Вони завжди присутні у будь-якій групі: виступають як менш індиферентні по відношенню до обставин, що їх надає середовище, але відсторонені від можливості отримати реальну політичну владу. З точки зору расології, простір має багато спільного з своєрідним ареалом існування. Основним суб'єктом всіх можливих соціальних, а, передусім, політичних процесів, є раса. Вона природньо домінує над всіма іншими елементами та існує у просторі за алгоритмом расотворення, тобто причини багатоманітності – фактори расоутворення: пристосування (адаптація); ізоляція; метисація; автогенетичні процеси [234].

Синтетичний (та частково умовний) простір має більш та менш активні зони вивільнення людського потенціалу назовні. Політико-антропологічний концепт пропонує на практиці синтез двох вищезгаданих явищ та взаємне перенесення деяких атрибутивних елементів. Для людини політичної її простір визначений як політичний, і одночасно вона екстраполює в нього дещо нове, загалом невластиве політичним процесам. Політичний простір у антропологічному вимірі набуває одночасно характеристик як конкретного, так і абстрактного. Це надає можливість розглядати як феноменальні прояви людини політичної, так и ускладнені розвитком концепта політичної влади, власне, територіальні: локальні, регіональні та, навіть глобальні, що за своєю сутністю є тимчасовими формуваннями, тобто повною мірою – додержавні суспільства з інститутами й механізмами влади, що ускладнюються, традиційні суспільства,

глобальне суспільство як суму раніше зазначених елементів. Виключення не становлять так звані розвинуті демократії Заходу, де протягом останнього часу активно пролонгуються нетипові політичні явища та формуються особливі інституції, які корегують взаємовідносини «індивід – політична система» та «індивід – держава». Тим більше, що фактично створюється кризова ситуація, яка власне є відлунням більш глибокого процесу зіткнення просторів існування різних цивілізаційних формувань, тобто в тому числі і різних за приналежністю політично-активних індивідів. Сходження територій-просторів, «наповзання» одне на одне їх складових елементів та, як наслідок, загальна зміна вектора розвитку політичних процесів, дестабілізація, відсутність впорядкованості, властивої для західного взірця побудови прийняттого політичного співіснування між індивідами.

Необхідність встановлення взаємозв'язку між двома розуміннями є наочною в даному контексті. Узагальнюючи аналітичні здобутки необхідно відзначити загальний простір, що зазнає впливу безпосередньо людини – антропогенний простір. Дане явище передбачає поєднання тріади: соціальний простір – життєвий простір – простір особистості. Зокрема можливо окреслити та виділити базові принципи організації будь-якого антропогенного простору: себто принципи тілесности и територіальності, які звичайно поєднують природне та соціальне, саме вони виступають основними стратегіями у освоєнні й обживанні фізичного простору, оформлення його в дійсно антропогенний простір. Їх співвідношення не є чимось сталим. Певні зміни окресленого співвідношення призводять до конституювання нового простору [92]. Кожен новий простір набуває автентичних характеристик режиму розвитку політичних процесів. Найбільш окресленим та визначеним у даній тріаді є так званий соціальний простір. Окремі дослідники, зокрема, І. В. Бурмикіна, еднають його з процесами управління: «Коли ми вважаємо, що кожна людина є суб'єктом управління і має власне управляєме поле, центр аналізу управління переміщується в сферу управлінських взаємодій різноманітних суб'єктів. Управління виявляється не за межами, а всередині системи. Суб'єкт тут може розглядатися як один з множини інших суб'єктів разом

з ними, організуючи соціальний простір, що управляється. При чому усвідомленість та планованість їх сукупних дій вказує скоріш на процес самоуправління, ніж на процес самоорганізації, який так чи інакше є більш пов'язаним зі спонтанністю. Сукупність взаємодіючих індивідів далеко не завжди потребує зовнішнього впливу для спрямування й регулювання їх відносин. Вони самі спроможні до самоорганізації й самоуправління, а також схильні організовано протидіяти силовому втручанням» [93, с. 129-130]. І. В. Бурмикіна відрізняє процес у такому просторі від процесів, що мають місце у природі, «якщо у природі порядок виникає з хаосу спонтанно завдяки притоку енергії та речовини ззовні, то у співтоваристві саморегуляція на індивідуальному та груповому рівнях відбувається завдяки рефлексивним і конструктивним здібностям кожного індивіда, що знаходиться у вже існуючому середовищі соціальних зв'язків й відносин» [93, с. 130].

Рефлексивні та конструктивні здібності політично-активних індивідів знаходять вираження через неоднозначне явище так званого «людського капіталу». Воно об'єднує їх у комплексні прояви в сукупності політичних процесів. При цьому слід враховувати рольові та суто особистісні риси конкретного політика. Так, в межах дослідження «Проблема людського капіталу в умовах сучасної Росії», на основі матеріалів конференції «Людський капітал федеральної та регіональної політичних еліт» доводиться фактична домінанта конкретних якостей людини влади, що приймає безпосередню участь у політичних процесах Російської Федерації. Є. С. Філістович робить акцент на людському капіталі, що реалізується через лідерів-парламентаріїв у сучасному російському політикумі. Саме вони «грають безпосередню роль в прийнятті політичних рішень, що стосуються всього суспільства. Від того, наскільки депутати, очолюючи фракції, комітети, об'єднання, спроможні домовлятися, від наявності в них необхідного рівня політичного досвіду, від їх внутрішніх якостей й характеристик більшою мірою залежить успішність» [94, с. 99].

У даному контексті доцільно звернути увагу на сучасний російський політикум у першу чергу, на проблему людського капіталу інституту

Президентства. Особа Президента Росії здійснює безпосередній вплив на розвиток багатьох політичних процесів в країні. Так, І. Е. Стрілець у роботі «До питання щодо людського капіталу президентства в Росії» зазначає, що, якщо говорити про президентство, то у якості родового показника на неінституційному рівні можливо виділити його змінність в залежності від особистісних особливостей людини, яка займає вищий пост у державі. Автор відмічає, що «кожен новий лідер країни модифікує характеристики своєї ролі, пристосовуючи їх до своєї індивідуальності» [95, с. 100]. Але зміна на посту президента політичної фігури сприяє суттєвим змінам у природі президентського лідерства. Цитований автор вважає президентське лідерство «одним з важливіших факторів» впливу на політичний процес [95, с. 101]. Фактично різкі зміни у політичних процесах в період правління В. В. Путіна порівняно з періодом панування Б. М. Єльцина являються наочною демонстрацією вищезазначеного, але слід також зазначити універсальність цих особливостей практично для всіх існуючих політичних систем як в історичній ретроспективі, так і в сучасних умовах. Сучасність лише надає більш «гнучкий» тип політиків, які займають даний ключовий пост. Так, В. В. Тітовим було проведено фокус-групове дослідження у 8 регіонах Росії, у яких прийняли участь 249 респондентів. Були відібрані дві групи учасників: перша – рядові громадяни у віці від 18 до 35 та від 35 до 50 років, друга – молоді лідери, члени молодіжних політичних організацій і політичних партій [Див.: 96, с. 103]. Принциповим є той факт, що майбутню владу респонденти відрізняють від народу у більшості випадків за 1) «розміром» – людина, що представляє майбутню владу, завжди більше, вище, сильніше, багатше і знаходиться в більш комфортних умовах; 2) за «кількістю»: влади завжди менше ніж простих людей; 3) за «місцерозташуванням»: народ частіше всього знаходиться нижче майбутньої влади; 4) за «перепоною» – в більшості випадків між владою і народом існує перепона (стіни будинків і Кремля, проволоки, у тому числі й колючої, машині, трибуни і т. д.). Згідно В. Тітову, тільки 17,3 % молодих респондентів помістили владу «поряд» з народом» [96, с. 104]. Фактично автор згаданого дослідження вибудовує власне бачення у поєднанні двох політичного та

політико-потестарного (антропологічного) дискурсів. Зазначимо, що більшість перепон між представниками владної еліти та народом носять просторовий характер за винятком тих, що характеризують їх зовнішність. «Відокремлене» положення представників влади є нормальним, тобто таким, що має ще «примітивні коріння». Існування влади «поряд» з народом – це скоріше результат існування демократичних інститутів та їх настанов за останній час.

Варто погодитися з твердженням В. Тітова, що «важливим фактором політичного розвитку є уявлення мас щодо майбутньої влади та якою вони бажають її бачити» [96, с. 104].

Аналізуючи людської капітал Казахстану у такому ж контексті, С. С. Булова відмічає: «В зв'язку з даними тенденціями задача державної політики з розкриття й розвитку людського потенціала предстає як стратегія формування сучасної інфраструктури життя суспільства (її антропологічного каркасу), котра пов'язана з інноваційними проектами регіонального й загальнонаціонального планів. Для її впровадження необхідно практично синхронізоване у часі теоретичне обґрунтування, комплексне соціогуманитарне вивчення, відтворення процесів в моделі, виділення відповідних субсидій, розробка соціального законодавства й здійснення державних програм, спрямованих на адаптацію різноманітних груп до динамічно мінливих умов, тобто створення прецедента конструювання нової реальності, раціональної й інноваційної за своєю суттю з точки зору соціальних технологій» [33].

Для визначення вектора розвитку політичного процесу значний інтерес представляє не тільки інститут Президентства, але й політичного лідерства в цілому. В межах дисертаційного дослідження «Харизматичне лідерство у політичному процесі: регіональний аспект» російський автор О. В. Шапкіна зазначає, що формування харизматичного лідерства в політиці й можливості його реалізації на рівні регіону обумовлені такими факторами як тісність зв'язку лідера з с жителями регіону й підтримка населенням харизматичного лідера; соціально-політична ситуація в регіоні; дотримання лідером ступеня дистанціювання від федеральної влади (самостійність); наявність привабливих

персональних характеристик (комунікативних здібностей, шарму, енергійності, оптимізму, впевненості, цілеспрямованності, ініціативності та ін.); обладання привабливим образом в суспільній думці, чому сприяють ЗМІ (наприклад, образом «спасителя», «борця», «страждальця за народ» тощо) [207].

Для адекватного розгляду та виділення основ розвитку політичного процесу достатньо повною мірою спиратися на лише два останні принципи, що знаходяться, по-перше, у безпосередній взаємозалежності, а по-друге, сприяють відтворенню та поширенню політичного досвіду та влади конкретної людини, оминаючи в перспективі інертність більшості з існуючих сьогодні політичних інститутів. Вони, перш за все, виступають у якості вторинного утворення. Головною умовою вірної побудови аналітичної роботи є поділ певного простору, що розглядається, на окремі утворення-сегменти та типологізація людини як дійсного суб'єкта розвитку власне політичних процесів, які мають місце на окремій обмеженій дією різноманітних факторів-перешкод області умовного синтетичного простору. Суб'єкт, у свою чергу, знаходить особливе відображення на конкретній території, що є жорстко обмеженою державними кордонами та ін. Але суттєвим є і відсутність таких обмежень на багатьох важливих рівнях. Тому можливим, наприклад, стає прецедент перенесення революційних процесів з одного регіону до іншого з однієї держави, політичної системи чи режиму до інших, що переживають аналогічні політичні події. Причиною є подібність існуючих політико-антропологічних типів та спільність антропогенних просторів, що існують. Необхідність типологізації пояснюється передусім необхідністю загального впорядкування існуючих у просторі розвитку політичних процесів ідеальних типів. Це не заперечує характеристику їх як історико-логічних: вони співвідносяться з конкретним історичним змістом та можуть бути проаналізовані в його контексті.

Систематизація політико-антропологічних типів досить широко представлена у різноманітних авторів. Але не пов'язують тип як такий безпосередньо з явищем простору існування. Тому існує необхідність виділення окремих здобутків у даному напрямку. Їх впорядкування закономірно починається

з розгляду людини соціальної. Зокрема, людина соціальна у класичному розумінні П. О. Сорокіна є єдиною та неподільною (родовою та багатогранною), поєднуючи в собі політичний, економічний, релігійний, етичний, художній та інші аспекти [174]. Тобто, сама ідея політичного розвитку у просторі не є, в даному випадку, достатньою мірою актуальною через синкретичність просторів, і іманентно протікаючих процесів, природа яких концептуально є різною. В даному випадку принциповий розгляд окремої людини політичної стає технічно не можливим через відсутність основи для її існування, а саме – політичного процесу, що розвивається у антропогенному просторі. В звязку з даним фактом не має і чіткового уявлення щодо політичної поведінки та навіть конкретної (тобто взятої окремо та проаналізованої) політичної дії. Порушення цих принципів спостереження та аналізу не дає змоги провести і певну типологізацію. Так, німецький політолог Р. Дарендорф виділяє типи власного *homo sociologicus* виключно як людини-носія соціальних ролей: *homo faber*, *homo consumer*, *homo universalis* [100]. Соціальна роль в цьому випадку демонструє виключно право на участь у політичному процесі, яке приймається та легітимується суспільством. Його можливо розглядати як закріплене або на противагу – як таке, що потребує легітимації, тобто проходження через політичні вибори. Соціальну роль потрібно закріпити політично, тобто особа повинна отримати частку офіційної влади та простір її поширення. В іншому разі без отримання політичних преференцій людина, зволікаючи на власне нестабільне положення, буде сприяти лише регресивним тенденціям. В свою чергу політичні преференції можуть мати різну природу та цілком залежати від соціально-політичних інститутів.

Об'єктивний розгляд існуючих політичних процесів зводиться більшістю дослідників до оцінки їх розвитку. З політико-антропологічної точки зору існує лише два показники: відтворення та поширення. Вони є частиною певного алгоритму політико-антропологічного розвитку (поєднання елементів політологічного та суто антропологічного або загалом – біологічного знання, зміщування їх та взаємоперенесення). Алгоритм політичного розвитку передбачає такі кроки у цьому контексті:

– пошук – політично-активний індивід, аналізуючи основні особливості протікаючих політичних процесів, включається в них, але дане включення, в свою чергу, передбачає лише комплекс досить зважених дій, кожна з яких має на меті, передусім, випробування можливого оточення (середовища) на здатність протистояти певній суб'єктивній агресії, яка частіше розглядається як система найрізноманітніших дій: відкритих чи прихованих; але спрямованих проти кожного окремого потенційного ворога. Агресія, спрямована проти можливого ворога, не виключає агресію проти чужинців на даній умовній території з єдиною поправкою на посилення її з кожним наступним кроком, тобто з поступовим завоюванням антропогенного простору.

Також важливо зазначити зміну характеру та особливостей агресії. Ці зміни пояснюються родовими ознаками (загальні) і індивідуальними ознаками кожної окремої особи, яка їх набула за період соціалізації в цілому і політичної соціалізації зокрема. Адаптація передбачає в повній мірі звуження кола варіативності у власній політичній діяльності. Дана система дій є досить спірною в залежності від того, як розглядати проблему політичного розвитку.

– Утримання простору – захист вже на отриманому в результаті власної політичної активності просторі від зазіхань інших потенційно небезпечних індивідів. Всі подальші дії політично-активного індивіда спрямовані лише на повторення кроків запропонованого алгоритму. Вихід за його межі провокує широкий діапазон різноманітних дивіацій, що носять іманентно деструктивний характер. Їх неадекватність породжує особливий тип людей – політичних маргіналів, особливої сутнісної різниці між якими апріорно не існує. Всі вони – це, передусім, породження відхилень у розвитку політичного процесу. Часто такого роду відхилення носять закономірний характер та є результатом дії об'єктивних факторів. Наприклад, політична депривація надає означення маргінального рівня, що між тим продукує людей з достатньо високою мірою участі у політичних процесах. У загальному значенні це явище означає стан незадоволення якихось біологічних, матеріальних, соціальних, політичних, емоційних потреб, який викликає у людей сильні стреси, фрустрацію або агресію.

Вона пов'язана з виразно відчутним або усвідомленим дискомфортом, почуттям несправедливості і упослідженості в доступі до матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення потреб людини.

Суспільна депривація – це певне почуття «кривди» з приводу обмеженого доступу до необхідних благ. Депривація може одночасно бути механізмом мотивації до зміни умов і позицій, які займає людина у суспільному оточенні. Найбільш активними є люди, які набули певного покращення матеріального, соціального або політичного положення у зв'язку з поліпшенням ефективності системи, збільшенням обсягу свободи і т. п., а потім втратили ті здобутки внаслідок зміни правил діяльності системи. Такого роду депривація часто викликає протести, бунти, відкриту агресію серед окремих політично-активних індивідів, що можуть вважатися маргіналами, але лише з огляду на відстороненість від участі у легальних політичних процесах. Рівень залежить серед іншого від: 1) ступеня концентрації у просторі і здатності до комунікації тих, хто відчуває депривацію; 2) здатності систематично сформулювати опозиційну ідеологію; 3) ступеня суспільної солідарності між тими, хто відчуває депривацію; 4) ступеня політизованості опозиційної організації та скерованості її проти пануючих політичних організацій [101]. Можливо констатувати й деліквентну поведінку з боку окремих індивідів, тобто виключно як дії конкретної особистості, відхильні від встановлених в даному суспільстві і в даний час правових норм, що загрожують громадському порядку.

Кожен вихід за межі алгоритму розвитку у просторі стримує лише постійний людський ресурс, що об'єктивно розглядається більшістю дослідників як динамічна складова, завжди адекватна різноманітним за суттю політичним змінам. Єдиним елементом, що залишається відокремленим, є політичний маргінал. В свою чергу він спрямований в декількох напрямках. У дослідженні слід розглядати дану модель лише в контексті первинного зародка. Тобто, в даному разі може бути ще не вирішеним цілий ряд проблем входження у алгоритм політичного розвитку. Відтворення наступників досвіду, певних політичних надбань від одного покоління політично-активних індивідів до іншого, що

відбувається циклічно. При цьому роль політичних інститутів може не бути визначною, бо вони в більшості є контрольованими та природньо має місце регламентація їх діяльності суспільством і державою у визначеному напрямку та порядку. Цілісність та системність власне може не бути суттєвою. Існування неконтрольованих шляхів передачі досвіду є іманентним до людської природи взагалі і до її політичного прояву зокрема.

У свою чергу процес поширення безпосередньо пов'язаний зі впливом на певну територію. Фактично ж у просторі, як в межах певного територіального утворення – визначеній області психічного та фізичного існування (у режимі розвитку), людину політичну можливо розглядати передусім на макро–, мезо– та мікрорівні. Історичний контекст розгляду політичного процесу надає лише спектр проявів у часовому вимірі. Врахування актуальності тих чи інших політичних дій та поведінки людини, як суб'єкта, виступають досить сумнівними. Саме у даному ключі повинна розгортатися ймовірна типологізація. Найбільш цікавим для дослідження є звичайно умовний поділ людини політичної за цивілізаційною приналежністю, яка, безумовно, актуальна та необхідна для концептуалізації дослідження. Необхідність цивілізаційної диференціації типів обумовлюється тим, що феномен *Homo politicus* окреслений більшістю науковців як культурно-історичний та обмежений певними автентичними цивілізаційними елементами. Існування зворотнього зв'язку між людиною політичною та цивілізаційними формуваннями також є фактом визнання своєрідної ідеально-типічної конструкції – антропної цивілізації, яка характеризується виключно в межах певного стану суспільства, детермінованого в контексті власного розвитку культурно-психологічно рефлексивними психічними імпульсами людини. Сам осьовий розвиток такої цивілізації відбувається, окреслюючи зміну особистісних типів самореалізації [102].

Визнання цивілізаційного поділу та його апріорна конфліктність досліджено цілим рядом політичних дослідників. Так, наприклад, С. Хантінгтон констатував, що «цивілізації уявляють собою людські племена у граничній формі розвитку та зіткнення цивілізацій суть племінний конфлікт у глобальному масштабі» [103,

с. 322]. Можливим є загальний поділ за приналежністю до певних цивілізаційних формувань Сходу та Заходу (або, з меншою вірогідністю, Північ – Південь). Цивілізаційний поділ не відмінює вплив та домінуючу роль так званих суперетносів, визначених ще Л. Н. Гумільовим [67].

Все це закономірно призводить до можливості виділення так званого західного та східного типу, що фактично відтворюють суттєво різні підходи до «антропологічності» політичного процесу як такого. Виділяємо також проміжний тип, що поєднає в собі характеристики двох попередніх та, безумовно, носить контекстний характер, тобто особливості його формування знаходяться в безпосередній залежності від конкретного співвідношення по лінії «Схід – Захід» та того історичного шляху, що був пройдений. Цілісність цього політико-антропологічного типу визначається, передусім, частотою інформаційного обміну між суб'єктом та початковим середовищем формування. Проміжний тип людини політичної, за даною класифікацією, є не тотожним перехідному типу. Він лише набуває деяких характеристик двох вищезгаданих типів та має змогу для зайняття певного середовища шляхом прямого розповсюдження на території та принесенням автентичних особливостей політичної діяльності і участі у політичних процесах. Пострадянський простір є ідеальним середовищем для продукування зазначеного типу.

Закономірним є той факт, що переважна більшість суспільств й політичних систем цього простору є перехідними, тому це відображається на розвитку політичних процесів та можливих девіаціях у ньому. Тобто, цивілізаційний поділ стає можливим за особливостями відношення до політичних процесів, їх проходження й, звичайно, розвитку. Така типологізація загалом на «західні» та «незахідні» політичні процеси мала місце у роботах американського дослідника Л. Пая [Див.: 136]. Акцентує увагу на незахідному політичному процесі, він підкреслив значення деяких аспектів, зокрема відмітив відсутність чітких меж між політичною і неполітичною сферою (соціальних й особистісних відносин). Таке поєднання не ставить під сумнів виділення на Сході феномену людини політичної,

а лише підкреслює, на думку автора дослідження, факт абсолютного проникнення в суспільство політичних ідей та особливості розвитку політичного процесу.

Російський дослідник А. Д. Воскресенський у роботі «Незапад в дискурсі світополітичної компаративістики» виділяє загалом властиві для східного соціуму принципи: 1) утримання від волонтаристської активності, що виражається в визначеності соціальних і політичних ролей, домінанті ритуалу та патерналістської моделі поведінки; 2) теократичний принцип – держава розглядається як носій всього комплексу цінностей суспільства, вона контролює всі соціальні практики у місці, де проявляється, а народ, в свою чергу, уявляє собою спільність, скріплену традицією, державну ж владу на рівні «думок» контролює влада духовна; 3) принцип вирівнюючої справедливості – особливість положення людини та визначення її статусу через службові намагання; 4) «священної справедливості» – державність знаходить вираження у локальних суспільствах та має найвищу цінність, з огляду на сакралізований характер [46].

Дані принципи, відмінюючи окремі положення, висунуті Л. Паєм, між тим розкривають раніше не висвітлені характеристики суспільства та людини як співвідношення цілого й частини [Див.: 136].

В подальшому розглядаючи дану диференціацію, можна відмітити, що виокремлені розбіжності іноді носять суттєвий та неоднозначний характер: «Політичний процес на Сході – це не процес виробництва влади як на Заході, а виокремлення та підтримка іманентного, природньо встановленого, перевіреного порядку, в тому числі й релігійною традицією» [105, с. 32]. Прояви різноманітності знаходять місце не тільки у впливі виключно різних політичних культур та історичних аспектів на їх формування. Існуючий взаємозв'язок та порядок розвитку соціально-політичних процесів, введення різноманітних інноваційних елементів обумовлені інформаційним обміном між людиною та домінуючим типом політичної системи. Важливими в цьому випадку є особливості устрою соціальної системи вцілому, тому що поза межами соціальних зв'язків та умов індивід, а особливо політично-активний індивід, існувати впродовж тривалого проміжку часу не в змозі. Перешкоду даному обміну не

становлять ані глобалізаційні процеси, ані існування в межах іншої системи культурних та політичних відносин. Важливу роль у визначенні приналежності людини політичної відіграють технології, які використовуються нею з метою досягнення політичної влади. Західний взірць людини політичної є концентрованим проявом економічної домінанти, тому й співвідношення людини політичної та людини економічної складається тут не завжди з домінуванням першої. Першочерговий принцип технологічного, себто техніцистського відношення до соціального та політичного середовища, притаманним образом здійснює структурування. Закономірно, що «в суспільствах західного типу превалює свобода спонтанно, однак раціоналістична воля індивідуума, конгломеративність соціума і людини створює цікавий прецедент і в політичному процесі» [46, с. 29].

Варто відзначити, що Захід в цілому є антропоцентричним, тобто людина підкорює тут суспільство та має змогу використовувати в політиці технології модернізаторського типу [46]. На Заході розвинена культура індивідуалізму в політичному процесі. Процеси розвитку різноманітних політичних інституцій, розширення їх повноважень в геометричній прогресії стають нормою. Крім того, особливістю є спрощення ролі окремого індивіда як громадянина у різноманітних політичних процесах. Спрощення продукується виключно з державного рівня. Але в більшості ці політичні процеси для політично-активного індивіда носять скоріше віртуалізований характер. Тобто, ще однією цивілізаційною особливістю людини політичної західного взірця є участь у політиці на умовах багаторівневої гри за владу, на останньому рівні, що є рівнем формування найвищих державних інституцій та складання замкненого кола можновладців.

В той самий час Схід фактично є теоцентричним, тобто тут людина підкоряється певній трансцендентній волі. Тобто, «завданням людини є розпізнати цю волю та діяти згідно з її принципами» [46, с. 33]. Виключне значення має роль тих, хто дану волю безпосередньо представляє. Важливим стає використання м'яких політичних технологій. З урахуванням глобалізаційних тенденцій сьогодні продукується прецедент довготривалого співіснування, так би мовити,

цивілізаційних типів людини політичної в межах єдиного простору та політичного процесу. Це робить можливим зміщення деяких основних принципів існування людини політичної, навіть за умов діяльності виключно в межах власної території. Типи взаємодоповнюють один одного. Однією з головних причин переміщення є економічний фактор, який має виключне значення з огляду на глобальну систему координат у розподілі впливу однієї держави на іншу, однієї більш розвиненої спільноти на менш розвинені і т. д. Завдяки економічному розвитку Захід сьогодні уявляє собою в достатній мірі простір апробації даного явища. В наш час представники еталонних східного та західного взірця людини політичної знаходяться в певному стані конфронтації. Це, в свою чергу, обумовлює динаміку розвитку загальних політичних процесів. Поєднання динамічних інтенцій політичного розвитку з рівнем перманентної конфліктності розглядається як закономірно можливе. Нині характерною є розвинена культура індивідуалізму в політичному процесі, яка більш властива для західного взірця в зв'язку з економічними детермінантами, але, з врахуванням тенденцій глобалізму, можна констатувати поступове переміщення її на Схід. На думку М. Яцино, для сучасного політичного життя характерним є протиставлення універсальної людини та людини індивідуалізованої. У роботі «Культура індивідуалізма» розглянута проблема культуризації соціальних відмінностей як «процес обміркованого й свідомого вибору людьми свого місця у суспільстві» [231, с. 26]. Принциповим є той факт, що «соціальна нерівність проявляється на рівні індивідуального досвіду» [231, с. 26]. Цитований автор виділяє проблему нового середнього класу та відмічає, що «мораль нового середнього класу відкрита, активна особистість «природнім» шляхом спрямовує себе до успіху й перспектив, а особистість негнучка й пасивна «обирає» поразку та деградацію» [231, с. 32]. Якщо охарактеризувати сучасний стан речей, то найбільш активними та результативними у режимі розвитку політичних процесів є вихідці з так званого середнього класу, щоправда в незалежності від приналежності до певної цивілізації. Тому особливості поведіння таких homo politicus принципово можуть розглядатися з позицій індивідуалізму.

Існування середнього або мезорівня також є суттєвим відхиленням від системи традиційних поглядів на політику. Важливим у цьому випадку є виділення принципів та загалом концепту диференціації. Близьким у даному випадку є концепт націотворення та перебігу іманентних політичних процесів. Так, М. М. Кучуков наголошує, що «елементарним і в той самий час найбільш багатим соціальним феноменом, де пересікаються всі відносини та зв'язки, сторони та грані, що утворюють світ культури, є індивід. Кожен індивід існує, об'єднуючи у власній самосвідомості різноманітні прояви людини як носія національного та групового, класового та державного. Своєрідне сплетіння уявлень та знань, відображаючих багатофункціональність людини, й надає конкретний тип особистості з особистісною самосвідомістю. А той або інший вплив нації, а точніше національної самосвідомості на соціально-політичні процеси або духовний розвиток, відносини з іншими соціальними організаціями й етносами визначає, що національне в самосвідомості багатьох увійшло в цей період в сферу стимулів та мотивів активності, діяльності особистості [110].

На думку автора дослідження, заслуговує на увагу наукова позиція французького соціолога Д. Шнаппер, яка розглядає націю як територіальну політичну одиницю та підкреслює, що «Територія протиставляється логіці соціальних організацій, що ґрунтуються на принципах родинної чи кланової солідарності» [108, с. 107]. Тобто, існує певна інтенція на розгляд протиставлення території як такої та зокрема особливостей соціальної, зокрема і політичної організації, що має політико-потестарні витоки. Але у той же час, на думку Д. Шнаппер, «територія визначає межі, всередині яких застосовуються закони та впроваджується спільна практика, що визначає абстрактний політичний простір» [108, с. 107]. Тобто, визначається зв'язок між простором-територією та абстрактним простором політичних взаємовідносин, у якому визначаються поверхневі особливості людини як суб'єкта політичного процесу. Етнотериторіальна змінність особливостей розвитку політичного процесу впорядковується в даному випадку структуризацією та оформленням зв'язку з політичним простором існування нації. Існування мезорівня потенційно зводиться

до визнання розвитку політичного процесу на основі участі людини політичної як частини такого складного, але окресленого особливостями перебігом соціально-політичних та культурних процесів, утворення як нація. Тобто, мова йде про людину політичну передусім як громадянина, який бере участь у функціонуванні держави в цілому та в окремих державотворчих процесах зокрема. Беззаперечно, слід зробити певний акцент, диференціюючи загальну кількість політичних процесів. Необхідно підкреслити, що більш сприятливим ґрунтом для аналітичної роботи у цьому напрямку є існування феномену політичної нації без яскравого та чіткого відображення етнічного ядра. «Головна нестабільність нації, про яку часто говорять, є лише втіленням нестабільності сучасного суспільства в цілому, що ґрунтується на суверенітеті особистості, змушеної змінюватися; кожне поняття стає частиною історії, ролі та статуси членів суспільства не приписуються один раз назавжди, а технічний прогрес приводить до необхідності змінювати робочі місця та соціальну поведінку» [108, с. 107]. Тобто, на думку Д. Шнаппер, «інститут громадянства може мати лише регулюючий характер» [108, с. 107]. Крім того, фактор наявності гомогенного суспільства сприяє «співіснуванню громадського життя та політичного суспільства», а саме «створення нації завжди супроводжувалося заходами щодо зменшення не тільки культурних, але й політичних партикуляризмів» [108, с. 147]. Поліпшення перебігу та загалом сприяння розвитку націотворчих політичних процесів потребує особливого *Homo politicus*, який був сформований за визначений час і перебуває на особливому положенні. Важливість позиції політично активного індивіда-громадянина відображається на політичній нації, тому що кожен такий суб'єкт має власний політичний контракт, підкріплений знов-таки власними психічними особливостями, можливостями (комплексом ресурсів) та інваріантною родовою природою. Фактично виконання політичного контракту зменшує особливий вплив тяжіння до родової природи, але для людини політичної завжди можливо повернутися до неї та її проявів. Зважаючи на цю інтенцію, можливо встановити закономірний зв'язок між мезо– та мікрорівнями.

С. І. Тихоміров у дослідженні «Досвід пострадянського політичного простору: аналіз і синтез» констатує кризу ідентичності, пов'язану з неоднозначною проблемою легітимації та можливістю вирішення цієї проблеми шляхом процесів інтеграції. Цитований автор виокремлює існуючу на теренах пострадянського простору, в тому числі України, кризи політичної участі громадян як результату прискореної демократизації. Влада створює перешкоди для проникнення небажаних елементів у власну сферу інтересів та прийняття політичних рішень. Такі дії з боку представників істеблішменту порушують умови нормальної конкуренції, провокуючи адекватні дії з боку представників опозиції. Як наслідок, порушуються вимоги політичного розвитку [183].

Щодо мікрорівня існування людини політичної, то цей аспект досліджує В. П. Пугачев у роботі «Мікрополітика як фактор соціальної деградації у сучасній Росії». Зокрема він зазначає, що у людей, заражених вірусом національної неповноцінності, можна констатувати атрофію спроможності до самостійного критичного мислення, а головне – до пошуку конструктивного рішення існуючих проблем у політиці [110]. Маніпулювання людськими ресурсами на цій основі є дуже продуктивним, не зважаючи на те, що мікрополітика фактично стосується особистості в політичному процесі або групи, організації, яка фактично існує на основі її інтересів. Проблема адаптації особистості до організації багато в чому стає протилежною проблемою, бо самі члени організації пристосовуються до правил політичного лідера та невпинно втрачають власну здатність до незалежної політичної діяльності. На думку автора дослідження, концентрованим проявом активності на мікрорівні є місто, а не окрема політична організація. По-перше, як соціокультурний та соціально-політичний феномен місто поєднує у собі територію, політичний простір взаємодії та обмежене середовище. По-друге, більшість суб'єктів-акторів мікрорівня є не тільки членами політичних організацій, а перш за все, мешканцями міста, тобто громадянами у античному розумінні.

Мікрорівень представлений політикумом певного міста в межах держави. Він, безумовно, є початковим. Тут міський мешканець, своєрідний громадянин

свого міста сприяє розвитку політичного процесу, першочергово, коли відтворює зразки поведінки общинника, підтримує міф щодо власної приналежності та схожості до інших представників конкретного або умовного «племени». Історично саме в межах простору міста сформувався політично-активний індивід. Злиття перших поселень в єдине ціле, що загалом визначається через принцип синойкізму, сприяло цьому процесу. В межах єдиного міського центру управління формувалася та відтворювався аутентичний тип людини-управлінця. Тобто, «міський» політичний простір та його соціально, а особливо політично активні мешканці порівняно з іншими більш сприяють розвитку, наприклад, процесів реформування окремих політичних інститутів та політичної системи в цілому, між тим не оминаючи більш дрібні «проблеми». В даному випадку слід відрізнити мешканців мегаполісів та невеликих сучасних міст. На теренах великих сучасних міст політично-активними в більшості є представники середнього класу. Загальний фон для даних тенденцій забезпечують прояви політичної участі у системних трансформаціях [164].

Так, за даними української дослідниці В. Грицанюк, наведеними у публікації «Політичні уподобання та цінності середнього класу (регіональний аспект)», більшість представників середнього класу у м. Львів досить активно цікавляться політичним життям у країні, являючись найбільш активним прошарком населення. Представники вищого класу міста в більшості не цікавляться політичним життям. Представники середнього класу зацікавленість у політичному житті проявляють тільки, якщо безпосередньо зачіпаються їх інтереси. Даний факт знаходить пояснення у матеріальному становищі цих громадян та нагальній потребі передусім вирішувати відповідні проблеми. Незважаючи на окремі розбіжності у поглядах, більшість з респондентів беруть участь у виборах заради впливу на справи у державі [63]. Мешканці невеликих міст проявляють досить високу зацікавленість у поточних політичних процесах. Особливо це стосується виборчого процесу, де вподобання електорату традиційно мають історичні корені або є провладними в залежності від регіону та зміни владної еліти.

Сучасне урбанізоване середовище фактично окреслює основні базові риси людини політичної. Саме в його окреслених межах формування партій та їх безпосередня діяльність оформлює принципи соціалізації в реальному політичному процесі. Синтез традиційних норм та норм, як наслідка урбанізації, чітко розподіляють пріоритети політично-активного індивіда. Парадоксальним є той факт, що життєво необхідно для нього зберегти баланс між їх співвідношенням. Так, Ю. Ц. Тихеева підкреслює факт формування людини міської та подвійність впливу на неї етнічного фактору та своєрідного політичного контракту, що укладається зі спільнотою (суспільством) [189]. Іманентний окремим представникам людини розумної потяг до влади або «політичний інстинкт» поєднується з особливостями політичного процесу на легальному, себто публічному та доступному більшості рівні. Отже, варто відмітити, що зі зменшенням масштабу розгляду та аналізу особливостей розвитку політичних процесів збільшується вплив різноманітних неполітичних чинників. Вони дійсно можуть відноситись як до біологічних, соціокультурних, так і до «інших», що традиційно, як правило, не пов'язуються з політичним процесом. Особливий вплив буде мати приналежність до певної кланової чи родової структури, яка продовжує здійснювати своєрідне структурування та оформлення цілей і інтересів індивіда, зважаючи на перманентність родинних зв'язків. Цьому сприяє, зокрема, загальність господарських (економічних) та соціальних (політичних) зв'язків. Закономірно політика на мікрорівні виступає як родинна справа, що може передаватися від покоління до покоління і кожні наступні представники роду певним чином покращують власні показники успіху та досягнення попередників, принаймні загальні цілі мають загальною спрямованістю. Вони посилюють інтеракцію між специфічними за своєю природою політичними утвореннями.

Вірогідність вибору політичної приналежності обумовлюється безпосередньо користю, тобто відбувається за загальною формулою єдиного вірного вибору, що дорівнює комплексу преференцій, що природно надаються впливовими родичами [189]. Такі процеси залишаються схованими для більшості населення міста, яке так чи інакше поділяється територіально на сектори впливу.

Частково повторюються і помилки, тобто стабільним можна вважати дію людського фактору. Принциповою залишається безкарність відповідальних осіб. Показовою є партійна діяльність політично-активних індивідів, що отримують право на неї в якості винагороди чи подяки за роки праці у певних структурах держави чи співпрацювання з ними, з огляду на положення родичів. Хоча в сучасних умовах можливо констатувати тотальне зниження показників політичної активності та участі.

В залежності від рівня розвитку політичного процесу, що належить до вищезгаданих, можливо визначити значущість його для суспільства та політикума. Тобто, виокремити політичні процеси, що є базовими, та ті, що є периферійними. Дана диференціація є досить умовною через змінність статусу окремих індивідів, як політичних суб'єктів в сучасних умовах. Обґрунтувати «базовий» чи периферійний характер можна лише з огляду на значення здійсненого впливу на політичний розвиток та просторове розташування.

Дослідження простору, як важливої антропологічної складової розвитку політичних процесів, сутнісно перебуває у контексті політико-антропологічного знання. Зважаючи на біосоціальну природу будь-якого індивіда, включеного у політичний процес, під простором розуміється, передусім, середовище, іноді – ґрунт. Неоднозначною для виведення нових рубежів в розумінні розвитку політичних процесів скрізь призму простору надає І. І. Кравченко, який вважає, що співвідношення приватного та інших просторів визначається розташуванням інституційних фігур, структурою зв'язків між ними. В центрах політичної активності й на комунікаціях між ними підвищується активність приватної зони, точніше, окремих її ділянок. Ці специфічні комунікації й самі орієнтуються від однієї ділянки до іншої. Нівелюються всі ці простори засобами масової та спеціалізованої (партійної, асоціативної, державної) інформації [113]. Визнання дієвості інституційних фігур неможливо без динамічного підкріплення людиною політичною, тому що структура спроможна лише на більш-менш адекватне самовідтворення у просторово-часовому континуумі. Структура, на погляд автора дослідження, повинна мати основу для інституціоналізації, тому інтенцію на

політичний розвиток створює тільки людина політична, як найбільш активний суб'єкт політичного процесу.

Приватний й публічний простори вміщують всі функціональні простори. Тобто, існує визначений внутрішній взаємозв'язок між діючими (функціонуючими) суб'єктами-індивідами [Див: 113]. Обидва простори розглядаються як трьохмірні. Щільність, обсяг приватного простору, його третій вимір, його висота визначаються індивідуальними й груповими розбіжностями особливостей, складаючи його індивідів й груп – культурних (місто-селище), громадянських, відносин власності, ділової, творчої, економічної й політичної активності й т. п. Обриси трьохмірного публічного простору, його насиченість й обсяг визначаються числом учасників та якістю асоціацій, їх активністю, ефективністю й сенсом, продуктивністю цієї активності, впливом угруповань на суспільство й державу [113]. Крім того, важливою особливістю зазначених типів простору є їх можливість знаходитись у певному русі. Динаміка даних типів забезпечується з урахуванням певних особливостей та умов. Зокрема, Е. Я. Баталов визначає політичний простір як «політоїд» й підкреслює наступне: «Політоїд – органічна система соціуму. Але разом з тим це й відносно автономна система, яка має власну специфіку. Тому положення індивіда власне в політоїду та його положення у суспільстві можуть не співпадати» [15, с. 29]. На противагу традиційному уявленню щодо розгортання політичних процесів він зазначає, що сучасне суспільство – це «ціла система взаємопов'язаних політоїдів. Світ політичних відносин, які складаються у загальнонаціональному масштабі, лише частково співпадає з світом політичних відносин, що формуються у регіонах, а той, в свою чергу, відрізняється від районних політоїдів» [15, с. 29]. Крім того, необхідно відмітити, що «зі збільшенням дистанції між актором та політичним об'єктом великі плани змінюються середніми та дрібними, конкретні деталі випадають з поля зору, падає безпосередній інтерес до них і т. п.» [15, с. 29]. Як наслідок, проводиться і спонтанна градація суб'єктів політичного процесу, яка, фактично, проводиться за іманентними інтересами та особливостями сприйняття політичного процесу. Відповідно, можливо виокремлення наступних основних

учасників: пересічний громадянин, політичний керівник, політик-опозиціонер, керівник-галузевик, масовий політичний активіст, громадянський активіст, державний службовець [15]. Всі вони займають різні позиції у політоїді, крім того набувають достатньо різнобічного бачення щодо умовного простору і, закономірно, диференційовано впливають на розвиток політичних процесів, які продукуються. Досить складно відокремлювати суто соціальні прояви від політичних за подібного розподілу суб'єктів. Розгляд визначеної позиції у політоїді, тобто у політичному просторі надає змогу відповідно провести необхідну структурування та підкреслити, що існування просторової складової вимагає від дослідника виокремлення найбільш активної її частини, що має переважно, або навіть виключно, антропологічний характер та зумовлює перебіг політичних процесів у заданому певними умовами напрямку. Але даний факт не зменшує значення політико-психологічних факторів та ролі досоціальних або вроджених інстинктів.

Стрижнем в організації простору є індивідуальне бажання кожної окремої людини до певної влади в цілому та до політичної влади зокрема. Крім того, людина наділена спроможністю у тому чи іншому ступені обирати с проміж запропонованого їй набору політичних позицій ті, які відповідають більшою мірою її внутрішнім уподобанням та принципам, як свідомим, так і несвідомим [115]. Контекст аналізу індивідуального простору дозволяє розглядати його як такий, що надалі тотожній психологічному чи життєвому простору особистості [116]. Явище, яке охарактеризоване К. Левінім, детермінується виключно психологічними факторами. Тобто, людина з власним набором особливостей та потреб, безумовно, знаходиться у центрі такого формування [116]. Крім того, знаходження передбачає передусім діяльність, тобто – функціонування.

Політичний простір є психологічно обумовленим феноменом, що визначається цілою низкою взаємопов'язаних компонентів структурного (політичні емоції, політична поведінка, пов'язаних політичною взаємодією, політична свідомість) і динамічного характеру (психічний стан). Компонентом

психіки, інтегруючим особистісні структурні компоненти політичного простору, є політичні настанови.

Слід звлікати на фактор інформатизації сучасного політикуму та політичних процесів. В межах інформаційного суспільства простір існування політично-активного індивіда видозмінюється. Російський дослідник А. П. Кочетков підкреслює домінуючу роль так званого «інформаційно-сітьового принципу» [104]. Автор констатує, що «політична структура, яка формується у сіті, буде відрізнятися від сучасної демократії. Сітьова структура здатна до швидких змін нетократів, коли з'являється спроможність міняти середовище проживання, як тільки воно перестає їх влаштовувати, що створює передумови для появи зовсім нової й виключно складної політичної системи – плюрархії. Плюрархія є політична система, де кожен окремий учасник вирішує сам за себе, а рішення за всіх членів сітьового суспільства зможе приймати тільки нетократія» [104, с. 12-13].

Тобто, мова йде про порушення традиційних умов та суті розвитку політичного процесу, а разом з тим – зміни політичної сутності людини як політичного актора. Має місце чітка диференціація на тих, хто в змозі приймати рішення, та тих, що не спроможні до цього через особливості середовища.

3.2. Антропогенні простори перебігу політичних процесів.

Характерним для кожної людини є також наявність простору для власної реалізації, що дійсно має постійно бути в динаміці та передбачати зміну контекстно її домінуючих типів, формування яких залежить від цілого ряду особливостей. В свою чергу, виходячи із особливостей поширення влади та поведінки індивіда у політиці, можна відокремити індивідуальний і колективний простір функціонування людини політичної. Вступаючи в політичний процес, людина, безумовно, є наділеною вихідним індивідуальним простором як біологічна і соціальна істота. Він вміщує в собі весь спектр родових та її власних

особливостей і характеристик. У цьому контексті варто зробити акцент на такій загальнородовій особливості як потреба у творчій діяльності, яка «виступає природною передумовою перетворення активності людини в більш конкретну спеціалізовану потребу в певному різновиді праці» [119, с. 119]. Цей період можливо відзначити як початковий та латентний – родові та індивідуальні риси людини політичної вже визначені, але ще не мають подальшого розповсюдження. На думку автора дослідження, логічним продовженням потреби у творчості є звичайна для людини потреба у зміні навколишнього середовища, що передусім стосується її власного індивідуального простору як початкової ділянки. Сам політичний процес та його розвиток у цьому ракурсі є проявом такої тенденції – завдяки йому людина має змогу змінювати та розвивати. Крім того, розглядаючи особливості співвідношення та співіснування по лінії ключових понять «людина – суспільство» доцільно спиратися на дуальність соціальної структури, яка базується на особливостях повторюваності діяльності людини, передусім, як актора або агента структури.

В свою чергу, з огляду на родову потребу людини до об'єднання з собі подібними, тобто з тими, хто, як мінімум, належить до одного виду, а як максимум – розділяє певні культурно-ідеологічні настанови, закономірно складається колективний простір, який представляє собою загальну суму індивідуальних просторів. Здійснення цього об'єднання можливо розглядати лише у якості природного, у іншому разі перебіг та особливо розвиток будь-якого політичного процесу стає неможливим, бо постійно провокуються ситуації колапсу. Ці простори об'єднані загальною орбітою, яка сприяє їх руху та розвитку кожного окремого простору і, звичайно, всієї сукупності загалом. В свою чергу, в залежності від кількості домінуючих суб'єктів у колективному просторі та іманентного способу його організації, слід виділити моноцентричний і поліцентричний простір функціонування людини політичної. Проблематика моно– чи поліцентризму розглядається як у виключно політологічній, так і в антропологічній спрямованості, де моноцентризм – учення про походження людини сучасного типу і людських рас з однієї області земної кулі, від однієї

своєрідної форми стародавньої людини, а поліцентризм – як теоретичну та практичну протилежність через контекстну поліваріативність. Це знаходить прояв навіть у дослідженнях щодо самоорганізації соціальної та політичної систем, але змінюється контекст розгляду та окремі позиції екстраполюються на осмислення конкретного політичного процесу.

У цьому аспекті достатньо цікавою є робота Є. А. Горбунова «Самоорганізація систем і прогнозування воєнно-політичних, економічних і соціальних аспектів». Автор розглядає так звану синергетичну атрибутивну модель розвитку соціальної системи. Модель Є. А. Горбунова включає наступні елементи-сфери: 1) «сферу соціального метаболізму, у якій відбувається міжсистемний (міждержавний) обмін в області політики [60, с. 172-173]; 2) політико-державну сферу, в якій формується державний устрій на демократичних засадах; ідейно-політичну сферу, яка складає основу демократичного устрою з реалізацією ідей лібералізму та його цінностей; 3) економічну сферу, яка відображає або демократичний устрій держави; 4) військова сфера з відсутністю армії як державно – формуючій складовій у демократичних країнах; 5) моральну сферу; 6) соціально-політичну, у якій домінує аналітичне мислення; 7) зовнішньополітичну сферу; 8) соціальну сферу; 9) психологічну сферу» [60, с. 174-175]. Цитований автор підкреслює, що «посилення соціального метаболізму, активізація ринкових відносин, ріст соціальної неоднорідності, економічної і політичної диференціації, боротьба і конфлікт суспільних сил, що протистоять один одному, динаміка соціальних змін, домінування ліберальних цінностей, індивідуалізація й автономізація морального статусу особистості; цей стан у суспільній свідомості ототожнюється, як правило, з соціальним безладом, деструкцією, хаосом» [60, с. 175]. На противагу цьому «потяг до самоізоляції соціальної системи, державного й централізованого регулювання економіки, до соціальної однорідності, стійкої соціальної ієрархії, централізму й авторитаризму, відсутність кардинальних змін, домінування консервативних форм ідеології й традиційних цінностей в культурі й моралі;

такий стан соціуму у суспільній свідомості пов'язується з образом соціального порядку» [60, с. 175].

Існує можливість для поєднання цих двох підходів-розумінь. Схематично моноцентричний простір можливо уявити в формі багаторівневої піраміди, де зі збільшенням та зміною вектора дії активності і впливу, з кожним новим рівнем деякою мірою, змінюються особливості організації, співвідношення суб'єктів рівня. Принциповим для покращення перебігу політичних процесів є виділення у даній схемі трьох базових рівнів: початкового, середнього, вищого. Така диференціація необхідна передусім для підкреслення апріорної нерівності індивідів, що інтегруються до політичного процесу. Початковий рівень передбачає інтеграцію до політичного процесу політично активного індивіда, що комплексом своїх власних елементарних психологічних рис влаштовує представників будь-якого рівня з переліку вищевикладених. Вони виконують роль провідника та джерела політичної соціалізації. Цікавим є той факт, що вік індивіда може досить суттєво коливатися, але загалом досить сприятливим є кандидатури молоді амбіційної людини від 18 до 25 років. У якості пояснення існує достатній комплекс психологічних та політико-психологічних пояснень, але в межах цього дослідження розгляд їх не є обов'язковим. Найбільш стабільним з політико-антропологічної точки зору є середній рівень. Представник середнього рівня, з політико-психологічної точки зору, характеризується передусім як особистість, яка склалася за певних умов та дійсно є елементом у складній ієрархії відносин, як з представниками нижнього початкового, так і з представниками верхнього рівня – рівня політичного істеблішменту. Представники середнього рівня мають змогу впливати на основний процес – процес безпосереднього управління, і це надає змогу фактично здійснювати вплив і на політичний розвиток. Цьому сприяє цілий ряд об'єктивних та суб'єктивних факторів. Тобто, важливішим атрибутом є те, що ця умовна піраміда також має своєрідну вершину. В свою чергу її можливо уявити у даній схемі як центральну позицію, яку природно займає найбільш впливовий суб'єкт. Якщо розглядати ідеальну модель простору, то перебіг практично всього спектру політичних процесів логічно пов'язується не тільки з впливом вершини

взагалі але, зокрема, із конкретною людиною, що займає цю позицію, тобто, з тими рисами та особливостями, якими вона володіє та які проявляє і реалізовує більшою мірою. Для даного виду простору характерними є низка динамічних політичних процесів, мобільність суб'єктів; практично атрофованою є здатність до якісних змін та внесення кардинальних інновацій зі сторони. Складність даних процесів обумовлена характерними рисами індивідів, що займають кожен окремий простір функціонування та кожен окремий рівень. Формування моноцентричного колективного простору функціонування людини політичної характерно, передусім, для авторитарних та тоталітарних політичних режимів. Особливий тип людини політичної, що функціонує в межах певної політичної системи, а саме – людини тоталітарної, багато в чому представляє собою цементуючий базис існування моноцентричної піраміди [Див. детал.: 208].

На думку автора дослідження, якщо сконцентруватися на політичних процесах у даному просторі та їх розвитку, то можна підкреслити, по-перше, що людина тоталітарна – соціально-політичний феномен, тому сприйняття його повинно проходити у контексті, скоріше, соціально-політичних процесів; по-друге, існування та функціонування людини тоталітарної можливо зазначити лише на деяких структурованих рівнях простору, тобто суб'єкти окремих рівнів зберігають типові особливості та характеристики так би мовити традиційної людини політичної, зокрема відносну свободу дії та високий рівень конкуренції. Поліцентричний простір схематично можна уявити у формі еліпса, розділеного на відповідні індивідуальні простори-сегменти – рівні або нерівні відносно один одного. Даний простір має й власну центральну позицію – так зване ядро, яке займає лідуєчий, гіперактивний та найбільш впливовий суб'єкт. На противагу типу активності суб'єкта, який займає центральну позицію у моноцентричному просторі, активність лідера у поліцентричному просторі може мати більшість ознак інших, оточуючих суб'єктів, тобто виникає ціла система певних орбіт по лінії взаємовідносин. Всі вони не залежно від місця знаходження потенційно можуть мати дуже схожі вихідні характеристики, схожим чином проявляти себе, наприклад, беручи участь у реформуванні певних політичних інститутів,

прийнятті рішень, навіть якщо вони є доленосними загалом для всієї спільноти. Тобто, не зважаючи на окремі відхилення, багато в чому несуттєві у власній політичній діяльності, дані суб'єкти є достатньою мірою передбачуваними. По-перше, вони ніколи не змінюватимуть кардинально принципів функціонування свого простору свідомо або підсвідомо, що вже є результатом проходження певної політичної соціалізації: вони відтворюють зміст, у той час як форма може змінюватися в залежності від кон'юнктурних забаганок та дійсних потреб соціомаси – більшості, яка підтверджує легітимність їх діяльності через певний строк; по-друге, конкурентність між суб'єктами не відмінює існуючі правила корпоративності, чужинцям природно створюють перепони у їх інтеграції до колективного поліцентричного простору, бо це є нормальним для збереження своїх принципів існування, цінностей та відповідних ресурсів.

Поліцентричний простір відмічено високим ступенем мобільності суб'єктів й високою динамікою іманентних середовищу політичних процесів. В зв'язку з цим можливо відмітити, що він є характерним для різноманітних демократичних режимів або таких, що розглядаються у контексті демократичного розвитку, який, звичайно, не є остаточним варіантом. Динаміка політичних процесів відбувається у формі кругообігу в декількох напрямках в залежності від природи їх розвитку, маючи обов'язковий вплив зі сторони інших просторових образований, тобто має місце високий ступінь інтеграції з оточуючими структурами та ступінь інформаційної проникнення. Тіньова структура розвинута, однак моменти в її конкретній діяльності можуть піддаватися розголошу, а структурні елементи ставати на певний хронологічний період явними. Представники цього утворення природно менш захищені від різновекторного деструктивного впливу один на одного. В межах вищезгаданих просторів розвиток політичних процесів в наслідок дії людського фактора має два основних шляхи перебігу: екстенсивний та інтенсивний. В першому випадку мова йде щодо паталогічного розширення простору людини політичної за рахунок загального соціального простору (матриця розвитку політичних процесів, що фактично накладається на більшість процесів соціальних), тобто політизації, у другому – мова йде щодо покращення

власної природи Homo politicus, посиленні тенденцій пошуку, альтернативних політизації шляхів політичного розвитку. Відокремлення спектра розгляду розвитку політичних процесів в просторі в межах моно– та полісуб’єктності, дозволяє підійти до побудови єдиного парадигмального сприйняття ролі простору у політичному розвитку під впливом людського фактору, який має різноманітні вектори у своєму поширенні.

Необхідно відзначити, що два запропоновані варіанти простору не є абсолютно замкнутими, які не відчують вплив ззовні. Важливою особливістю на сучасному етапі розвитку політичних процесів є своєрідний вихід простору людини політичної з того, що зазвичай визначається як політична система. Ґрунтовно це можливо довести, якщо співставити колективний простір функціонування людини політичної з певною існуючою політичною системою – результатом буде висновок відносно часткового або повного неспівпадіння меж та особливостей розвитку двох порівнюваних об’єктів. Це знаходить пояснення у тому, що простори, які формує людина політична, є більш динамічними і гнучкими та розвиваються разом з розвитком людиною, тобто частіше потреба у формуванні цілого політичного інституту відпадає сама собою через високий ступінь дієвості цього умовного простору. Фактично умовою політичного розвитку виступає покращення положення в достатній мірі обмеженої кількості активно приймаючих участь у політичних процесах людей. Крім того, в сучасних умовах природним є існування змішаних варіантів, де частіше всього ми маємо справу з дискретним внесенням одного простору у площину іншого, що породжує нестабільні соціально-політичні утворення, які, не дивлячись на власне спроби реформістського втручання, будуть закономірно тяжіти до продукування революційних процесів. Тобто, політичні процеси, що мають місце в його межах, є певним чином замкненими та протікають у декількох варіаціях в залежності від дійсного стану у структуризації простору. Не менш важливим є питання щодо існування у просторі та закономірно його набуття. Так зване «набуття» простору або входження у нього, безпосередньо пов’язано з включенням у політичний процес як такий. В даному випадку він уявляє собою також приєднання до

визначеної людської спільності. Подібне включення відбувається у результаті природного або штучного відбору.

На основі вищезазначеного, можна зробити наступні узагальнення:

1) Природний відбір найчастіше властивий для поліцентричного антропогенного простору як початково більш демократичного та такого, що надає включеним суб'єктам відносно рівні можливості для реалізації власних цілей та інтересів. Ступінь адекватності структурованого простору концепту розвитку достатньо високий. Штучний – домінує у моноцентричному просторі, де система добирає необхідних Homo politicus для практично всіх рівнів. Така система взаємовідносин, що складаються в межах моноцентричного простору, потребує справних виконувачів директив та наказів, аніж більш вільних та активних Homo politicus. Об'єктивно процес залучення нових кадрів відбувається шляхом кооптації. Подібним шляхом відбувається і процес розширення простору за рахунок збільшення кількості політично-активних індивідів. Хоча центральна позиція у моноцентричному просторі є природно домінуючою, тому що набувається частіше всього в результаті природного відбору. Навіть кланова система виділяє найбільш адаптованих та дієвих суб'єктів, тому що від них залежить виживання структури в цілому. На цей факт вказує істотна тривалість перебування на подібній позиції та прогнозована політична криза, що складається після фізичної смерті лідера моноцентричного простору [208]. Розвиненість сімейних та кланових зв'язків істотно поліпшують заміну лідера, але має і негативні наслідки. Тобто, фактична заміна може бути лише номінальною та не мати підтримки зі сторони близьких до центральної позиції рівнів та кадрів, що їх повсякчасно формують. Більшість політичних лідерів, що приходили до влади революційним шляхом та вкладали у свою діяльність суто певні демократичні ідеали, природньо змінювали їх, займаючи верхній рівень моноцентричного простору, що складався як результат комплексу змін [122].

В період формування простору або кардинальних змін у політичних процесах він стає єдиним засобом зберігання визначеної цілісності й автентичності по відношенню до вихідного варіанту. Існують певні виключення з

цілого комплексу правил та норм, що дають змогу індивіду стати суб'єктом або агентом у розвитку політичних процесів у колективному просторі, до якого він належить. Кожна людина політична займає своє визначене місце у просторі. Людина, що природно та за своїми набутими професійними здібностями має належати до певного рівня колективного простору, відсутні якості для необхідного переходу. В даному випадку спостерігається ситуація дисфункціоналізації та маргіналізації конкретної людини як суб'єкта розвитку політичного процесу. Це стає можливим, тому що політичний розвиток у антропологічній парадигмі здійснюється при адекватному взаємозв'язку між людиною політичною та простором. Згідно з поділом антропогенного простору на 3 складових – територіальну, складову середовища та складову соціально-політичних зв'язків, розвиток політичних процесів знаходиться в прямій залежності від цього.

Актуальним питанням залишається питання щодо ролі політичної соціалізації у інтеграції індивідів у політичний процес. Процес соціалізації пов'язаний передусім з освоєнням певних політичних норм та принципів існування людини серед представників власного роду, тому не менш важливим є розгляд процесу ідеологізації. У роботі І. А. Щеглова «Політична соціалізація як область буття людини політичної» наголошується на тому факті, що людину політичну можливо розглядати як «базовий, історично складений тип особистості, ідеологізований у своєму розвитку» [223, с. 117]. Автор цінність політичного простору вбачає у тому, що має місце об'єднання у ньому форми політизованої ідеологізації як форми, складаючої область політизації соціальних відносин. За І. А. Щегловим, політизацію можливо розглядати як змінну величину, яка відображає рефлексію людиною свого положення у соціально-політичному й правовому просторах. Тому політизація базується на ситуації присутності, а політична соціалізація – на технології присутності [223, с. 118-119]. Присутність важлива, бо вона характеризує політичну участь: присутній у політичному просторі тотожній суб'єкту політичного процесу. В цілому, з культурної точки зору, в межах моноцентричного простору формується та розвивається моностилізм, поліцентричний простір надає базові основи для полістилізму.

Перший, зокрема, є властивим для примітивних та теократичних суспільств. Другий відтворений у розвитку політичних процесів в межах демократичних режимів сучасності [Див. детал.: 208].

Проаналізовані ідеальні випадки структуризації простору, однак, не скасовують суміжні варіанти різної консистенції елементів. Характерними особливостями поведінки людини політичної в рамках заданого обставинами політичного простору, по-перше, є свобода (родова характеристика), яка проявляється у політичній діяльності, по-друге, оборонна агресивність проти чужинців, які природно несуть з собою загрозу, стверджуючись в політичному просторі опонента. Тому будь-які інтенції на проникнення в чуже політичне середовище природно наштовхуються на протидію на різних рівнях конфліктності.

У своєму роді такі конфлікти при проникненні можуть бути інтерпретовані як просторові конфлікти, адже вони визначаються територією, на якій відбуваються, а простір може бути від мінімального (кухня) до всесвітнього (світова війна) [107]. Існують своєрідні механізми захисту. До них, на думку Н. Н. Крадіна, відносяться культурні норми, ритуали поведінки, тобто той самий комплекс хороших манер, яких прийнято дотримуватися, для того щоб не бути відкинутим іншими членами групи [Див.: 106-107]. На думку автора дослідження, виходячи з деяких характеристик впливу людського фактору на простір, можливо, говорити про виділення цілого ряду політичних процесів з природно високим коефіцієнтом інтегрованого насильства. Воно має як об'єктивні, так і в повною мірою суб'єктивні витoki.

У політико-процесуальній площині розвитку найбільш яскравим прикладом зіткнення по лінії «свої – чужі» є виборчий процес, що володіє цілим комплексом похибок і законодавчих різночитань. Крім того, виборчий процес сам по собі в демократичній державі – це завершальний етап діяльності політичних сил, тобто накопичений політичний потенціал, а так само інші ресурси можуть бути використані повною мірою, включаючи заборонені. Виборчий процес – найвища точка антагонізму і протистояння в політичному просторі. Хоча інтенсивність

подібних зіткнень визначається рівнем дотику опонентів у своїй обопільній агресії і цілим рядом непрямих причин, які носять часто не колективний (міжетнічний, міжнаціональний, міжрасовий, а глибоко особистісний характер неприязні – внутрішньої та зовнішньої. Тобто, спрямованість на поверхневу неприязнь на основі певної расової приналежності скоріше має місце, з одного боку, лише як прояв більш примітивної, архаїчної, племінної неприязні, яка стрімко зростає у наш час. Хоча, безумовно, ця інтенція не є правилом. Безсумнівно, якщо чвари на цій землі мають місце, то вони носять фрагментарний, дискретний характер і прикривають собою більш глибокі причини неприйняття. Тут партійний поділ починає грати опосередковану роль [122]. Сам пересічний виборець не розглядається в контексті політичного розвитку. Важливим моментом є лише те, де територіально знаходиться центр тієї або іншої політичної сили, хто здійснює безпосереднє керівництво і хто бере на себе елементарні обов'язки по налагодженню обопільного зв'язку з електоратом.

Прикладом може служити ситуація, яка склалася на території колишньої радянської республіки Киргизії. Історично досить специфічна ситуація склалася в державі з певним ступенем етнічної, культурної, економічної, диференціації між промисловою Північчю і сільськогосподарським Півднем, однак такою, що має спільні політико-антропологічні основи. Політичне життя в країні, в основному, контролюється кількома кланами: трьома північними і двома південними. Родинна приналежність грала та продовжує грати роль визначального критерія при зайнятті (а фактично, отриманні) тієї або іншої відповідальної державної посади. Особистість бувшого президента А. Акаєва у розглянутій площині постає нетривіальною, але з застереженням щодо його родинних зв'язків і кровної приналежності до правлячого класу країни.

Крім того, слід зважати на ефективність системи рекрутування політичних еліт у сепаруванні «нових кадрів». Кланова система чітко розподіляла новачків політиків й можновладців на «своїх» та «чужих». Цей процес відбувався за відчутної маргіналізації існуючої в країні політичної опозиції, яка фактично не мала управлінського досвіду та була позасистемною. З чого випливає не менш

претензійний висновок щодо природної спадкоємності політичної, державної, а відповідно – верховної влади в державі, відсутності гіпотетичної альтернативи існуючому порядку речей, фактичної замкнутості когорти владних функціонерів і їх негласної підтримки більшістю через існуючі традиційні політичні механізми. Зокрема, щодо подій 2005 року зазначено: «Репродукована система родинно-кланових відносин, через яку значною мірою здійснюється політичний процес в Киргизії, вступила в гострий конфлікт з «шапкою» демократичних процедур, якими в сучасному світі змушена оформляти влада режими багатьох країн третього світу, що розвиваються» [100, с. 48]. Вибори у такому контексті можна розглядати як відчутну профанацію, неспроможну видимість. Традиційний поділ на владу та опозицію в цих умовах не має реального практичного підтвердження через цілий ряд причин: 1) представники так званої «опозиції» і так званої «діючої влади» відкрито турбуються лише виключно об інтересах власних кланів, все інше виступає у якості надбудови заради демонстрації своєї практичної спроможності, легітимності, легальності й, головне, лояльності перед зарубіжними ініціаторами демократичних змін й безпосередньо спостерігачами; 2) економічний фактор – вкладені у передвиборчу кампанію кошти й потреба їх повернути й примножити [Див.: 100]; 3) сепаратні угоди між владою та опозицією, що можуть укладатися виключно між окремими особистостями з обох ворогуючих сторін, можуть стосуватися цілих кланів, що надають владі чи опозиції підтримку. Тобто, поверхнево для середньостатистичної людини, що не цікавиться кулуарним життям політикуму боротьба між опозицією та владою існує та немовби підтримується нотаблями з обох сторін. Питання стосується виключно віртуальності цього процесу, що постійно відтворюється лише заради виконання цілої низки демократичних ритуалів. Цікаво відмітити, що явище роду починає включати в себе різноманітні раніш не актуальні елементи для взаємозв'язку. Беззаперечним є той факт, що родоплемінні кланові зв'язки як архаїчний елемент, в той же час замедляє розвиток політичних процесів, сприяючи їх консервації на необхідному або допустимому для контролю рівні. Тому рівні, які дозволяють сконцентруватися на розвитку, а якщо точніше, корекції особистої владної

просторової піраміди, (моноцентричного простору функціонування людини політичної) знаходяться під особливим контролем представників сучасної владної верхівки.

Аналізуючи хід розвитку сучасних політичних процесів в антропологічному вимірі, варто визначити і таке неоднозначне явище як варваризація. Якщо розглядати дане явище більш детально, то можливо визначити окремі притаманні йому особливості, що певним чином є результатом викривлення демократії – її принципів та механізмів на кожній окремій території кожним окремим етносом чи нацією порівняно з загальноприйнятими нормами. Процес варваризації можна оцінювати як негативно, так і позитивно. Ця оцінка, безумовно, є амбівалентною і стосується, перш за все, самої людини політичної, що показово уособлює політичний розвиток в суспільстві. Це проявляється у виключній ролі насилля при вирішенні будь-яких питань, що виникають у межах політоїду (синтетичного простору політичної дії / взаємодії). Іншою причиною є великий ступінь динамічності сучасної людини політичної, потреба у різких змінах власних орієнтирів та особливостей політичної поведінки при зміні соціального середовища, входженні до владної структури тощо.

Цю динамічність, певним чином, можливо порівняти з рухом та методами політичної боротьби представника кочового племені, для якого певний простір мав опосередковане значення з огляду на власну безпеку та певну продуктивність використаних зусиль для отримання бажаного, але тимчасового результату. Легкість переміщення та влаштування в просторі, відносна легкість зміни політичних уподобань породжують дещо спрощене відношення до власних зобов'язань. Політик переїжджає з місця на місце та фактично є найманцем на короткий час у певної держави, партії, конкретної людини влади. Для такого типу політика у сучасному світі не існує периферійних регіонів в політичному сенсі. Певний економічний зиск можливо мати як у відносно стабільній країні, так і в охопленій революційними процесами. Змінюється лише термін перебування та періодично може змінюватися тактична мета. Але найбільш придатними в сенсі слави та особливо збагачення для подібного політико-антропологічного типу все

ж такі є країни, що розвиваються та стабільно демонструють показники демократизації політичних процесів. До таких країн стабільного інтересу можливо віднести й Україну. З огляду на той факт, що сучасна політична діяльність є синкретичною, тобто може включати все себе різноманітні аспекти від діяльності людини, як професійного політика, до аналітичної діяльності професійного журналіста, що формує світогляд певної кількості потенційних виборців. Сюди можливо віднести сучасних політ консультантів, діяльність яких вже не є суто теоретичною діяльністю радників володаря. За сучасних умов вони приймають участь і в безпосередній практичній реалізації політичних рішень будь-якого характеру – від фундаментальних до адміністративних, часто нехтуючи інтересами як політичного замовника, так і безпосередньо членів спільноти.

Так, російська дослідниця С. Пшизова у статті «Від «громадянського суспільства» до «спільноти»: політичний консьюмеризм у порівняльній перспективі» робить акцент на невизначеності статусу політичних консультантів у політичному процесі, що надає певний ґрунт для їх безконтрольної діяльності [155]. Цитований автор, зокрема, відмічає, що «відносини між політиків з їх найнятими політичними радниками не тотожні відносинам з технічним персоналом та не можуть бути визнані просто комерційними [Див.: 155-156]. Мова йде про реальну участь в здійсненні влади через досить специфічні форми впливу: по-перше – на особ приймаючих рішення й по-друге на суспільну думку. Дослідниця приводить приклад російських політтехнологів, наголошуючи, що їх амбіції «вже не обмежуються тільки виборчим процесом, де використання так званих брудних технологій, не дивлячись на широке суспільне невдоволення, а іноді й обурення, не призвело ні до яких санкцій відносно їх винахідників» [155, с. 40]. Важливим є те, що фактично політичні консультанти проникають у сферу прийняття політичних рішень, включаючи не тільки тактичне, але й стратегічне планування. Тому проблема контролю за їх діяльністю та її регулюванням сьогодні стали достатньо гостро, а наукова ідентифікація цієї групи політичного ринку повинна сприяти визначенню дійсного місця й ролі у політичному процесі. Важливо підкреслити

нетотожність «положення сучасних політичних консультантів та ідеологів, соратників або довірених осіб, або, тим більше, фаворитів складаючих із оточення політичних лідерів минулих епох» [155, с. 41]. Все це може закономірно існувати в такому вигляді, але слід відмітити ріст ролі так званих найманих політичних менеджерів, дії яких в більшості не обмежуються законодавчо.

В умовах сучасного політичного процесу, що розвивається, активність політичного консультанта споріднює його з професійним політиком. Сучасний політичний консультант стає публічною особою у віртуалізованих політичних процесах та учасником процесів реальних. На думку українського дослідника, який, базуючись на світовому досвіді, обґрунтовує, що політичні консультанти в більшості представляють собою колишніх журналістів та фахівців з реклами і саме вони користуються найбільшим попитом серед провідних політиків [226]. Самі ж публічні політики дуже рідко є менеджерами власних передвиборчих кампаній. На вітчизняних, на думку цитованого автора, з 2002 року. Дане явище обумовлене переходом від змішаної системи виборів до партійної. Серед таких особистостей Є. О. Юрченко виділяє юриста С. Головатого (№ 12 у «Виборчому блоці Юлії Тимошенко»), К. Ляпіну (№ 88 у Виборчому блоці політичних партій «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна») та М. Томенка (№ 62 у «Блоці Віктора Ющенка «Наша Україна»). Даний експеримент видався успішним, і вже на парламентських виборах 2006 р. кількість експертів – політологів та політтехнологів зросла до 6: Д. Видрін (№ 92 у «Всеукраїнському об'єднанні «Батьківщина»), С. Головатий (№ 43 у блоці «Наша Україна»), К. Ляпіна (№ 7 у Блоці «Наша Україна»), Г. Немирня (№ 46 у «Блоці Юлії Тимошенко»), В. Полохало (№ 50 у «Блоці Юлії Тимошенко»), М. Томенко (№ 3 у «Блоці Юлії Тимошенко»). На думку Є. О. Юрченко, до власне українських реалій відноситься специфічність «стартової площадки» у професійну політику: так, для консультантів являється, зокрема, Адміністрація Президента України та Секретаріат Президента України. Прикладом є постаті экс-голови Адміністрації Президента України В. Литвина, Д. Табачника, В. Медведчука; колишнього прес-

секретаря Президента України І. Геращенко та экс-голови Секретаріату Президента України В. Балогі [Див. детал.: 226].

Особливий тип політика-кочівника є реальністю сучасного світу, що глобалізується. Він діє поза традиційними рівнями та вимірами простору, тобто віднести його можливо першочергово лише до місця його виникнення, бо процес становлення є достатньою мірою є дискретним. Місце першочергового виникнення – становлення надає можливість аналітику дати лише часткову оцінку даному типу, однак вона і є базовою. Це пояснюється фактом формування структури індивідуального простору функціонування людини політичної. Йому властивий високий ступінь індивідуальної та зокрема географічної мобільності. Завдяки періодичному переміщенню така людина певною мірою є космополітичною, тому притягти до відповідальності її майже не можливо. Цьому, зокрема, сприяє процес демократизації. Завжди є можливість звинуватити той чи інший політичний режим в утисках та намаганні не допустити до важливої інформації; тобто в антидемократичності. Але фактично такого роду звинувачення можливо розглядати лише в контексті, по-перше, політико-антропологічного типу, а по-друге – з огляду на конкретну особистість у політичному процесі. Себто, рухаючись у власному аналізі у такому порядку, можливо, з однієї сторони, зняти рівень напруженості від персональної відповідальності за конкретні політичні дії, тому що вони мають більш глибокі основи та більша частка в них існує досить гармонійно, з огляду на умови антропогенного простору та розташування у ньому процесуальних пріоритетів і цілей. Важливо зрозуміти, що стратегія та тактика включення представника політико-антропологічного типу у «політичну гру» є своєрідними.

На думку автора дослідження, частіше всього даний антропологічний тип сприяє скоріше не розвитку, а загальній стагнації політичних процесів, передусім тим, що не вирішує конкретні політичні питання, а створює ілюзію їх вирішення на певний період часу. Він надає лише установку щодо вирішення. Реальні проблеми ангажуються проблемами віртуальними, бо для кожної країни та звичайно самотньої політичної системи така людина закономірно пропонує

комплекс власних проблем, що дійсно представляють з себе лише певне кліше, матрицю вже визначених варіантів політичної дії, яка потребує тільки поверхневої зміни та коректування, так би мовити за місцевими особливостями, а саме – постатей конкретних політичних, лідерів державних діячів та існуючих впливових політичних сил, чії співвідношення вказують, з ким краще буде мати справу. Індикатором даного типу виключно є політична свобода у всіх її вимірах. Дана свобода в залежності від характеру розгортання подій може бути або достатньою мірою хаотичною, або мати упорядкований характер. В першому випадку представник цієї моделі бере участь у незнайомих йому обставинах та йому закономірно необхідний час для адаптації. В другому випадку умови є знайомими та невизначеним залишається характер власної індивідуальної участі.

Отже, виділення простору певним чином вказує не тільки на конкретне поле діяльності людини як суб'єкта розвитку політичних процесів, але й відкриває базову мету у будь-яких політичних діях. Захоплення антропогенного простору фактично створює передумови політичного розвитку у антропологічному вимірі в межах всіх існуючих дискурсів, що вивчають людину політичну. Кожний політико-антропологічний тип, кожна модель мають власний простір існування, частково їх характерні риси та особливості передаються, визначаючи, в тому числі, характер політичних процесів.

Висновки до розділу 3.

Феномен людини політичної має безпосереднє вираження у сучасному політичному процесі. Він уявляє собою конкретну особистість, яка приймає участь у політиці, маючи різноманітний характер та проявляючись на різноманітних рівнях в залежності від місцеперебування конкретного індивіда – східний, західний та проміжний типи та може проявлятися на макро-, мезо-, мікрорівні тощо.

Кожен політично-активний індивід наділений конкретним простором як необхідною складовою власного виживання. Простір надає індивіду необхідні ресурси для цієї нагальної потреби, тому закономірно є метою та найціннішим надбанням у політичній боротьбі. Даний простір є антропогенним, тобто зазнає постійного впливу зі сторони суб'єкта. Саме антропогенний простір у динаміці власних змін – збільшення або зменшення, облаштування і т.д., детермінує спрямування розвитку будь-якого сучасного політичного процесу. Просторова складова відкриває можливості політичного розвитку у трьох основних важливих для людини політичних напрямках: як система політичних зв'язків, як визначена територія та середовище, що потребує, з одного боку – адаптації, а з іншого – наділяє власного суб'єкта особливими рисами. Якщо об'єднати ці виміри, то можливо говорити про існування єдиного специфічного простору, який зазнає впливу та сам окремо впливає на людину політичну, тобто антропогенний простір, що частіше виступає як динамічна субстанція, що здатна до політичного розвитку. Слід зауважити, що періоди його інертності дійсно співвідносяться зі спадом активності конкретного індивіда чи цілої спільноти, яка все одно знаходиться під впливом, наприклад, ззовні. Але це не позначається на факті його існування. Представлена диференціація антропогенного простору здійснюється за кількістю залучених впливових суб'єктів, наявності єдиного або декількох центрів прийняття політичних рішень та особливостями переважно внутрішньої організації. У дисертаційному дослідженні виділено моноцентричний та поліцентричний антропогенні простори.

У моноцентричному антропогенному просторі можна констатувати наявність одного надвпливового центру прийняття політичних рішень. Саме він стимулює процес мобілізації інших індивідів при розширенні простору. Іманентна потреба до розширення провокує розвиток політичних процесів та визначає принципи політичної боротьби. Загалом даний антропогенний простір продукує розвиток процесу етатизації по відношенню до суспільства. Іншим типом є поліцентричний антропогенний простір розвитку політичних процесів. Він має декілька впливових політичних центрів, які на постійній основі конкурують між

собою за вплив та безпосередньо політичну владу. Вони змінюють один одного на керівних позиціях у державному управлінні, відповідно розміщуючи власних конститuentів у вертикалі бюрократичного апарату та організаціях громадянського суспільства та відтворюючи в більшості демократичні та ліберальні принципи у власній політичній діяльності. Перший в своїй внутрішній організації є кланово-корпоративним, другий – корпоративно-клановим, або навіть виключно корпоративним. Перший сприймає лише обмежений вплив зовнішнього середовища, другий відкритий до змін ззовні, та здатен до сприйняття та впровадження демократичних елементів. Перший є гомогенним за особливостями внутрішньої організації, другий фактично – гетерогенним, фрагментарним, з цілим спектром різноманітних прихованих елементів.

Розділ 4.

Антропологічна проекція політичної дії / взаємодії в процесуальній площині розвитку

4.1. Домінуючі політико-антропологічні типи у сучасному політичному процесі.

Проблематика політичної влади багатомірна і, як правило, розглядається більшістю гуманітарних дисциплін у визначеному ступені природної диференціації. Аналізуючи та намагаючись встановити загальні підтвердження необхідності побудови єдиної антропологічної парадигми розвитку політичних процесів, варто зупинитися на синтезі декількох підходів. Так, інституціональний підхід як найбільш відповідний політико-антропологічному виміру є необхідною умовою при кратологічному дослідженні як пріоритетному, що приймає розвиток інститутів й механізмів влади за основу розвитку політичних процесів.

Цікавим в даному разі є той факт, що в світі переважаючої в політичній науці раціонально-критичної парадигми при розгляді розвитку політичних процесів політична влада перетворилася в знеособлений феномен, що не носить антропоморфний відбиток. Він (феномен) включений в дане парадигмальне сприйняття зі всією специфічністю абстрактної схеми, не маючої реальної опори й основи. Оцінка йде по лінії, по-перше, знеособленої політичної дії; по-друге, універсальної політичної волі, яка в умовах поширення деяких елементів глобальної політичної культури і процесів, має на увазі бажаний рух до демократизації, тобто символізує собою волю того або іншого народу до модернізації власної політичної системи. Закономірною є трансляція потягу до політичної модернізації для кожного окремого індивіда як частини системи. Центральною проблемою для сучасного дослідника повинна виступати парадоксальна ідея виділення (пошуку) людського у політиці, тобто пошук та аналітична робота з антропологічними підставами політичних процесів, зі своєю «живою матерією» політичної влади у всіх можливих проявах [209].

Держава при такому розгляді – це наслідок розвитку і трансформації активного людського початку. Тобто в якості результату розвитку політичних процесів вона носить відчутний відбиток активності людини політичної в часі і просторі. Першочерговим завданням у даному ключі являється встановлення причинно-наслідкового зв'язку й проведення послідовної градації основних об'єктів – людини, суспільства й держави. Політика в своїй динаміці проявляє внутрішню можливу диференціацію індивідів саме через феномен політичної влади. Таку інтенцію бачення політичної влади можна знайти у Аристотеля, який один з перших визначив можливість внесення у політику та політичний процес антропологічних принципів, Він підкреслював навіть факт фізичних відмінностей між вільними людьми та рабами: перші пристосовані лише для політичного життя, яке, між іншим, розподіляється для них на життя у мирний та воєнний час, другі пристосовані виключно для важкої фізичної праці [Див.: 5].

О. І. Бардаков конкретизує, що самоорганізація, управління, самоврядування – це три якісно різних види форм організації життєдіяльності суспільства. В їх межах влада, відповідно, проходить стадії становлення, розвитку та рецесії. Наукові дослідження облаштування життя громадських індивідів, що спираються на біотичні і соціальні методи пізнання буття політики, в умовах домінанти самоорганізації і управління в цілому є відповідними, однак вони виявляють свою обмеженість у дослідженні самоврядування. У формах самоврядування соціальний індивід може проявити свою людську сутність; дуальна біосоціальна істота знаходить свою наступну межу у вигляді людської складової. Відповідно, наукові дослідження політичних проблем життя людини можуть здійснюватися методами антропогностики поряд з біогностичними й соціогностичними методами. У цьому контексті О. І. Бардаков безпосередньо наголошує на факті втрати суспільством сучасного зразку потенціалу розвитку у сфері політичної влади, тому не дивно, що воно здійснює свій подальший рух на підставі буття культури, де необхідним видом організації закономірно стає самоврядування. Криза політичної влади обумовлена, крім того, порушенням або навіть втратою комунікації між суб'єктом та об'єктом та, що важливо, трансформацією суб'єкт –

об'єктних відносин з проявами рецесії вождізму у поведінці різних політичних діячів [14].

Як відомо,, політика – це програма, методи дій, і самі дії, здійснені особою чи групою людей, які прагнуть до формування, управління, збереження або зміни владних відносин. І саме владні прагнення лежать в основі більшості політичних дій. Крім того, досить часто в суспільстві мають місце «інші, лишаючи людського задоволення», які у свою чергу можуть «переломлюватися в політичних діях» [123]. Не існує політики замкнутої виключно на виробничі відносини і виключно надбудову більш важливих явищ. Однак природно існування політики, заснованої на людському прагненні до влади, що є глибокою людською рисою. Воля до влади, її виключне бажання абсолютно точно відрізняє людину політичну від інших задіяних у політичному процесі окремих індивідів та будь-яких існуючих їх політичних об'єднань, де кожен має свої цілі та плани щодо підкорення антропогенного простору. Справжня воля до влади зустрічається досить рідко і є характерною рисою тих, хто сам себе вважає обраним. Ті, хто володіє волею до влади, найчастіше відчують цю волю. Вона проявляється у всьому, і насамперед у пригніченні всіх інших прагнень людини. Досягнення влади стає самоціллю, домінуючою силою, всепоглинаючим глумом, іноді близьким по своїх проявах за своїми проявами до певної патології. Людина не може тривалий час приховувати свою спрагу влади і обов'язково почне її будь-яким чином демонструвати [Див. детал.: 123]. Виходячи з цього твердження, очевидно, що через феномен влади в політиці і його прояви можливо здійснити первинний аналіз антропологічних чинників розвитку політичних процесів. Першочерговою проблемою є проблема мотивацій людини, що вступає у політичний процес з метою отримання певної політичної влади над іншими. Так, до основи мотиваційного механізму відносяться різні за змістом потреби, в залежності від яких процес реалізації влади отримує різноманітні відтінки. Можна виділити, по-перше, носіїв влади зі спрямованістю на взаємодію. Їх характеристиками зазвичай є пасивність та залежність від інших (вони швидко потрапляють під вплив) й потреба у похвалі; по-друге, носії влади зі

спрямованістю на завдання, що відбиває певну інтенсивність у вирішенні політичних проблем – їх базовою потребою, в свою чергу, є самореалізація; потреба, носії влади зі спрямованістю на себе раціонального характеру – основними для нього є фізіологічні потреби, а іманентними характеристиками виступають прагнення до захоплення простору для власних потреб та ігнорування інтересів інших суб'єктів. Наостанок, четвертим є носій влади з домінуванням невротичного типу спрямованості на себе. Він є потенційним «володарем», що перетворює інших у власних «підданих», демонструючи власну волю та можливості [123].

Одним із принципів питань розвитку політичних процесів є питання розвитку владних інститутів і механізмів. У процесуальному плані його можна звести до проблематики еволюції влади, яка, згідно В. Ф. Халіпову, є «процесом поступового безперервного розвитку влади, нагромадження потреби в її змінах та їх здійснення, процес спокійного (або бурхливого) приведення структур влади й змісту її діяльності у відповідність із мінливою дійсністю» [196, с. 181]. На думку В. Ф. Халіпова, еволюція влади включає такі різновиди як модернізація, що передбачає процес оновлення влади, її структур та механізмів; мутація влади – певні специфічні зміни у організації, які формують власний тип влади та його сприйняття; деформація, деградація, або дестабілізація влади тощо [Див.: 196].

Розвивається людина політична залежно від певних об'єктивних обставин функціонування політичної системи та її базового інституту – держави, еволюціонує й політична влада (її інститути й механізми). У потестарному співтоваристві людина політична і людина, наділена певними владними повноваженнями будь-якого рівня, – суть однопорядкове явище, що виявляє приховані риси соціально-політичних процесів. Влада, що переходить у політичну площину, могла мати різне походження й підстави, обумовлені потребами соціуму. Вождизм і, зокрема, інститут сакрального вождя, представляє найбільш характерний приклад подібної тотожності в доколоніальних африканських суспільствах [106]. Даний аспект не втрачає свого значення й у тих сучасних суспільствах, де стійке положення займає влада традиції й між політичним

лідером і масою часто встановлюється особливий зв'язок, заснований на раціонально не з'ясовним шануванні, яке в свою чергу часто базується суто на релігійних засадах. Передусім необхідно співвіднести феномен влади: політичної та державної з динамікою її звичайного розповсюдження, тому що саме політичні процеси в своїй сутності спираються на активність й розвиток. Процесуальна реалізація державної влади відбувається за двома напрямками: спрощення й ускладнення. Відмінною рисою тут є продукування різних рівнів. Кожен рівень передбачає залучення певної кількості людей, що володіють відповідними характеристиками. Спрощення пов'язане з відмовою від побудови багаторівневої системи для активізації гранично відчутних відносин підпорядкування. Спрощення опускає нормативну тяжкість владних відносин. Воно робить сам процес прийняття політичних рішень більш обтічним.

Ускладнення, в свою чергу, є повною протилежністю – багаторівнева і багатоступінчата система політичної влади переважає та повною мірою проявляється гранична неясність у виділенні різних структурних утворень. Присутня надмірна кількість різних нормативних установ і неадекватний реальним потребам соціуму бюрократичний апарат, який варто розглядати, згідно М. Веберу, як природне для демократії явище [36]. Проте мають місце і відповідні питання, пов'язані з якісним і кількісним оцінюванням та аналізом. Зокрема, питання про якісне поліпшення людського матеріалу, тобто конкретного складу сучасного бюрократичного апарату в західному, пострадянському або східному традиційному товариствах як ідеальних та реальних середовищах. Крім того, виникає те, що умовно можна визначити як політико-антропологічний колапс, тобто нігіляція ролі людини як суб'єкта реального політичного процесу, державного управління та впровадження невідчутної системної абстракції поза просторово-часового континууму і ментального початку політики. Тобто, індивід фактично позбавляється свого статусу і технічно взаємозамінний на іншого, більш-менш здатного в залежності від кон'юктурних потреб системно-політичного утворення.

Певним чином змінюються акценти у безпосередній політичній участі індивіда, посилюється контроль зі сторони окремих політичних та соціальних утворень, що дійсно мають вагу у політичній системі, зокрема, різноманітних мафіозних формувань. Через економічний вплив вони відтворюють подвійні або навіть багаторівневі стандарти по відношенню до дійсного політичного процесу. Спираючись на нерозвиненість людини політичної на окремих територіях, вони сприяють загальній стагнації суспільства, як це впродовж століть відбувається з окремими областями Італійської республіки. Існування та особливо розвиток подібних формувань знов-таки пояснюються виключною здатністю до відтворення та поширення. Але вектор політичного розвитку спрямований на нарощування різнобічного потенціалу окремих особистостей при загальній замкненості такого роду тіньового істеблішменту. Заперечення ментального антропоїдного початку в даному випадку означає: 1) заперечення його особистих свідомих установок; 2) заперечення установок його культурної та етнічної приналежності. Індивід втрачає здатність до розвитку, відповідно не оновлюється і сам політиком. Загальна й повсюдна демократизація – це приклад такого прояву, незважаючи на різницю її тлумачень. Явище так званої прямої демократії якраз і відповідає суто політико-антропологічному вимірюванню, хоча і прийнято частково або повністю це заперечувати. Так, розповсюдженою є позиція, згідно якої «демократія в первинному значенні цього слова, як здійснення влади всім населенням, реалізована тільки в невеликих муніципальних утвореннях (у формі загальних зборів, сходів громадян за місцем проживання, референдумів)» і, далі – «не випадково пряма демократія, яка традиційно розглядалася як спадок примітивних народів або невеликих територіальних одиниць» [121, с. 13]. У ракурсі політико-антропологічного виміру розгляд примітивних народів є необхідним елементом для більш точного аналізу розвитку демократичних процесів та з'ясування сутності політичного розвитку.

Системна абстракція в даному випадку – це продукт людської діяльності, однак необхідно відрізнити реальність від непомірно розвиненої фікції, мета прийняття якої – зняття відповідальності з конкретних владних функціонерів і

політиків, які залучені в цілу сукупність формальних і неформальних зв'язків. Зупиняючись на останніх, слід підкреслити, що саме вони становлять приховану, однак, у той же час важливу частину простору для розповсюдження реальної влади» [121]. Слід розглядати даний елемент виключно для повноти характеристики явища неформальної влади в межах політичного просторово-часового континууму. Крім того, спираючись на реалії людських співдружностей й існуючих політичних систем, в даному дослідженні при обґрунтуванні базових характеристик реальної влади, аналізується, насамперед, форма, що є одночасно причиною та наслідком впливу антропологічних детермінант на політичний процес, тобто реальна влада – це форма влади (державної або політичної), що носить виключно пріоритетний характер у суспільстві та державі внаслідок крайнього ступеня свого поширення й впливу. Влада має глибокі історико-культурні витоки, тобто співвідноситься з історичними періодами у політичному розвитку суспільства, коли людина, якій делегувалися владні повноваження та яка вступала у політичне життя, маючи авторитет права та обов'язки перед громадою, в перспективі не втрачала їх. Тотожність фактичного положення людини та її здобутків превалювала. Багато в чому це був аспект не тільки політичного, але й соціального виживання. Суб'єкт даної форми влади може бути як офіційною, так і неофіційною особою, державним службовцем й приватною особою, партійним лідером або функціонером, тобто його соціальне положення змінюється в залежності від впливу на розвиток політичного процесу. Така ситуація, на думку автора роботи, є результатом заангажованих архаїчних елементів. Так, крайня змінність статусу і впливу на політичний процес в архаїчних суспільствах була характерною особливістю так званих бігменів, чий вплив фактично повністю залежав від матеріального стану у конкретний проміжок часу та здатності «надавати» племені певні дари (чим частіше – тим краще). Особливістю її є також постійний зворотній зв'язок між окремими центрами влади [121].

Суб'єкт реальної влади може діяти в рамках закону, створюючи видимість необхідну для прикриття своїх дійсних цілей та інтересів. І найголовніше – це залучення нових акторів у приховані або тіньові політичні процеси. Для

політичному вони можуть нести як позитивні, так і негативні наслідки, що пояснюється рядом причин:

1) особливостями того чи іншого соціуму і сформованої на основі його політичної системи. Зокрема, якщо йдеться про соціум, то відчутно впливає соціальна структура, зокрема особливості її історичного шляху формування;

2) кількістю кланово-династичних структур і організаційних утворень, які мають формальний і неформальний характер і поширюють свій вплив, не враховуючи ті або інші особливості в розгортанні політичних процесів;

3) економічним потенціалом держави в цілому і економічними важелями тиску, зокрема, у окремих представників з зазначених вище утворень; Експериментальним простором для реалізації цих інтенцій є країни так званого Третього Світу.

Таке, російський дослідник Н. Д. Косухін у статті «Політична влада і політичний процес в Африці» визначає, що політична влада в африканських країнах «являє собою складну систему суспільних відносин, безліч змін. Механізми влади, методи її здійснення характеризуються поєднанням суворого і нового, привнесення в нову систему політичних відносин етнічних, релігійних, кланових та інших некласових зв'язків [102].

В результаті влада відрізняється гібридністю, етнічністю, що призводить до її нестійкості і перманентної суперечності. Це стало наслідком успадкованих відсталих соціальних структур, відсутністю демократичних традицій, економічною недорозвиненістю і залежністю. З іншого боку, – це результат незавершеного постколоніального політичного розвитку, модернізації економічних і соціальних структур. Крім того, «в тканину формального механізму влади входить фактичний (реальний) механізм політичного управління, представлений правлячою елітою (військовою або цивільною)» [102, с. 85]. Представники даної «реальної політичної еліти», на думку автора дослідження, часто знаходяться поза полем зору недосвідченої у особливостях соціально-політичної організації та політичного процесу, людини, що належить до «чужорідної» Західної цивілізації. Хоча людина влади у своєму середовищі

повністю захищена перед «вторгненням» розвинених політичних технологій керованих політичними «чужинцями», тому що, по-перше, вона має постійну підтримку зі сторони власного населення. Такий результат може досягатися різноманітними способами, але він є безумовною даністю. По-друге, щонайменше – більшість політичних технологій, властивих для демократичного процесу, у розвинених політичних системах неадекватні місцевим вкрай специфічним умовам, тому і політичні лідери, що належать до цього напрямку, також є неадекватними. Лідер-чужинець можливий лише на рівні формальних, себто нав'язаних інституцій. Він просто не володіє цілою системою вкрай «місцевих» методів виживання боротьби з численними супротивниками та родичами, що підтримають на всіх рівнях лише «своїх».

В підтвердження цього Н. Д. Косухін відмічає: «В арсенал методів реального політичного керівництва входять особистісні, персональні зв'язки, політична корупція, система комунікацій «патрон-клієнт», а також етнорелігійні зв'язки. При цьому важливо відмітити економічний ресурс реальної влади. Відбувається порівняння капіталістичної спроможності й політичної влади бюрократичної буржуазії [94, с. 85]. В свою чергу В. Л. Римський у статті «Універсальні та корупційні норми взаємодії у російській політиці» визначає краткочасний характер інтересів органів сучасної державної влади, що закономірно підкріплюються відносинами патримоніалізма та корупції. В таких умовах будь-які прогресивні зміни та політичний розвиток неможливі [151]. Г. А. Орлова у роботі «Бюрократичний лист як механізм панування» підкріплює це положення, розкриваючи його суттєвий зміст через владу офіційного тексту та формування особливого світосприйняття. Держава безпосередньо пов'язана з мовою офіційної документації. Крім того, впродовж номіналізації оформлюються особливості бюрократичної дії, яка першочергово не спрямована на досягнення певного практичного результату. Як результат – конституюється особлива письмова реальність владних інститутів. Фактично оформлюється особлива комунікація між центрами влади, недосяжна «чужим» [133]. У статті «Російський наклеп та його метаморфози (Нариси щодо поетики політичної комунікації)»

Г. А. Орлова підкреслює, що наклеп – це особливий метод впливу на носіїв політичної влади. Держава, яка порушує традиційні зв'язки у суспільстві, практикуючи примусову модернізацію та відповідні політичні процеси, об'єктивно стикається зі збільшенням кількості наклепів [134].

Осередки реальної влади часто висувують альтернативні пріоритети для політичного розвитку. Особливою умовою процесуальної реалізації реальної влади та одночасно умовою зрощування формальних и неформальних центрів політичної влади, є поява своєрідного «героя», тобто вкрай неоднозначної моделі людини політичної. Феномен героїзації окремих суб'єктів є достатньою мірою вивченим політичною наукою, але варто звернути увагу на антропологічний спектр бачення проблеми. Якщо нетрадиційний аспект апелювання до образу Матері у випадку прояву фемінної складової є нормою, то традиційні політичні «герої» – представники чоловічої статті, згідно умовностям політикума, мають більш спорідненості між собою, і тому вдало акумулюють у собі всі характерні властивості явища. Модель «героя» є, так би мовити, найбільш відкритою для різноманітних експериментів і якщо вони вдаються, то не відкидаються, а навпаки стають оригінальним доповненням до відповідної схеми міфологізації у практичному вимірі. Тобто, у даній сфері практично не має нездійсненого. Фактичну цінність має вітчизняний досвід перебігу політичних процесів. Традиційно героїзація розглядається лише по відношенню до комплексу проблем політичної культури. Але фемінна (а точніше – гендерна) складова існує та потребує дещо окремого підходу й поза виміром політичної культури та міфології. Сучасна політична наука на рівні гендерних (фемінних) соціально-політичних проблем приділяє увагу такому явищу як матріархат (або навіть неоматріархат). Стосовно характеристики сучасної політично активної жінки (не обов'язково професійного політика чи держслужбовця) необхідно підкреслити деякі характерні риси, що їй притаманні у різному ступені. Факт наслідування мускулінних патернів поведінки підкреслено вже психоаналітиком К. Хорні [201]. Тобто, по-перше, сучасні соціально-політичні умови роблять для жінки – політика більш адекватним наслідування чоловічих взірців поведінки у політичному

процесі, по-друге, жінка-політик більш активна у підкоренні нового антропогенного простору передусім для себе (розширення простору поширення власного впливу на інших), а також власної родини, маючи на увазі кровних родичів. Вони є можливими та, що суттєво, бажаними спадкоємцями «завойованого», «освоєного» та «облаштованого» простору. Виявлення сутнісних аспектів фемінної складової, що дійсно обумовлює окремі повністю «свої» аспекти розвитку політичних процесів, є потребою. Так, характеризуючи явище фемінізму у політичному контексті та історичній перспективі, Д. Швацмантель зазначає, що: «Фемінізм тримає в собі інше бачення процесів соціальної трансформації – не через політичну активність в її традиційному розумінні, а скоріше через трансформацію звичного образу думок представників обох статей. На жаль, цей політичний проект виявився дуже складним и затягнутим через те, що він зачіпає максимально можливу кількість соціальних контекстів, зокрема тих, котрі умовно вважались особистісними й «аполітичними»» [208, с. 197]. Рух феміністок має дуже широке коло власних прибічників, тобто жінки виступають у якості агентів «найбільш довгої революції». Підкреслюючи вищезазначене, Д. Швацмантель робить акцент на тому, що жінки не зможуть стати єдиним фундаментом політичної й соціальної активності.

Більш того, якщо сила фемінізму – його особливий внесок, те, що відрізняє його від інших політичних ідеологій, базується на зміщенні акцентів з держави, як традиційної сфери політики на громадянське суспільство або приватну сферу, як більш широку «сферу» діяльності, то це має й свою негативну сторону. Прибічники політики фемінізму з деяким острахом відносяться до сфери організованих, чітко структурованих партій та стандартних засобів політичної активності й надають перевагу більш «вільним» і менш ієрархічним формам активності, які часто спрямовані на розв'язання конкретних проблем (наприклад, абортів)» [208, с. 199]. Д. Шварцмантель підкреслює своєрідну властиву цьому підходу та його прибічницям силу та слабкість. Перша проявляється у його «приятності до власних прибічників»; друга – «у тому, що такі «вільно» організовані фрагментарні групи людей можуть втратити свій динамічний

потенціал, спрямований на радикальні перетворення саме через відсутність організованості чіткої структурованості» [208, с. 199].

Слід відмітити, що жінка-політик в Україні є скоріше не виключенням, а особливим феноменом для дослідження. Нетиповість впливу жінки, що реалізує себе в політичному процесі, проявляється передусім в більш жорсткій і навіть у відверто агресивній манері поводження по відношенню як до соратників, так і певним чином до противників. Цьому є досить переконливе пояснення в тому, що жінка, не зважаючи на певні традиції народу, все ж таки повинна повністю стверджувати себе як носій політичної влади, бо співвідношення та конкурентність по лінії співіснування таких потестарних явищ як матріархат та патріархат у антропологічному контексті чітко надає перевагу політику-чоловіку як герою-захиснику від дійсної та, що важливо, потенційної загрози для більшості племені (справжнього чи «уявного» в умовах сучасного суспільства та політикуму, маючи на увазі певну спільність людей за різноманітними ознаками та ступенем спорідненості, ідентичності).

Звичайно, найбільш помітною постаттю є лідер опозиції Ю. В. Тимошенко. Досить цікавою у даному ракурсі є оцінка Ю. В. Тимошенко зарубіжними авторами. Так, у роботі Т. С. Гузенкової «Антропологія влади. Юлія Тимошенко» аналізується сучасні політичні процеси в Україні через призму героїзованої постаті лідера партії Батьківщина. Загалом феномен Тимошенко не є виключенням. Авторка лише констатує, що вражає той факт, як «українські політики-чоловіки з перших днів політичної діяльності Юлії Володимирівни дозволили принижувати себе, давали можливість вдосконалювати на собі ораторське мистецтво, підтверджували своїми незграбними зустрічними діями міф щодо її всесилля й права володарювати. Їм вдалось переконати майже всіх, в тому числі й саму Ю. Тимошенко, що їх обов'язок – підкорятися» [134, с. 168]. Приналежність до влади фактично відмінила деякі аспекти традиційного відношення до жінки-політика. Відмінила вона й традиційне сприйняття політичної дії жінки, тобто «Тимошенко не просто системно виборює владу але й сама очолює цю боротьбу, спираючись на потужну політичну силу» [134, с. 366].

Цитована дослідниця відзначає, що «в цілому можливо впевнено зазначити, що Юлія Тимошенко використовує (й достатньо вміло) гендерний менеджмент, хоча й не належить до жінок-політиків, які зловживають розігріванням так званої гендерної карти. В залежності від обставин вона то приглушає, то посилює свою жіночу присутність у стилістиці свого політичного керівництва і підлеглими, і країною» [134, с. 366]. Виключне прагнення влади створює, особливе бачення аспекту політичного розвитку у політиків жіночої статі, що намагаються використовувати та навіть експлуатувати у політичній боротьбі власний образ у соціально-культурному вимірі влади матері (матріархату) або спиратися на певний антиобраз, тобто переймати на себе суто чоловічу роль у політичному процесі. Антропогенний простір жінки-політика має багато спільних рис з простором чоловіка-політика, але більшість насправді впливових та успішних жінок в цій сфері незамінні зовсім або майже незамінні іншими представниками своєї статі. Вони часто є більш жорсткими та агресивно витісняють опонентів, фактично позбавляючи останніх будь-якого шансу до виживання у політичному процесі. Пояснення цій тенденції частково можливо знайти у М. Кастельса, який підкреслює, що жіночі спільноти продукують свої власні простори боротьби за сексуальну самобутність та протистоять домінуючій ролі чоловіка, відкидаючи основи поділу соціальних інститутів, характерного для держави патріархів-чоловіків [94]. Жінки-політики часто героїзуються за життя та, власне, після нього, за поєднання у політичному процесі прагматичних дій з агресивністю та специфічністю поведінки.

Загальна зосередженість на постаті героїзованого носія дійсної політичної влади аргументується досить різнобічно. Дане явище є досягненням людини влади. Вона вимірює розвиток політичного процесу своїм власним положенням, тобто дійсним та уявним положенням свого Его. Так, О. О. Зінов'єв підкреслює, що для кожної людини, як члена соціуму, властивий так званий екзистенційний егоїзм. В свою чергу, необхідно додати – для людини, наділеної вищою реальною владою, властивим є подібний егоцентризм й відсутність будь-якої демократичної спрямованості. Виходячи з цього, будь-які спроби залучення до демократичних

цінностей неможливі, оскільки протиричать сутнісним характеристикам носіїв реальної влади. Тим більше, говорити щодо демократизації апріорно невірно – вся система даної форми владних відносин являється частково або повністю прихованою. Це тіньова сторона державної й політичної влади, котра діє в більшості аспектів автономно та авторитарно. В межах політичного простору не існує рівності реальної влади як такої.

Принциповою відмінністю даного типа від простору людини політичної є можливість розповсюдження його не тільки на активних акторів різноманітних політичних процесів, но й практично на представників всіх існуючих суспільних страт, які залучаються до нього за тими або іншими причинами та діють за тими чи іншими принципами. Можливо констатувати наявність лише жорсткої або менш жорсткої конкуренції за місце у ієрархічній піраміді неформальної влади й впливу на владу формальну. Конкуренти за вплив на формальну владу здійснюють так само дії, спрямовані на явище, зване нами «боротьба за м'язи» на різних рівнях, тобто за осередки влади, переважно офіційної, здатні застосовувати, насамперед, реальне фізичне насилля, як в рамках закону, так і поза нього, проти політичних опонентів.

Правила існування складаються у міру розгортання боротьби між суб'єктами. Кожен незгідний адекватний ворогові. Це тієї чи іншою мірою властиво будь-якій політичній системі і не є виключною ознакою східних товариств. Єдине, що відрізняється в товариствах з різною цивілізаційною культурною основою, – це особливості і швидкість зміни частини однієї неформальній тіньової еліти на іншу і, звичайно, ступінь впливу всього цього комплексу взаємопов'язаних перетворень на політико-процесуальну площину розвитку природно і знаходиться в постійній динаміці. Необхідність розглядати дане явище предметно дозволяє говорити про існування тіньового неформального центру влади, що володіє дієвим бюрократичним апаратом. Він є більш ефективним і рухомим ніж офіційний та легальний.

У даному контексті доцільно використання терміну «бюрократичний апарат», хоча він і дещо спрощено відображає сутність вищезазначених

утворень. Насправді, розвиток політичних процесів ініціюється, по суті, неоднорідним системним утворенням, яке має певну динаміку власного розвитку. Статичність проявляється в інтересах більшості, складаючи дане утворення осіб, які не проявляють себе як політично активні суб'єкти, однак продукують високий ступінь тиску на весь спектр прийняття і особливо реалізації тих або інших політичних рішень. Інституційно така ситуація є досить небезпечною і непередбачуваною. Втрачається реальне джерело продукування влади. В реальній ситуації не виникає потреба в його існування, тобто він абсолютно або частково дисфункційним. Крім того, щодо процесів державної політики, слід відмітити, що «концентрація влади в невеликій кількості інститутів зменшує можливості конфліктів і дозволяє планувати політику на довгий час. І, навпаки, розмитість влади стимулює конфлікти між інститутами і відсутність координації, рішення можуть робитися на основі їх прийнятності для всіх інститутів, а не їх внутрішньої вартості. Питання можливої прийнятності залишається визначальним. Адже мова йде, насамперед, про спадкоємність людей, а не системних утворень. Кваліфіковані функціонери – суть основний ресурс у процесі становлення, розвитку, інституціоналізації і т. д. Однак, така категорія *homo politicus* зживає сьогодні себе як продуктивний початок, переводячи свою діяльність виключно в площину формалізму і особистісних меркантильних інтересів. Якщо певним чином спростити градацію суб'єктів політики, то, на думку М. Говлета та М. Рамеша, можна відокремити наступні п'ять категорій: «виборні посадовці, призначені посадовці, групи інтересів, дослідницькі організації та засоби масової інформації» [56, с. 62].

Слід відмітити, що, на думку цитованих авторів, «дві перші з них знаходяться в рамках держави, а три останні – в суспільстві, а разом вони формують принципові елементи, з яких виходять члени певних підсистем політики» [56, с. 62]. Якщо зважати на роль кожного з наведених елементів, то слід розглянути їх у наведеній послідовності та виокремити найбільш характерні риси представників «категорій», наведених авторами:

– **Виборні посадовці.** Так, «усіх виборних посадовців, які беруть участь у процесі політики, можна поділити на дві категорії – члени виконавчих та законодавчих інститутів влади. Останні, на думку цитованого автора, часто відіграють лише незначну роль» [56, с. 63].

– **Призначені посадовці.** В свою чергу «більшість із функцій творення та втілення політики, що раніше виконувалась законодавцями та політичними виконавцями, тепер виконується бюрократією» [56, с. 66]. Вплив бюрократії має цілу низку джерел. Автори зазначають, що «по-перше, сам закон передбачає, що він певною мірою виконується бюрократією і може давати окремим бюрократам широку свободу дій у прийнятті рішень від імені держави. По-друге, бюрократи мають легкий доступ до матеріальних засобів для досягнення їхніх власних організаційних чи навіть особистих цілей, якщо вони дійсно цього бажають. Уряд є найбільшим марнотратом у більшості країн (якщо не у всіх), і ця ситуація надає його посадовцям потужний голос у сферах політики, які залучають значні витрати уряду. По-третє, бюрократія зберігає досвід та знання, ресурси, що робить її чільною організацією у суспільстві. Вона має дуже багато робітників усіх професій, задіяних у якості експертів у фаховій сфері. Оскільки вони працюють з цими проблемами на постійній основі, це наділяє їх унікальним поглядом на велику кількість проблем. По-четверте, сучасна бюрократія має доступ до великих масивів інформації з багатьох ділянок суспільного життя. Інколи інформація збирається цілеспрямовано, а частіше надходить до бюрократії внаслідок її центрального розташування в органах влади. По-п'яте, постійність бюрократії та великий стаж її членів часто дає їй перевагу порівняно зі старшими за положенням обраними членами виконавчої влади. І останнє: той факт, що обговорення планів політики відбувається всередині бюрократії, забирає в інших суб'єктів політики можливість організувати опозицію проти її планів» [56, с. 66-67].

– **Групи інтересів** дбають виключно про вирішення своїх корпоративних інтересів, тому, «оскільки творення політики є високоінтенсивним інформаційним процесом люди, що володіють інформацією, можуть очікувати важливої ролі для

себе» [56, с. 67]. Щодо ресурсів, то «групи інтересів володіють організаційним та політичним багатством. Групи часто роблять фінансові внески до казни виборчої кампанії політичних партій та політиків, яким вони симпатизують. Вони також проводять кампанію та віддають голоси тим кандидатам, які, на їхню думку, підтримали б їхні справи у владі» [56, с. 68].

– Дослідницькі організації. Слід зауважити, що «університетські дослідники часто мають філософський та теоретичний інтерес до державних проблем, що може і не привести до результатів, які будуть корисними для цілей політики. Тією мірою, якою вони проводять дослідження з метою участі у обговоренні політики, вони часто діють подібно до своїх колег із політичних комітетів» [56, с. 68].

– Засоби масової інформації. «Роль ЗМІ у процесі політики полягає в тому, що, повідомляючи про проблеми, вони поєднують ролі пасивного оглядача та активного аналітика, а також відстоюють певне вирішення» [56, с. 69].

Загальний висновок цитованих авторів стосується того факту, що «творення державної політики є прерогативою влади і ключовими суб'єктами цього процесу є її посадовці» [56, с. 70]. У трансформаційному суспільстві складаються умови нестабільності, відсутності рівноваги у людини, формуються нові потреби та інтереси, які обумовлюють згодом появу нових методів діяльності держави та її інститутів.

Можливо констатувати переорієнтацію бюрократичної діяльності як такої. Крім того, виникає стресова ситуація, за якої чиновники – бюрократи посилюють прояви згідливості, патології пасивності, безініціативності, зниження службової відповідальності та підвищують рівень корупції й інші негативні прояви у своєму особливому бюрократичному функціонуванні.

Так, В. Г. Пугач акцентує увагу на особливостях кадрової політики бюрократії за цих специфічних умов, зокрема, мають місце два її варіанти: 1) процес «вимивання кваліфікації» – втрата найбільш кваліфікованих кадрів; 2) залежність від політичної кон'юнктури, яка певною мірою має місце. Бюрократія та конкретні бюрократи політизуються та безпосередньо втягуються у

процеси боротьби за владу. Ще однією особливістю бюрократів є спроможність після отримання делегованих «зверху» повноважень прямо чи опосередковано впливати на розстановку політичних сил та потрапляння у пряму залежність від так званих «місцевих» центрів влади. Українські бюрократи, крім всього іншого, проявляють певні риси спадковості у своїй безпосередній діяльності та наслідують особливості східної та західної моделі бюрократії [152].

Особливості сучасної української бюрократії, переважно, обумовлені її зрощенням з бізнесом та політикою. Лобіювання державними чиновниками корпоративних інтересів та інтересів представників великого бізнесу, які у своїй більшості в сучасній Україні належать до політичного керівництва, або мають істотний вплив на політику в державі, стало однією з головних причин виникнення в країні потужних фінансово-політичних кланів, створення корпоративно-кланового фундаменту української влади і посилення політичної ролі бюрократії. Такі вузько групові межі влади, з одного боку, не чинили суттєвого прогресивного впливу на перебіг трансформаційних перетворень та суспільний розвиток в цілому, з іншого – сприяли закритості правлячої еліти від суспільства. Тож, в Україні набув свого реального втілення корпоративний тип бюрократії, який характеризується незалежністю бюрократії як від політичних лідерів, так і від інтересів громадян. Головною турботою такої бюрократії є забезпечення власних інтересів, розширення своєї зони впливу. Бюрократія стала не лише корегувати важливі дії влади, але й реально впливати на формування політичних порядків, спрямовуючи процеси приватизації та роздержавлення, стосунки Центру та регіонів, а також інші важливі політичні процеси» [152]. Зміна парадигми кадрової політики відносно держслужбовців актуальна для України та всього пострадянського простору. Так, В. Богатирець у дослідженні «Парадигми підготовки державно-правлінських кадрів у зарубіжних країнах як приклад для запозичення для України» зазначає, що запровадження інституту спеціальних уповноважених, які мають підпорядковуватися центральному органу виконавчої влади зі спеціальним статусом з питань державної служби або запровадженням подвійного підпорядкування кадрових служб цьому органу покращить стан

справ щодо ефективності державної служби та посилить вплив владної вертикалі на реалізацію єдиної кадрової політики [21].

У цьому ж руслі досліджує ці питання Л. М. Титаренко, проводячи диференціацію – демократичної та номенклатурно-партійної систем управління. Демократична система, на думку автора, є більш складною та її кадровий склад потребує оновлення у своїй діяльності за допомогою інновацій на основі моральних цінностей, наукових методів та подолання стереотипів [181]. Л. М. Титаренко акцентує увагу, зокрема, на особливостях будови моделі особистості управлінця, яка повинна містити комплекс необхідних факторів, де пріоритет віддається генетичному. Він включає психофізичний розвиток особистості та генетичні властивості суб'єкта; розпорядчо-організаційну сферу управлінської діяльності; особистісну активність, здатність самоорганізовуватися та ризикувати при прийнятті управлінських рішень тощо) [181].

В цілому можна стверджувати, що в Україні має місце феномен партії бюрократії – досить впливової сили з певними політичними і економічними інтересами та могутніми засобами захисту цих інтересів.

Повальна систематизація й інституціоналізація в сучасних світоглядних парадигмах та на практиці домінує та, на жаль, при поверхневому розгляді подібних напрямків відбувається певною мірою підміна понять та явищ у результаті стійкої асоціації у наукових колах: спрощення – регрес; ускладнення – прогрес в тих або інших процесах у політичній системі. Більшість сучасних дослідників, що займаються даною проблематикою, однозначно підкреслюють практичну необхідність та вигоду процесів ускладнення. Пояснюється ця позиція тим, що саме вони являються показником загального цивілізаційного росту й політичного розвитку. Людина політична приносить свої відчутні для суспільства і політичної системи корективи. Можно провести, систематизувати певні явища у політико-процесуальному вимірі лише частково у визначеній сфері, можливо комплексно – у всіх сферах, однак неможливо у короткий проміжок часу та за відсутністю загальної картини систематизувати в необхідному порядку навіть окрему людину як частину соціально-політичної системи. Довгостроковий

проміжок часу також не завжди надає бажаний результат. У якості результату далеко не завжди ідентичні стадії розвитку людини політичної й політичної системи. Періоди революційних змін підштовхують до зміни розуміння людської складової у політиці, однак вони накладаються на застарілі системні утворення, потребуючи поступових й довгострокових змін. Процеси, спрямовані забезпечити зв'язок між ними, носять суперечливі характеристики. Спроба проведення тих або інших політичних реформ дуже часто не знаходить підтримки у населення. І в той самий час ресурс *homo politicus*, включений до реалізації, проявляє халатність та безпосередню зацікавленість у можливому зиску, та незацікавленість у конкретному результаті. Потенційний зиск дійсно обумовлюється фінансовими надходженнями конкретній особистості. Кінцевий результат виявляється закономірно не релевантним зазначеній меті. Такого роду явища відбуваються на всіх рівнях політичного процесу і стосуються як ініціаторів того чи іншого нововведення, спрямованого на поліпшення, так і безпосередніх виконавців, аж до рядових учасників у діяльності тієї або іншої політичної структури.

Варто зробити акцент і ще на двох негативних явищ, що перешкоджають тим або іншим інтенціям на зміну політичної системи на краще – це кумівство і місництво. Надзвичайна популярність їх на пострадянському політичному просторі є очевидною. Діяльність правлячих еліт першочергово базується на вирішенні регіональних проблем або прийнятті політичних рішень, що спрямовані на реалізацію досить вузького спектру інтересів. С. В. Бірюков у регіональних політичних процесах виключну роль відводить явищу клановості та формуванню особливої клієнтели. На думку автора, «регіональні клани – це найбільш стійкі політико-економічні групи, що об'єднані спільністю політико-економічних інтересів та консолідовані навколо керівників регіональної виконавчої влади на основі відносин особистої залежності. Особиста відданість клану вважалася у 1990-ті роки найважливішим неформальним механізмом внутрішньоелітної консолідації та рекрутування владних груп у регіонах. Спільність інтересів сприяла формуванню стійких політико-фінансових кланів в Росії як на федеральному, так і на регіональному рівнях» [20, с. 31]. С. В. Бірюков констатує,

що «персональні вертикальні зв'язки кланового характеру можуть забезпечити масштабну інфраструктуру для владних взаємодій та обміну ресурсами, виступити у якості «матриці» владно-політичної взаємодії» [20, с. 32]. Роль клієнти в даному ракурсі пояснюється її сутністю. Зокрема, вона може уявляти собою специфічний тип неформального інституту, що доповнює собою формально-інституційні (формально-правові) структури влади. Даний тип неформального інституту може заміщувати та підміняти структури влади у разі радикальних трансформацій, втрати діючою владою своїх функцій. Відносини «патрон – клієнт» можуть відігравати й стабілізуючу роль у політичних процесах [Див.: 20].

Загалом процеси запровадження даних протекціоністських відносин у реальній політиці призводять до ескалації феномену політичної злочинності, що знаходиться поза будь-якими обмеженнями у політичній системі. Найбільш відчутним проявом сучасної політичної злочинності є корупція. На думку українського дослідника О. М. Костенко: «Корупція, порушуючи природні закони суспільного життя людей, є кримінальною формою їх експлуатації. Різні блага, що стають предметом корупції, розподіляються між людьми не за природними законами суспільного життя, а за сваволею корупціонерів, які зловживають владою, наданими їм правами для того, щоб отримати певні блага, які не належать їм за законами соціальної природи. Тобто: корупція – це завжди «протиприродне» (всупереч законам соціальної природи) отримання благ одними за рахунок інших – і ні що інше» [102, с. 52]. У спектрі дії антропологічного чинника політична корупція є всеохоплюючим явищем, зокрема, у сучасній політичній системі України, тому О. Костенко акцентує на тому, що «концепція протидії корупції має включати заходи для зниження корупційної активності на лише представників влади, а й громадян. Більше того, ключовими у цій концепції слід визнати заходи, спрямовані на підвищення соціальної культури громадян, які і мають, за законами демократії, визначити правову поведінку представників влади» [102, с. 53]. Це, на думку автора, може впливати і на економічну складову, адже перерозподіл матеріальних благ у суспільстві буде здійснюватися за демократичними

принципами та матеріальні блага повернуться до сфери загального соціального обміну [102].

На сучасному етапі з даної тематики особливий інтерес представляють роботи російського вченого П. А. Кабанова, який активно розробляє різні аспекти особистості політичного злочинця [Див. детал.: 91].

Політико-антропологічний тип злочинця у цьому ракурсі вимагає комплексного аналізу, адже найчастіше це неоднорідний феномен, який не ідентичний традиційного розуміння в суспільстві. Політичний злочинець, безумовно, являє собою людину політичну. Принциповим, насамперед, є неоднозначність його положення в політичному просторі, а отже – ступінь і характер, природа розриву між ним і активними суб'єктами офіційного політичного процесу. Визначальним є апріорне встановлення мети, часто вроджене, зазначеного типу *Homo politicus* на продукування злочинної діяльності, яка володіє власною специфікою і, що важливо, привабливістю. Її здійснення передбачає спочатку велику вигоду і можливості для експансії на легальний рівень політикуму надалі. Тіньова злочинна діяльність в політиці цінна, насамперед, наданням ресурсів для ведення конкурентної боротьби, в свою чергу, як прихованої, так і відкритої для спільного моніторингу та аналітичної роботи зі сторони. Вона володіє абсолютною проникливістю – прояви політичної злочинності, можливо, виявити практично на всіх рівнях політикуму. Феноменом, що надає особливу спрямованість динаміці злочинної діяльності, можливо, деякою мірою вважати і терористичну діяльність, що найчастіше виражає приховану, але властиву для родової природи людини політичної – агресію по відношенню до політичних супротивників і невмотивовану деструктивність, безумовно, як інстинктивний тваринний прояв [140].

Необхідно підкреслити виняткову життєздатність такого політичного злочинця і патологічну гіперактивність його в тіньових процесах, де він досить успішно використовує економічні ресурси, отримуючи підтримку від різних центрів влади: легальних і нелегальних. Тобто, об'єктивно в динаміці злочинної терористичної діяльності істотна роль людини економічної. Однак відмінність

існує: подібна активність пояснюється тим фактом, що ресурсну базу сучасного тероризму складає молодь, а точніше – молоді чоловіки, які знаходяться в пошуку своєї автентичності, схильні до конфліктності і агресії [140]. Інший аспект явища тероризму та в цілому ролі злочинності у політичних процесах, виражається в тому, що арсенал тероризму росте разом з науково-технічними здобутками. Крім биття, тортур, отруєнь, вбивств із застосуванням холодної зброї з'являються витончені науково-технічні методи типу дистанційних вибухів, застосування отруйних газів, навіть техносферних аварій на базі новітніх інформаційних та інших технологій. Саме це перетворило тероризм у головного супротивника будь-якої легітимної влади, яка помилково вважає застосування насильства тільки своїм правом і обов'язком [141]. Цитована авторка вважає, що дополітичне суспільство, якому і є властивими всі 16 форм екстремізму, активно протистоїть легітимній владі та закономірно державі, підкреслюючи, що системний характер цього процесу та наявність сукупності дополітичних співтовариств пояснюються послабленими політичними співтовариствами [141].

Можна констатувати той факт, що вікові особливості даної категорії політичних злочинців обумовлюють, насамперед, варіативність терористичної діяльності, а значить появу гібридних політико-антропологічних моделей, в перспективі невразливих в цілому перед державою та інститутами громадянського суспільства. Цю невразливість їм надає НТР та існування «дополітичних» співтовариств, в тому числі і як потенційної можливості для приєднання до них. Знов-таки, вирішальну роль грає влада. Так, Г. Маркузе при аналізі даного феномену відзначає наступне: «У наш час політична влада затверджує себе через владу над процесом машинного виробництва й над технічною організацією апарата» [120, с. 266]. І тому найважливішою умовою втримання влади для розвиненого суспільства, для суспільства, що розвивається, є «мобілізація, організація й експлуатація технічної наукової й механічної продуктивності» [120, с. 266].

Суспільство, організоване як механічний процес, робить машину найефективнішим політичним інструментом, оскільки сила машини перевершує силу індивіда або групи **індивідів** [120].

Своєрідна система лобювання, яка природно стає результатом цих процесів, на думку автора дослідження, деформує сам феномен Homo politicus. У новому інформаційному суспільстві подібна взаємодія політичної влади й техніки, у самому широкому спектрі розуміння, не є епіфеноменальною, тому що ставить під сумнів традиційний для нас хід розвитку політичних процесів, вносячи змінні, дію яких практично неможливо передбачити в перспективі. Політична влада в інформаційнім суспільстві, що є досить своєрідно організованою системою, як і в суспільстві індустріальному, приречена на залежність від виробництва й продуктивності економічного й промислового сектору, тобто від влади-власності, олігархічних кланів, конкретних особистостей, які є частиною великого неконтрольованого, навіть на рівні сучасної розвиненої держави, сегменту бізнесу і ланкою, що поєднає фінансово-економічну та політичну сфери. Залежність людини політичної від даних факторів відчутна, однак носить скоріше фрагментарний, дискретний характер, оскільки тривале співробітництво конкретного індивіда, що представляє певну політичну силу із представниками великого капіталу, здійснюється на принципах взаємної вигоди, тобто загалом може бути короточасним, при відсутності традиційного ідеологічного навантаження, що дозволяє здійснювати пересування в рамках політичного простору й практично не відповідати за прийняття конкретних політичних рішень, незалежно від їхнього характеру. «Розвиненість гуманістичних традицій у політичному процесі визначається спроможністю держави, політичної влади попереджати конфлікти, регулювати хід їх протікання і механізми вирішення, пошуками засобів нейтралізації руйнуючих конфліктів (наприклад, сепаратизму). Якщо політична влада органічно «влаштується» у політичний процес та не вносить великих подразнюючих впливів, то вона перетворюється в необхідний і бажаний компонент політичного процесу. Якщо ж політична влада приймає рішення, що суперечать законам суспільного розвитку та протистоять природному

руху суспільства від одного якісного стану до іншого, то така влада з неминучістю, рано або пізно, іде з політичної арени» [144].

В залежності від принципів організації власного антропогенного простору та особливостей управління у політичному процесі можливо, на думку автора дослідження, виокремити два основних типи людини політичної, які закономірно представляють собою два полюси-крайнощі. Передусім, це людина демократична та людина тоталітарна. Необхідно зазначити декілька базових поправок щодо даної типологізації на практиці: так, в якості перехідного (проміжного) типу можливо розглядати людину авторитарну, але з урахуванням того, що об'єктивно «чистими» політико-антропологічними типами залишаються лише попередні. Далі варто зауважити, що в сучасних умовах дані типи репрезентовані на різноманітних рівнях, тому можуть мати адекватно різноманітні риси. Так, людина тоталітарна сьогодні не має практичної реалізації на рівні держави або політичної системи, проте може функціонувати в межах окремих політичних партій та суспільно-політичних рухів.

Розглянемо людину демократичну як суб'єкта політичного процесу. Існування демократичної політичної системи, демократичного політичного режиму та іманентних їм політичних процесів створює прецедент в існуванні особливого еталонного політико-антропологічного та політико-психологічного феномену *Homo democraticus*. Вже традиційно існування ідеального політико-антропологічного типу людини демократичної пов'язується з процесами становлення громадянського суспільства. У своєму розумінні даний тип достатньою мірою є таким, у якому внутрішньо закладені вагомі протиріччя [Див. детал.: 195]. Але певним чином демократичні істоти існують переважно у ціннісному вимірі, не виходячи в політико-процесуальну площину, тобто по відношенню до неї вони залишаються на досить обмеженому метарівні, який практично не має взаємозв'язку з реальними тенденціями та положенням. І те, що продукується на ньому, залишається лише на рівні теорії, не стикаючись із політичною практикою. Функціонування в середовищі громадянського суспільства знов-таки обумовлює звернення до просторових показників у різних

суспільно-історичних ситуаціях. Скажімо, в ситуаціях радикальних і динамічних суспільно-історичних змін революційного / трансформаційного типу (як, наприклад, у Росії в 1993 році, в Україні у 1991-1996 роках та у 2004 році) ці відносини зумовлюють емоційний вибух, бунтівну силу та фізичну готовність до боротьби, активізують енергію архетипу, глибинних прагнень людей. За цих умов політик перетворюється на політичного вождя, який активно працює з масами, зливається з ними в єдиний соціальний організм. Водночас відносини між вождем і масами в цій ситуації є нерівними, комплементарними (що доповнюють одне одного): вождь стає своєрідним «соціальним замовником» для людей, він за допомогою маніпуляцій стимулює маси на максимальний, вибухоподібний «викид» енергії архетипу. Однак це не може тривати довго і потребує зміни на ситуацію наведення «порядку з хаосу». «У ситуаціях повсякденної праці та становлення нового порядку (інволюційної стабільності чи еволюційного сталого розвитку) маси перетворюються на народ, а вождь – на управлінця. Взаємовідносини між ними вибудовуються на основах соціальної довіри, соціального миру, поваги до професійності політика і бажання консолідуватися (співпрацювати) з ним, допомагаючи власними діями та вчинками. Формування певного стилю відносин, безперечно, залежить від конкретики управлінських стратегій політика, але всі ці стратегії в сучасному суспільстві приваблюють народ головним – можливістю безпосередньої участі в утворенні та здійсненні державної політики, плануванні та реалізації спільних справ» [9, с. 32].

Іншими словами, політик-вождь у постреволюційних умовах має перетворитися на політика-управлінця, який забезпечує професійний рівень управління соціальними процесами як основну передумову нормальної життєдіяльності суспільства. Саме так сприймаються провідні політики країн євроатлантичного ареалу – як головні державні службовці. Не як монархи чи месії, не як феодали чи сучасні виразники неопатримоніалізму, а як ефективні управлінці, які формують високоефективну команду та успішно з нею працюють. Саме цей принцип поширюється на всю організаційну структуру суспільства, за такими показниками громадяни в своїх організаціях обирають лідера [154]. Якщо

аналізувати розвиток людини демократичної на території України, то важливим моментом в даному разі виступає цивілізаційний аспект пограниччя. Так, Н. Ковальчук у статті «Кордонна цивілізація як основа демократії в Україні» робить акцент на історичній ролі розумної «ойкумени міста» на протиставлення варварському степу. Демократія та, певним чином, демократичні ініціативи виступають як спосіб виживання у складній ситуації пограниччя безпосередньо для соціуму.

Центральною проблемою є проблема формування вільної особистості. В історії української державності цитований автор виділяє явище козацтва як адекватний феномен, який безперечно екстраполюється і на сучасні умови [155]. Якщо оцінювати сучасну ситуацію щодо формування вільної особистості, то важливо відмітити факт деградації окремих політичних інститутів та регрес у розвитку політичних процесів в цілому на пострадянському ґрунті та зокрема в Україні. Загальні тенденції мають місце і на території Російської Федерації.

Приналежність до партії влади дає змогу для кар'єрного зросту. Особливо ця тенденція знаходить прояв під час виборчого процесу. Так, оцінюючи статистичні дані з цього питання, можливо зазначити наступне: 1) свідомої участі у виборчому процесі лише економічно чи фінансово зацікавлених осіб та осіб, що піддаються безпосередньому впливу адміністративного ресурсу; 2) частоті відсутності «дієвої» програми, особливо у провладних кандидатів (при цьому, опозиційні кандидати вибудовують свою передвиборчу програму опосередковано чи безпосередньо на противагу опонентам зі зв'язками у діючій системі влади).

Якщо брати до уваги сучасний стан типу політично-активного індивіда, то можна стверджувати, що Homo politicus в Україні уявляє собою достатньо конформний тип, тобто в нього існує бажання в будь-якому разі знаходити консенсус; перманентний стан конфлікту не влаштовує його, тому що заважає розвивати власний бізнес та, найголовніше – утримувати політичну владу. Ринок здійснює на міжособистісні відносини майже тотальний вплив. Економічні закономірності функціонування ринку базуються на конкуренції багатьох індивідів, котрим життєво необхідно продати власний «товар» у складних умовах

державного тиску, який є загалом нормальним для слав'янського менталітету, що прагне сильного державного керманіча та обов'язково сильної влади. Ця економічна необхідність призвела до установки на посилення конкуренції, яка має дещо іншу природу ніж політична. Людина, не дивлячись на більшість об'єктивних факторів, керується внутрішнім бажанням, насамперед обійти (укласти договір) або знешкодити конкурента суто фізично. Виникає амбівалентний стан, коли необхідно будь-якою ціною або досягнути консенсусу, або позбавитись конкурента; в іншому разі констатується втрата політичного капіталу (голосів на виборах, які також потребують в умовах нерозвиненого демократичного процесу, прямих фінансових витрат чи втрата довіри), або буде гостро стояти питання власного існування у політичній сфері взагалі).

Отже, конкурентність, як необхідний елемент розвитку політичних процесів, фактично виявляє суттєвий антропологічний чинник – насилля. За зовнішніми проявами, знов-таки у правовому полі економічної й політичної конкуренції існує біологічна потреба знищити «чужинця» на власному просторі – території. На прикладі подій на території пострадянського простору принциповим в більшості політичних конфліктів стає використання так званого «силового варіанту» із залученням служб безпеки, правоохоронних органів та навіть армії; тиск на супротивників за допомогою цих відомств. У сучасних умовах розвитку політичних процесів актуальним є використання інформаційного тиску як на населення, так і безпосередньо на військовослужбовців, які приймають участь у міждержавних конфліктах та суто політичній боротьбі на боці діючої влади. Розгляд впливів на «живу» військову силу має глибокі укорінені традиції, враховуючи, що одним з шляхів політогенезу є саме військовий. У роботі П. С. Прибутко і І. Б. Лук'янця «Інформаційні впливи: роль у суспільстві та сучасних воєнних конфліктах» наголошується, що соціально-політична сфера «впливає на морально-психологічний стан особового складу – збройних сил через характер політичного керівництва суспільством; політичний плюралізм; наявність або відсутність гострих суперечок між різними соціальними групами суспільства; рівність чи нерівність членів суспільства; відсутність або наявність національної

дискримінації; ступінь політичної єдності суспільства; рівень розвитку демократії й участі широких мас в управлінні справами суспільства; ступінь забезпечення реальних прав і свобод громадян; ступінь довіри та підтримки громадянами державної влади тощо» [156, с. 75]. На думку цитованих авторів, «негативно на морально-психологічний стан військ впливає конфронтація сил у суспільстві, а також випадки дискримінації армії з боку руйнівних сил і неспроможність державної влади це припинити» [156, с. 75]. Тому правомочним є висновок, що «виняткове значення в політичній діяльності кожної держави та народу має реалістичне оцінювання цілей і намірів у військовій сфері» [157, с. 75].

Вищезазначені висновки стосуються тією ж самою мірою й органів правопорядку та навіть служб безпеки. Доказами даних тверджень є події у Російській Федерації під час парламентських виборів 2011 року, де представники силових відомств активно приймали участь у придушенні процесу розвитку демократичних ініціатив населення, незгодного з результатами та позицією партії влади, її лідерами. Не менший резонанс викликали події у республіці Казахстан, де фактично на зруйнування акимату (осередок державної влади та влади взагалі для «простого народу» у традиційних суспільствах є недоторканим) силові відомства відповіли кровопролиттям. Тобто, неадекватність умов середовища, що склалися протягом довгого часу були порушені з обох сторін.

Щодо *Homo totalitaricus* як особливого суб'єкту розвитку політичного процесу, то людина тоталітарна у розвитку політичних процесів є особливим явищем, що не позбавлено динаміки та цілої низки ознак *Homo politicus*. Відокремлення «людини тоталітарної», як окремого типу людини політичної, є виваженим кроком. Так, російська дослідниця М. В. Єгунєва наголошує на тому, що на тоталітарну особистість безпосередній вплив здійснює, передусім, так зване зовнішнє середовище, в цілому соціум, та саме вони визначають якості структури «тоталітарної особистості». Зазначена авторка визначає спорідненість для особистості на сучасному етапі та навіть синонімічність самих понять «тоталітарна» й «політкоректна» чи «толерантна» через превалювання у такої особистості настанов конформізму [157]. Однак принципово конформізм є

поєднальною ланкою між політично-активними та політично-пасивними індивідами. Конформізм, як явище, надає цілісність пірамідальному моноцентричному простору людини тоталітарної, а звідси уможлиблює пошук характерних антропологічних чинників розвитку політичних процесів у загальному вигляді

Феномен політичного активіста знаходить поєднання з соціальними умовами існування, які визначаються середовищем тоталітарного режиму. Загалом людина тоталітарна спрямовується певним чином ідеологією та існує в межах штучного середовища [157]. Це є важливим фактором її впливу на політичний процес. Слід зазначити, що реальне розповсюдження такого типу людини «не обмежується нижчими і навіть середніми поверхами соціальної ієрархії. Більш того, тоталітарна система створює оптимальні умови для сходження торжествуючої посередності до самих вершин влади і авторитету» [157]. Дещо окремо стоїть проблематика ролі «тоталітарної еліти». Передусім справа стосується управлінських якостей представників еліти та їх здатності до «переходу» від одних координат розвитку політичних процесів до інших. Автентичність змін, що відбуваються при цьому, надає ґрунт для базових досліджень. Так, досить неординарною є трансформація «радянського управлінця» в «демократичного керівника» у модернізованих політичних системах окремих країн СНД.

Феномен політичної влади здатний існувати стандартно або навіть переживати свої вищі прояви. Не завжди логічним результатом є демократичні свободи, в той же самий час вищі прояви закономірно не завжди характеризуються обмеженням політичної свободи, репресіями і т. д. Показовим є приклад системи влади, яка складалася в історично різні періоди існування Радянського Союзу внаслідок того, що, по-перше, радянська державність носила спочатку експериментальний характер; по-друге, закономірно мало місце вироблення власних шляхів реалізації влади як державної, так і політичної; по-третє, продукування особливого політико-антропологічного типу *Homo totalitaricus* – *Homo soveticus*, який формально був підтверджений радянською

конституцією [158]. Так, на думку А. А. Попова й І. Д. Проскуровської, викладеної у статті «Практики розширення можливостей в інституційно-антропологічній перспективі», людина у політичній дійсності не є емпіричним суб'єктом, а уявляє собою особливий соціальний інститут. Слід відмітити, що він складається історично та закономірно є «сукупністю соціокультурних практик», які, в свою чергу, створюють й підтримують ті або інші форми свідомості та типи особистісної організації [147]. Принциповим є те, що соціально-антропологічні структури радянського суспільства формувалися навколо великих технологічних систем, що мали не тільки виробничі, але й розподільчі функції. Домінуючим став вплив таких організацій як трудовий колектив, партійні, комсомольські й профсоюзні організації.

Ю. В. Громико у роботі «Інституціонізм й антропотехніка» констатує, що ці тенденції сприяли антропологічній катастрофі через відмирання на соціально-генетичному рівні цілого ряду ключових антропологем. До них автор відносить, зокрема, сумління, волю, відповідальність, самосвідомість тощо [62].

Фактичним підтвердженням існування цього політико-антропологічного типу є тривалий посттоталітарний період, який пройшли держави колишнього СРСР. Проте мова в даному випадку, на думку автора дослідження, полягає не тільки в руйнуванні і перетворення норм політичної культури радянської людини, але й, насамперед, у складності зміни деяких його важливих характеристик, які знаходяться в безпосередньому зв'язку з розвитком політичних процесів. Це було обумовлено: а) фактичною системною замкнутістю, що спровокувала в свою чергу особливу замкнутість радянської людини; б) потребою в постійній підтримці партії як керуючої та направляючої сили.

Так, М. Дюверже виокремлював активіста-радикала та члена комуністичної партії, вказуючи при цьому на особливу природу належності їх до власних політичних сил, тобто безпосередньо і до політичних процесів різного масштабу [80]. Якщо перший тип радикала займається політичною діяльністю періодично, то характерною особливістю активіста комуністичної партії є акумулювання у ньому тотального духовного та матеріального впливу партії [80]. Сучасний

партійний активіст-радикал будь-якого ідеологічного спрямування, з однієї боку, розвиває демократичний процес у перехідних суспільствах, а з іншого, – за умови посилення впливу власної політичної сили створює перепони на цьому шляху. Ця парадоксальна ситуація підтверджується подіями на пострадянському просторі – на теренах України, Росії, Республіки Білорусь тощо. Наступна, третя характеристика, – у СРСР було сформовано особливий політичний простір зі своїми законами та об'єктивними закономірностями. Не менш важливу роль зіграла і централізація, тобто, політичний процес структурувався на основі централізму, як і управлінська політична система із властивою їй вертикальною структурою, її субординацією, концентрацією влади в єдиному центрі.

Важливим є конкретний склад кадрів подібної системи. Слід також враховувати ідеальне середовище для їх виділення. В якості нього може виступати радянська централізована політична система та пострадянські політичні режими. Саме за цими реальними подіями стало можливим створення сприятливих умов для актуалізації проблеми тоталітарності у політичному процесі як політичному феномену ХХ ст.

Сучасні дослідники приділяють достатньо уваги розвитку політичних процесів в колишніх республіках єдиної радянської політичної системи та держави. В більшості випадків це стосується феномену людини політичної частково як соціокультурного або політико-культурного феномену, тобто не враховуються елементи його політико-процесуальної активності [Див., напр.: 64-65]. Так, зокрема, Ю. Левада відзначає відсутність людини політичної за радянський період, пояснюючи це надмірною ідеологізацією суспільства та політичних процесів [Див. детал.: 111-112]. У зв'язку з цим особливу зацікавленість представляють процеси, які синтезують феномени первинні і вторинні в природному взаємозв'язку із сучасними реаліями [216]. Так, за О. О. Зинов'євим, у складній системі влади СРСР існувала влада другого рівня або надвлада [84]. Основними апріорними характеристиками даного феномену в межах тоталітарного режиму, згідно О. О. Зинов'єву, виступають волюнтаризм; наявність обмеженого (точніше – замкненого) ближнього кола владних

функціонерів при конкретному «офіційному» володарі; нетрадиційні шляхи прийняття рішень та їх реалізації, що, в свою чергу, потребує посилення неформальних або тіньових зв'язків на протигагу формальним або відкритим [84].

Цитований автор виокремлює два типи надвлади – сталінський, «що стоїть над партійним апаратом», та брежнєвський, «складаючий частину партійного апарату». Відмічається тотожність даних типів влади: «Сталінський й брежнєвський типи керівництва й апарату надвлади – суть варіації в межах комуністичної влади» [84, с. 328]. На думку О. О. Зинов'єва, інститут надвлади не є не тільки виборним, але й взагалі узаконеним. Фактично він складається завдяки значній кількості людей, котрі мають особливі ознаки, а саме: високий соціальний статус, що надає незалежність від державної влади, політична та економічна кон'юнктура, регулярне відтворення їх, спадкування свого статусу, вплив на правлячі кола і привілейовані прошарки соціуму [84].

Система комуністичної влади першої в світі комуністичної держави легко проявляє свої політико-антропологічні основи, своє архаїчне коріння. Влада в Радянській державі асоціюється з її головою, єдиною партією, органами державної безпеки та органами правопорядку, армією тощо. Тобто, помилки у антропологічному вимірі надвлади принципово не може бути. Неможливою є помилка і щодо ролі її носіїв у політичному процесі. З великим ступеням ймовірності вони завжди виділяються на загальному фоні.

Окремо розглядаючи проблематику відтворення, варто зазначити, що суб'єкти надвлади у політичному процесі завжди залишають не лише певний слід власного впливу, а й породжують наступників. Кожен наступник відтворює частину відносин, що були раніше та перейшли йому в спадок, але також вносить у політичний процес свій індивідуальний «внесок». Розвиток політичних процесів у політичній системі Радянського Союзу відбувався за схемою політичного наступництва. Характерною рисою такого роду «передачі» в межах недемократичної системи є запрограмований відхід з кожним новим представником надвлади від принципів розвитку, що були офіційно прийняті та узгоджені раніше. Кожен носій влади та надвлади самоідентифікується та часто

ідентифікується оточенням як суб'єкт-носії інноваційної політики тією чи іншою мірою. Це визначається передусім кількістю років, що були витрачені на політичну кар'єру та особливістю оточення так званого «ближнього кола».

Так, автор роботи «Номенклатура» М. С. Восленський приділяє розгляду комплексу особливостей правлячого в СРСР прошарку досить велику увагу. Саме цей прошарок здійснює «політичне керівництво суспільством» [47]. М. С. Восленський підкреслює той факт, що кожний управлінець («номенклатурник») має власний простір, за який і відповідає, – певну «ділянку володарювання» [47]. Владні відносини подібні до середньовічних, а саме «сюзерен – вассал», були фактично домінуючими у радянській системі (та не досить змінилися і у теперішній час). Цитований автор підкреслює пріоритет влади перед власністю у зазначеній системі відносин. Для кожного управлінця влада є самоціллю; змінюється лише позиціонування себе у ній та зовнішня атрибутика. Радянська номенклатура існувала у зовнішньому стилі «бюрократичного напівмодерну» [Див. детал.: 47]. Представник сучасної «демократичної» номенклатури, беручи участь у політичних процесах в державі, орієнтується на власний баланс між владою та отриманою власністю або власністю та отриманою у результаті перетворень владою.

«Тоталітарність» *homo politicus* визначається, з одного боку, лояльністю до існуючого політичного ладу, а з іншого – прагненням до кардинальних змін у системі. Це викликано необхідністю різкої зміни власного політичного статусу та ролі. «Інша» система фактично надає змогу до блискавичного кар'єрного росту. Дане перетворення зокрема забезпечується подвійними стандартами у поведінці – з однієї сторони, як державного службовця, а з іншої – як представника корпоративних чи партійних інтересів. Постать чиновника – бюрократа, що має загалом тоталітарну спрямованість, проявляється у виборчому процесі використання адміністративного ресурсу. Умовою успішних перетворень та успішного реформування є факт подібності лідера та оточення. У сучасному політикумі про цю тотожність можна говорити лише з огляду на цілу низку поправок. Так, по-перше, менталітет того чи іншого людського співтовариства

(народу, нації) сьогодні обмежений рамками глобалізаційних політичних процесів, вимушена заангажованість влади при зовнішній відкритості, прояви крайнього формалізму.

Варто відзначити, що сучасні представники влади, які позиціонують себе демократами і часто сприймаються як такі окремими соціальними верствами, проявляють більше жорсткості у реальних політичних діях та рішеннях, ніж авторитарні лідери минулого внаслідок величезного розгалуження і тиску на них неформальних зв'язків з бізнес групами, олігархічними кланами та окремими представниками так званого великого бізнесу. Можна констатувати, що існують і конкретні асоціації, політичної еліти, які інспірують прихід того чи іншого політика та оволодіння конкретними важелями тиску.

Феномен політичної влади в антропологічному вимірі в політико-процесуальній площині розвитку знаходить вираз у формоутворенні незалежної держави. Тут існує кілька інтерпретацій. Найбільш примітним є розгляд суверенної влади в контексті природно-соціального взаємозв'язку більшість-меншість. Має місце і класовий погляд на людину влади, розвиток політичних процесів. Опора на цілий соціальний клас є головною умовою утримання суверенної влади і передачі її. Проте такий союз не є інваріантом у проектування його на політичні процеси і політичну дію. У даному контексті уявляється цікавою робота Ж. Мере «Принцип суверенітету: історія та основи нової влади». Автор робить достатньою мірою специфічний акцент на антропологічні підстави політики і влади через поняття суверенітету [Див.: 123].

Ж. Мере обґрунтовує позицію, що суверенітет держави природно виникає з уявлень про автономність самого індивіда в його безпосередньому бутті: «постулат вільного суб'єкта й хазяїна самого себе – це початковий антропологічний постулат новітньої політики» [123, с. 146]. Цей постулат первинний за всіма параметрами, тим більше, що зачіпає й владні відносини. Можливо інтерпретувати цю сентенцію як розгляд політичної влади – своєрідної речі в собі. Вона є особливою індивідуальною рисою людини політичної у її природній реалізації та інтенсифікує відповідно рух від індивіда до суверенної

держави. Людина спирається на державу, держава знаходить опору в людині. Слід констатувати, що розвиток основних політичних процесів проходить в контексті даного взаємозв'язку, порушення його призводить до продукування ситуації загального регресу, надлому, нестабільності, що має негативний характер. Причинами можна визначити наступні: будь-яке державне формування, по-перше, результат спадкоємності, похідної від додержавних і ранньодержавних форм, по-друге, результат спрямованості конкретного людського впливу. У зв'язку з цим виняткове значення мають різні етнокультурні тенденції в розвитку. Вони, безумовно, знаходять поєднання із сутнісними характеристиками людини тоталітарної: «Бажання і потреба – ось ті дві пристрасті, які складають Homo politicus» [123, с. 148]. Людина тоталітарна спрямована на ескалацію сили та насилля як таких. На це її спрямовує, перш за все, власна ідеологія. Необхідно врахувати також, що і в цивілізованому суспільстві сила залишається визначною ієрархічною ознакою; в свою чергу, знищення традиційної моралі та релігії природно підвищує ступінь інстинктивної поведінки, особливо у нижчих менш цивілізованих соціальних класів [123]. Вони реалізуються через екстраполяцію на державу у власній природній потенції, тобто, крім всього іншого, присутній динамізм соціально-політичного взаємозв'язку. Відсутність подібної екстраполяції закономірно призведе до радикальної індивідуалізації, котра може знаходити вираження в такому явищі, як космополітизм, і держава, яка потребує її (екстраполяції) як повітря, буде відмирати. Першочерговим кроком у цьому випадку є відтворення архії як протиставлення радикально-гуманізованому анархічному початку у сучасних політичних процесах, що мають досить різноманітні за походженням джерела-витоки [204].

Виходячи з вищезазначених положень, слід підкреслити, що розвиток державотворчих політичних процесів є одним з пріоритетних напрямків реалізації антропологічних чинників. Феномен людини тоталітарної є максимально наближеним до держави як базового інституту політичної системи за умови відповідних соціальних умов. Спорідненість із державою позитивно впливає на

розвиток останньої. При чому даний політичний розвиток слід розуміти у максимально широкому діапазоні.

Варто зазначити, що політико-антропологічний вимір розвитку політичних процесів неможливо уявити без релігійної складової. Релігія необхідна, як і феномен політичної влади для розуміння природи людини політичної й опрацювання з необхідним аналізом причин включення людини у політичні процеси різноманітного порядку, різного рівня досконалості й закономірно реалізації в просторово-часовому континуумі. Це багатогранне явище є, переважно, цивілізаційним, тобто, перш за все, спрямоване на розвиток та ускладнення. Крім того, політична влада, наслідуючи точці зору цілого ряду соціальних та політичних антропологів має глибоко релігійний підтекст. Приклад того, по-перше, політико-філософський ракурс проникнуть аксеологічним підтекстом, який, опрацьовуючи загальні й приватні принципи гуманізації політичних процесів часто порушує положення найбільш впливових релігійних вчень сучасності: християнства, ісламу, буддизму, їх численних відгалужень, окремих відомих і впливових сект, чиї апологети мають свої баченням людини як суб'єкта реального політичного процесу. Саме аксеологічний ціннісний аспект дає дослідникові ключ до розуміння ролі не релігії в політиці і, природно, не політики в релігії в цілому, а ролі релігійної людини як перетворювача політикуму; по-друге, феномен політичної влади у впливі на політичну дію / взаємодію, починає інституціоналізуватися в потестарних спільнотах. Отже, додержавні спільноти примітні чітким виділенням апріорних основ людини політичної, а, відповідно, і процесів пов'язаних з ним, і спрямованих як зовні, так і на розвиток всередині громадського організму, який знаходиться в стані розвитку. Розвиток релігійних уявлень сприяв у минулому, та сприяє сьогодні, розвитку політичних процесів, не зважаючи на той факт, що відокремлено політичний простір прийнято розглядати, як позбавлений будь-яких стримуючих метафізичних та моральних елементів. Принциповим моментом у даній роботі слід вважати виведення глибинного, та укоріненого у різноманітних практичних проявах сучасного політичного процесу, взаємозв'язку між людиною політичною та людиною релігійною (при точнішому

розгляді можливо зробити певне достатньо суттєве виправлення – людиною містичною, враховуючи глибинність автентичних явищ, що розглядаються), підкреслюючи цим вплив релігійного початку на формування антропологічного чиннику розвитку політичних процесів. Релігійно-містичні основи знаходяться у взаємозв'язку з політичним процесом. Вони стимулюють розвиток у декількох можливих напрямках. Автор дисертаційного дослідження користується передумовою, що базовим напрямком слід вважати вплив на становлення сучасного політичного лідера.

Як відомо, найбільш видатні представники політикуму позиціонують себе як *Homō politicus* минулого і сучасного, які володіють харизмою, чітко спираючись на різного роду релігійно-містичні початки у своїй безпосередній політичній діяльності. Це робило їх тим синтетичним матеріалом, який наочно представляє ступінь експериментальної користі. Важливо зрозуміти, що під синтезом політичного і релігійного у процесуальній площині розвитку виявляються різні прояви, що носять як масовий, так і глибоко особистісний характер і часто пов'язані зі своєрідним зв'язком: релігійний лідер – маси. Цей зв'язок часто базується на глибокій емоційній залежності та проектуванні на релігійний авторитет суто ідеалістичних уподобань. Вони часто не співпадають з реальними характеристиками релігійного лідера як суб'єкта політичної дії.

Роботи психологів, прихильників ідей К. Г.Юнга та його моделі, є найбільш придатними для пояснення вищезазначених положень [Див.: 223]. Саме вони підводять до основної форми антропологічного осмислення розвитку політичних процесів у сучасних спільнотах, тобто дають можливість побудувати так звану модель людини політичної і виділити фактори, що впливають на її становлення.

Сам процес розгляду моделі у зв'язку з цим є глибоко контекстним, ґрунтовим, пов'язаних з конкретним культурним середовищем. Примітно, що основна диференціація психічних процесів у людині за спрямованістю назовні або всередину (відповідна інтроверту або екстраверту) достатньою мірою схожа з поділом політичних процесів на внутрішні і зовнішні. Тобто, людина політична, яку водночас закономірно розглядати як релігійно-містичну, відтворює та

продукує розвиток політичних процесів, пов'язуючи їх з процесами психічними, де релігійно-містичні засади виступають у якості надважливого елемента підтримання виключності лідера. Отже, містичну складову необхідно розглядати як необхідну умову реалізації політичної влади у антропологічному вимірі. Вона базується на цілому ряді надважливих частин-сегментів. Так, звертаючись до одного з найбільш відомих послідовників К. Г. Юнга Е. Ноймана, можна констатувати, що «містичне уявляє собою скоріш фундаментальну категорію людського досвіду або переживання, яке з психологічної точки зору проявляється там, де свідоме ще не повністю центровано навколо еґо (або вже нецентровано навколо нього)» [128, с. 191]. Тобто, аналізуючи містичне, розглядається одна з фундаментальних категорій людського досвіду, тому що саме він складає значну частину антропологічного виміру розвитку більшості політичних процесів. Досвід передається від одних акторів іншим, і, нарешті, він може бути і спільно отриманим, що вже само по собі важливо для соціальних груп різного масштабу та для суспільства в цілому.

Першочерговим джерелом такого політико-процесуального досвіду слугують відносини в так званих примітивних архаїчних суспільствах, де містичний початок був відправною точкою не тільки різноманітних, іманентних отриманню політичної влади, культів, але й безпосередньої прецесійної реалізації влади. Владні представники культивували містичні складові повсюдно. В межах даного дослідження автор звертається, передусім до характерних особливостей зрощення: По-перше, особливість синтезу релігійного, а тому, звичайно, і містичного, в культивуванні ідеї, а головне – практики, особистої недоторканості того або іншого володаря (вождя тощо). Слід зауважити, що саме ця фігура асоціювалась з політичними процесами різних рівнів та порядку. Практична реалізація ідеї поєднання політичного та містичного у одній людині як визначальному елементі особливих відносин, визначила межі існування царів-жерців та людино-богів, наділених владою [195]. Д. Фрезер відзначив сакральне (містичне) походження царської влади, при чому сприйняття теорії британського

антрополога і історика релігії на сучасному етапі принципово підтверджує існування мана-особистості або харизматичної особистості в політиці [195].

Ймовірно розглядати концепт мана-особистості, згідно положенням К. Г. Юнга, орієнтуючись на домінанту такої людини над натовпом, тобто загальною масою індивідів, в цілому позбавлених спроможності свідомої підтримки політичного розвитку [Див.: 223]. При чому, фактично спрямовуючи кожного окремого індивіда, держава складає особливі взаємовідносини з релігійним підтекстом. Саме така особистість виходить на домінуючі позиції у політичному процесі і, використовуючи релігійний потенціал, керує іншими індивідами, що підкорюються їй. Безапеляційність такого підкорення обумовлюється етнорелігійними зв'язками у політичній системі та їх конкретними особливостями. Зрозуміло, що один і той самий сценарій впливу релігійного чинника на розвиток політичного процесу неможливий в межах принципово різних середовищ. Але існують спільні для всіх випадків особливості «втручання» носіїв релігійного досвіду у політичний процес.

Насамперед, з'являється своєрідна центральна позиція і, знов-таки, кругообіг політичних процесів здійснюється за законами та закономірностями організації антропогенного простору, що концентрується і розширюється циклічно, знаходячись в прямій залежності від конкретного наповнення. Крім того, у цьому контексті не менш важливим є поділ релігій, здійснений Е. Фромом, на авторитарні та гуманістичні. Найважливішим елементом авторитарної релігії та авторитарного релігійного досвіду є повна капітуляція перед силою. Подібна сила може мати різноманітне походження. Частіше всього трансцендентна, але головна особливість її полягає у екстраполяції важливих елементів на конкретну особистість чи в цілому релігійну спільноту. Головна позитивна риса релігії цього типу – послух, а головний гріх – норовливість. В авторитарній релігії Бог є символом влади і сили. Світські авторитарні релігії в більшості випадків повторюють цей принцип. В свою чергу гуманістична релігія влаштована навколо людини та її власних сил, які закономірно потребують вивільнення та певного спрямування у політико-процесуальній площині.

Як соціальне та політичне явище, влада найбільш повно відображається за допомогою безпосереднього синтезу з різноманітними соціокультурними явищами, які часто мають автентичну природу, тобто властиві лише певній формі соціально-політичної організації на відповідному цивілізаційному базисі. Найбільш показово проектується влада, так чи інакше, за допомогою релігії, а точніше – релігійних норм, які згодом перетворюються на догми. Вони є необхідним елементом будь-якої дієвої соціально-політичної системи та закономірно обумовлюють розвиток більшості політичних процесів. Найдавніші форми державної влади ґрунтувалися багато в чому на потребі людини в якомусь всюдисущому авторитеті. Коли людина залишала межі території свого племені, їй хотілося бути захищеною. Справа в тому, що володарі тих часів, поєднуючи в собі світського правителя і «живого» бога, поступово робили свої владні повноваження всеосяжними, влада мала культурну основу, вона, як рентгенівські промені, володіла абсолютної проникливістю. Людина багато в чому могла не бути особистістю в сучасному розумінні цього слова, але певне осмислене соціальне життя у неї все ж було, навіть мало місце продукування визначених політичних відносин, тобто зіткнення з політико-процесуальною площиною. Прикладом може слугувати релігія давніх народів Месопотамії – шумерів, вавилонян і ассірійців. Вона не була ланкою догматичної системи, а складалася з окремих місцевих культів, не виключаючи культу інших божеств. У переломний період свого існування шумерська релігія як би набувала політичної ролі, освячуючи рабовласницький лад міста – держави, а з плином часу, з не меншим успіхом, – лад рабовласницької деспотії. Роль людей в даній політико-релігійній або, скоріше, релігійно-політичній системі була зведена діючими представниками політичної влади до ролі рабів. Царська влада була об'явлена божественною субстанцією, яка спустилася з неба або була належним чином спрямована. Окремі володарі порівнювалися з богами за життя. Але саме явище жорсткої політичної організації заклало основи вірної, з точки зору результативності та ступеню дієвості, піраміди влади, при всій своїй внутрішній статичності й порушенні прав широких мас. Саме у той час виникають певні символи, ритуали, а згодом і певні традиції, які

мали двоїстий характер – релігійний і політичний. Зокрема, ряд дослідників підкреслюють, що найдавніші служители культу одночасно користувалися цілою сукупністю різних привілеїв. Служителі культу знаходили процесуально і технічно необхідним обґрунтування розвитку політичних відносин. Відповідно вони ініціювали і заборону на політичну діяльність в різних її проявах для неугодних, які, втім, не складали також однорідну масу і відповідно поділялися на певні групи, виходячи з їх політичного потенціалу і можливої ролі в розвитку політичного процесу.

У той час без релігійного підтексту неможливо було здійснювати владу, яка претендувала на роль абсолютної, тобто такої, що контролює не тільки політичне життя індивідів, але й всі соціально-культурні прояви в цілому. Так, Ж. Баланд'є відмічав той факт, що сакральність влади утверджується через взаємодію, яка поєднує підданого із сувереном, що є невиправданим з позицій розуму [Див.: 13]. Відносини, що склалися у такому контексті, підтверджували конституювання людини влади як стрижня феноменального прояву людини політичної та обґрунтовували поняття «абсолютна влада». Цей термін зачіпає весь спектр політичного життя людини, що належить до площини її реалізації.

У сучасному світі фактично лише окремі релігійні системи можливо розглядати як загальні, і тому вони дійсно мають власний політичний вимір, сприяючи конституалізації людини релігійної як суб'єкту політичної дії або бездіяльності (яка за визначених обставин є впливовішою на розвиток політичного процесу).

Політичний простір світу поділений не тільки на держави. Його закономірно можна поділити на декілька дискретно взятих зон з домінуванням на політичному рівні однієї релігійної традиції. Відносини між державами, що формуються під впливом багатьох факторів (економічних, політичних и т. д.), разом з тим залежить і від релігійної складової політики. Тобто такими зонами можуть бути зони впливу християнства, ісламу, буддизму. Дискретний вплив можливий також зі сторони релігійних сект. Однак винятковою є політична активність лідерів таких спільнот в умовах розвитку демократичного процесу. Особливо це стосується релігійних

лідерів християнства та ісламу. Доцільно, думається, проаналізувати в цьому ракурсі явище клерикалізму як політичного напрямку. Сама ідея існування цієї концепції має досить розширену практичну реалізацію через духовництво та окремих особистостей, які з тих чи інших причин пов'язані з церквою. В історико-політичній ретроспективі витоки клерикалізму закономірно можна відокремити ще у примітивних суспільствах, де вождь-жрець мав всі права та безпосередній вплив на політичний розвиток у «власному» розумінні. «Клерикал» сьогодні представляє собою у політичному процесі священика, який прагне світської влади. На сучасному етапі клерикали є фундаторами та активістами партійних організацій у всьому світі.

Більш точнішим визначенням клерикала як релігійної людини залученої до політики є визначення «політичний священик», через, все ж таки, двоїстість природи такого суб'єкта, який професійно може поєднувати релігійну догму та політичну дію у практичному вимірі. У політичному процесі політичний священик проявляє себе в межах двох стратегій – як консерватор або як радикал, зберігаючи та підтримуючи політичний режим та систему, або руйнуючи та протиставляючи себе їм у різноманітних аспектах.

Тісний зв'язок релігійної складової з складовою ідеологічною обумовлює не тільки взаємозближення, але й повне підкорення у політико-процесуальній площині першої перед другою, або навпаки. У даному випадку творчості та діяльності людини політичної не має певних обмежень. Релятивізм у методах досягнення влади з використанням насадження норм релігії є звичною практикою для відтворення та поширення досвіду здійснення політичної влади.

Отже, релігійна складова політико-процесуальної реалізації влади в антропологічному контексті виконує дві основні та взаємопов'язані між собою функції: з однієї сторони, вона знижує наслідки прояву насилля у політичному процесі, а з іншого, – може продукувати його, створюючи прецедент надпоширення у антропогенному просторі, що дійсно може сприяти лише нівелюванню ролі цивілізаційних елементів політичного розвитку, змінюючи їх на примітивні, більш властиві так званій дополітичній людині, яка, між тим, несе в

собі базові елементи, зокрема певний відкритий інстинкт щодо політичної дії поряд з іншими. При цьому форма кінцевого продукту набуває досить специфічну форму у своєму вираженні.

Людина політична у цьому ракурсі реалізується за допомогою певних рис та властивостей, які відповідають або моделі «кризового менеджера», або моделі «руйнівника». Ці моделі в практичному вимірі не обмежені приналежністю своїх представників до конкретної релігії. Поширеність та популярність тієї або іншої конфесії, секти, окремого культу може лише певним чином скорегувати часові та просторові проміжки вторгнення в політичний процес та закріплення у ньому власної іманентної суб'єктності. Умови релігійно-політичної генези конкретної людини мають в даному випадку набагато більше значення. Якщо окремо розглядати харизматичність релігійного лідера, то за сприятливих умов, якими, наприклад, можуть вважатися окремі дії оточення, вона може і не мати вирішальної ролі. Особливо це характерно для сучасного політичного процесу, де узгоджені суто технологічні питання і тому відтворені дії сприяють політичному впливу більше, ніж харизма. У першому випадку носій влади використовує релігійну складову у якості певної системи заходів з врегулювання існуючих у політикумі протиріч, які проявляються у розвитку політичного процесу. Звичайно, потрібно володіти певною ресурсною базою для реалізації власних цілей, що крім того, значною мірою повинно не заперечувати, а наслідувати релігійним догмам та створювати певну ілюзію спільності політичної участі і дії. Але релігійна складова розвитку, маючи високий ступінь дієвості, що забезпечується впливом на кожну окрему людську істоту, не потребує застосування великих витрат зі сторони суб'єкта, що ініціює певні політичні дії. Представники першої моделі визначають потребу до об'єднання у політичному процесі різноманітних груп та конфесій під єдиною владою.

«Менеджер» є більш відкритою моделлю, яка має певні претензії на демократичність. Але необхідно розуміти контекст виникнення даного політико-антропологічного феномену, себто моделі як прояву не лише індивідуальних (виключно психологічних) особливостей у політичній поведінці. Він представляє

два виміри політичного процесу – відкритий та латентний, що фактично і є реальним лише для обмеженої кількості учасників. Потреба знаходити підтримку у більшості вимагає від представника даної моделі зосередженості не тільки на реальних проблемах соціуму чи окремих груп населення, а й на виробленні своєрідних квазіпроблем, їх негайного вирішення для налагодження міцних взаємовідносин з потенційною підтримкою – наприклад, під час виборчого процесу або для лобіювання інтересів власної релігійної організації. Традиційно власний спектр інтересів у політиці не відділяється від інтересів церковної організації та пастви, що підтримує свого лідера впродовж тривалого часу, але можливі й окремі винятки, коли вступ у політичну боротьбу стає причиною втрати підтримки у прибічників церкви. Така ситуація потенційно можлива, але в залежності від завойованого раніше статусу, себто як результат втрати одного ресурсу, що компенсується надбанням іншого.

Політичний процес сьогодення має широкий інформаційний резонанс, який може забезпечити перевагу навіть за рахунок оформлення зовсім протилежного кола підтримки. Тобто, можливість переходу кількісних показників у показники якісні є наочною. В даному ракурсі подібні зміни нормальні та адекватні особливостям соціально-політичної системи.

«Руйнівник» робить ставку на насильницьку складову в реалізації політичної влади. Ефект від дій представника даної моделі є довготривалим, але сама активність частіше може бути швидкоплинною, тобто йому треба встигнути використати агресію певної частини населення, враховуючи, що при невірному використанні вона може бути спрямованою проти нього. Довготривалі дії потенційно потребують набагато відчутніших ресурсів їх концентрації бажано у однієї людини, а тому їх результат менш ефективний та прогнозований. Представники даної моделі наслідують особливості поведінки, скоріше, жриця, аніж архаїчного політичного лідера. Часто представники цієї моделі маргіналізовані та відсторонені від суспільного життя в цілому але вправно влаштовані у саме політичне життя.

Процеси, що спрямовані на політичну дестабілізацію, – це характерний для представників даної моделі свідомий результат. Маргінальність в даному випадку слугує кроком до визнання політичного істеблішменту, що, в свою чергу, покращує включення у політичний процес, або знову ж таки, частково – низів, не обов'язково маючих приналежність до політичної сфери проте схильних до виявлення політичної активності за потребою харизматичного лідера. Проповідування певних елементів культу поєднується з достатньо жорсткими методами їх впровадження «в життя». Важливою ланкою є безпосередні виконавці та їх підбір-селекція. Кожен виконавець наслідує частково або – в окремих випадках – повністю модель поведінки лідера (як закономірного власника не тільки власного антропогенного простору, але й тих, що знаходяться під своєрідним «протекторатом», тобто більшість політичних процесів, що їх зачіпають, розвиваються загалом за стандартами і нормами «першого серед рівних»). Авторитет жерця не надає абсолютного захисту від інстинктивних проявів, які фактично лише частково контролюються, тому простір поширення іманентних політичних процесів також є частково окресленим заздалегідь.

Просування з іманентним розвитком в межах сфери впливу та діяльності інших може бути лише адекватною відповіддю на комплекс ворожих дій, що не обов'язково виражаються безпосередньо у спрямованому фізичному насиллі, тобто можуть мати психологічний характер. Частіше за все руйнування стосуються так званої «старої релігії» та політичного режиму, що знаходить у неї підтримку. Подібні зміни звичайно є циклічними. Тобто, завжди існує можливість повернення до дещо зміненої та загалом модернізованої варіації старої релігійно-політичної організації. Людина в даному співвідношенні апріорі виступає у ролі консерватора, навіть пропагуючи та затверджуючи нові ідеї та методи їх реалізації.

Даний факт знаходить пояснення у багатьох причинах. Так, по-перше, існує природна необхідність у відтворенні процесів руйнації тих областей політичної системи, що відстають у розвитку та не мають природно обумовленої спроможності для адекватного відображення змін, які вносить гіперактивні суб'єкти політичного процесу. Сам процес інституційної руйнації є слідством не

тільки природної чи родової схильності окремої особистості, а потребою всього соціуму [27]. Функціональна спрямованість фактично обумовлена також домінантою історичного періоду та культурно-цивілізаційного оточення. Поява подібних суб'єктів політичного процесу закономірна але й тимчасова. Звужені часові рамки існування моделі не дають перетворити революційний політичний процес в перманентний, з огляду на здатність кожного політично-активного індивіда до відтворення в будь-якому політичному процесі впродовж визначеного періоду. Носії релігійного впливу в політиці проявляють відчутну активність через особливості приналежності до спільноти. По-друге, безпосередньо існує потреба представника даної моделі в періодичному або постійному оновленні та розвитку. Неможливість ініціації переходу з однієї моделі в іншу обумовлює пошук альтернативних шляхів реалізації закладеного середовищем потенціалу. Як наслідок, відбувається особлива сублімація у політичному процесі. Її неможливо визначити лише як викид психічної енергії або перенесення з одного виду діяльності до іншого. Між іншим, дана модель розглядається в контексті високого ступеню динамізму порівняно з іншими, що спираються на релігійні засади у політичних діях більш дискретно та виважено, у боротьбі за політичну владу й отриманні різнопланових політичних пререференцій.

Антропогенний простір інституалізації релігійного впливу на політичний процес – це площина безпосередньої діяльності релігійних авторитетів та їх неоднозначного впливу на більшість населення, що належить до різноманітних релігійних конфесій та має змогу дотримуватися певних релігійних канонів, мати власну чітко визначену позицію щодо політичного процесу, приймаючи перманентну участь у ньому. Так, жоден з представників будь-якої з існуючих впливових конфесій не в змозі подолати як негативний, так і позитивний вплив на політичний процес зі сторони релігійного лідера, що виконує лише трансцендентну волю, яка нібито надається йому часто у якості ймовірної нагороди за роки поневірян чи добровільної (а дуже часто – суто вимушеної через ступінь маргінальності) аскези. При цьому важливими залишаються й інші варіанти – єдине, що є принциповим у будь-якому разі – зверхність синтетичного

релігійно-політичного лідера, виправданість його дій через дистанціювання від спільноти.

Якщо звести цілий ряд характеристик, що властиві людині політичній в взаємодії з іншими носіями влади та тими, що прагнуть її отримати, проявляючи певну соціальну та політичну активність, то образно можна ливо виокремити два способи організації: «стаї» та «стада». У першому випадку буде виокремлено постать «вожака-лідера», що знаходить своє місце у досить агресивному політичному середовищі; у другому випадку – ззовні середовище буде набагато менш агресивним, але й пасивним у процесі прийняття фундаментальних політичних рішень та, особливо, у виділенні наступників «лідеру-поводирю». У випадку відсутності необхідного потенціалу у оточенні самого лідера, еліти та суспільстві, як результат, можна констатувати перехід у режим занепаду політичних процесів у системі організованої таким чином політичної влади.

4. 2. Політико-антропологічна утворююча розвитку виборчого процесу.

У різних умовах простору (за особливостями територіального положення існуючих міжсуб'єктних зв'язків та адаптивних середовищ) політико-антропологічні моделі мають іноді зовсім неідентичні прояви. Комплексно можливо розглядати їх і в межах української політичної системи, де особливий інтерес представляє розвиток виборчого процесу.

Антропологічний вимір розвитку виборчого процесу має багато спільного з виміром психологічним, але розглядає предмет та об'єкт у більш глибокому ракурсі, а саме – бере до уваги всі родові особливості людини, як суб'єкта процесу політичних виборів. Передусім це має відношення до свободи та, зокрема, свободи політичного вибору як іманентного елемента. В той самий час для сучасного українського виборця характерне елементарне самосприйняття власної відокремленості від розвитку виборчого процесу. Показовим є виділення психологічного типа, що отримав назву «радянський українець». Він «несе в собі

ознаки «радянської людини» та риси української ментальності» [159, с. 394], серед яких, зокрема, виділяється патерналізм при існуючому «тяжінні до розвитку ліберальних цінностей, завдяки високому рівню толерантності» [159, с. 394]. І це, безумовно, є показником неоднорідності, навіть патологічності у політичному розвитку в межах нашої держави.

Антропологічний вимір, базується також на виробленні дослідником певних комплексних моделей-форм людини політичної. Це існуючі, або бажані і потребує окремого аналізу узагальнюючі типи сучасних політиків, що балотуються. Вихідним положенням дії антропологічного чинника на політичний процес, в цілому, є положення, що людина є адепт свого культурного середовища. Не дивлячись на будь-які обставини, вона буде вести себе згідно певних об'єктивних культурних показників. Сучасна культура є масовою та глобалізованою, тобто в незалежності від місця проведення виборів є сподівання на універсальні показники, тому моніторинг самого процесу здійснюється представниками досить різних у культурному відношенні спільнот. Така специфічність приймається до уваги не в повному обсязі, беруться лише поверхневі показники, що не сприяє посиленню адекватності оцінки.

В сучасній теорії та практиці існують різні розуміння природи демократії та політичних виборів. Домінантним сьогодні виступає сприйняття демократії як продукування певних ринкових відносин. Принциповим є те, що «риннок розуміється як простір, в межах якого відбувається регламентований законом, конкуруючий ідеалі еквівалентний обмін діяльністю між вільними виробниками» [159, с. 18], і тому «повноправним агентом ринкових відносин може бути лише автономний власник, носій партикулярного інтересу, наділений такими ж правами та обов'язками, що й його контрагенти» [159, с. 18]. Визнається роль економічного компоненту демократичних процесів. Їх специфічність розглядається, передусім, у якості ринково-ліберальної.

Безумовно, розвиток виборчого процесу неможливий без матеріальних збитків. Але питання стосується тих, хто їх несе, і побічних негативних явищ, що при цьому мають місце. Зокрема, з огляду на те, що Україна пострадянська

держава, де суспільство знаходиться у стані трансформації, можна говорити про факт наявності в нас демократії, якій притаманні ознаки віртуальності (відчувається неповнота існування). Процеси, які відбуваються у такій ситуації, можуть також бути лише уявними. Це, перш за все, стосується виборчого процесу. А в межах антропологічного виміру, діяти в умовах такої політики можуть люди, які володіють подвійними стандартами, умінням говорити одне – робити інше, а думати – третє, здатністю під видом захисту інтересів однієї сторони діяти в інтересах іншої, вмінням серйозно обговорювати проблеми, що особисто сприймаються як порожні тощо [159, с. 155].

Фактично виборчий процес є легальним засобом вибору масою свого лідера чи загалом закріплення за тією чи іншою частиною національної політичної еліти владних повноважень на певний визначений строк. Так, волевиявлення виборця в цілому визначається його внутрішньою моделлю навколишнього середовища та власним положенням в ній [Див. детал.: 159]. Внутрішню модель сучасного українського виборця можна характеризувати як таку, що має показники хаотичності: невизначені основні пріоритети у політичній сфері, немає стійких цінностних орієнтирів, хронологічні рамки повноважень певним чином створюють перепони, по-перше, для реалізації тих чи інших рішень в межах держави, а по-друге, – для побудови адекватного відношення до владної еліти. Умови суспільства на стадії трансформації не сприяють цьому, створюючи особливий тип людини політичної при владі та втягуючи суспільство та політикум в Україні у стан колапсу. Знов-таки, це відбувається в межах відтворення на українському ґрунті неорадянської моделі політичної системи та потужного тиску радянського минулого, що відбилося як на державних інститутах, так і на відношенні політичної культури та особистісній поведінці еліти, і громадян [Див.: 159]. Сьогодні ж «український політичний режим є однією з модифікацій неопатримоніального політичного режиму, якому притаманна невідповідність між «зовнішнім фасадом» сучасної держави (наявність конституції, писаного права, парламентсько-партійних інституцій, системи виборів тощо) і внутрішньою логікою її функціонування, що є цілком

патримоніальною. Так, для України характерні персоналізації влади; клієнталізм; або патронажні відносини; провідна роль держави у політичному процесі – вона є основним агентом політичного процесу, тобто існує не поряд з суспільством, а над ним; співіснування сучасних форм і громадянського зв'язку з численими традиційними і напівтрадиційними формами» [151, с. 285].

Виборчий процес – це, передусім, зіткнення інтересів: політика – простих виборців та політика – олігархічних кланів. Особливістю неформальних центрів влади, зокрема, олігархічних кланів, є те, що спілкуються вони з широкими масами населення часто через посередництво професійних політиків. Налагодити спілкування з конкретним політиком вдається, тільки певним чином мотивуючи його. Це, звичайно, створює можливість для виключення з переліку інтересів ті, що мають відношення до широких верств населення. Весь комплекс таких інтенцій поєднується та створює своєрідну систему. Створення її відміння будь-яке волевиявлення, незважаючи на закріплення його конституційно. На це є цілий ряд об'єктивних та суб'єктивних причин. По-перше, кожна система існує, згідно певним, іманентним лише їй, правилам, законам та закономірностям. В той самий час вона спрямована на свій власний захист. Виборчий процес сприяє відновленню системи, але зберігаються основні риси попереднього взірця. На жаль, як відомо, ряд професійних та непрофесійних політиків в межах політичної системи України беруть участь у виборчому процесі задля збереження організації державної влади, що мала місце раніше, тієї організації, де вони займали певне місце або бажають зайняти. Певним чином мова йде про корпоративні або кланові інтереси. Беручи до уваги суто українські реалії, необхідно в структуруванні ієрархії інтересів виключну роль відвести приналежності до громади певного міста чи регіону. Вона виступає у якості активно діючого політичного центру. По-друге, політико-антропологічний вимір розвитку виборчого процесу загалом включає в переважній більшості неформальну, неофіційну сторону. І для насильницького закріплення її правил діє так званий адміністративний ресурс. Адміністративний ресурс – прояв потреби представників системи утриматися при

владі, використовуючи знов-таки можливості цієї влади. Він є проявом статички антропологічного чиннику.

Найбільш системним проявом адміністративного ресурсу є тиск на волевиявлення громадян. Влада намагається створити певний рівень ідентифікації з собою у кожного окремого громадянина, демонструє альтернативу між покаранням та певною винагородою. Це звичайно багато в чому базується на неусвідомлюваній ірраціональній повазі до влади. Намагаючись зрозуміти даний феномен, можливо відмітити його політико-антропологічні витoki, а саме той факт, що в період існування потестарних суспільств влада фактично була символічною та персоніфікованою. Крім того, у додержавних суспільствах існувала пряма демократія. Позитивною рисою було те, що вибирати доводилося тільки між найбільш достойними представниками «політичного олімпу», з якими, крім того, існували певні неформальні зв'язки. Тому представник влади, що здійснює вплив на волевиявлення виборця намагається апелювати початково до ірраціональних моментів у поведінці останнього, постійно або періодично нагадуючи про власний статус, часто через продукування потестарної традиції дарообміну, спрямовує дії електорату у необхідному напрямку. Виборець закономірно повинен підкоритися. Від цього гіпотетично залежить його «виживання» у спільноті. Включаються зовсім інші механізми політичної інтеракції. Чим більш суттєвою є традиційна платформа політика-кандидата, тим ефективніше буде діяти така стратегія поведінки. Ефективність прийому опосередковано також буде співвідноситися з регіоном дії політичного кандидата. Але враховуючи глибинність, укоріненість та специфічну ритуалізованість такої політичної дії, дана кореляція буде лише поверхневою [Див. детал.: 206].

Найбільш негативною рисою сьогодні є відсутність у представників так званої політичної еліти такого роду зв'язків, і вони лише намагаються імітувати єдність з виборцем. Головна імітація стосується передусім апелювання до родової природи і дуже часто вона є прямою, тобто політик нагадує виборцю, що вони є представниками єдиного етносу, належать до єдиної культури, релігії; розмовляють на спільній мові і, як наслідок, представляють єдине ціле. Це

призводить до ще більшої формалізації, а згодом до загострення відносин між кандидатом та потенційними виборцями.

Менталітет українців надає простір для маніпуляції, використовуючи національні стереотипи, що склалися у період додержавного стану, етногенезу, інші доленосні в цивілізаційному плані періоди, тобто «національний стереотип є сталим соціально-психологічним утворенням, в якому відображена уява про фізичні, інтелектуальні, моральні, емоційні й вольові якості, що є характерними для представників окремо своєї нації та інших етнічних спільнот, а також зафіксовані стійкі форми поведінки і взаємодії» [34, с. 165].

Так, приєднання ментальності до факторів, які визначають електоральні сподівання, спирається на той факт, що за особливостями прояву ментально-психічного, зокрема, можна говорити про характер вірувань та потягів нації [Див. детал.: 34]. Це обумовлює певну своєрідність сприйняття і відображається на виборчій ідеології у сучасному виборчому процесі: тобто з певними змінами виникають та діють зовсім нові форми ідеології [35]. Вироблення сучасних виборчих ідеологем та міфологем потребує синтезу різноманітних елементів, досить активно використовуються тотальна «економізація», тобто передвиборчі програмні положення стають майже ідентичними одне одному через використання іманентних рішень з пріоритетного розвитку спектру економічних (господарських, фінансових) проблем.

Особливістю розвитку виборчого процесу в Україні є латентна міфологізація політичного простору і звичайно кандидатів. Чим вищий рівень влади, тим більший рівень використання тих чи інших міфологем в антропологічному вимірі. Складання певної передвиборчої та виборчої міфології є антропологічним проявом. Більш того, антропологічний вимір починається передусім з вивчення даного явища через високий рівень персоналізації сподівань кожного окремого виборця у кожній окремій політичній силі, а найімовірніше, – у конкретній людині – політику. В процесі політичної міфологізації важливою є роль ЗМІ. Суттєвими є особливості регулюванні їх діяльності діючою владою. Так, слід виокремити надмірне регулювання діяльності друкованих ЗМІ під час виборчого процесу:

«Діяльність друкованих ЗМІ під час перебігу виборчого процесу врегульовано не виправдано «жорстко», що є нетиповим для загальноєвропейської практики, а також недостатньо обгрунтованим як з точки зору логіки (загальн кількість друкованої площі в ЗМІ є незрівнянно більшою за кількість ефірного часу на радіо телебаченні, і, на відміну від «ефірного ресурсу», може збільшуватися до нескінченності, особливо з урахуванням відносної простоти заснування друкованих ЗМІ), так і з точки зору міжнародних стандартів, які встановлюють вимоги щодо висвітлення виборів лише радіо і телебачення, але не пресою (за деякими винятками)» [48, с. 64]. Слід також відзначити «невиправдано тривалу дію заборони на оприлюднення результатів соціологічних опитувань щодо виборчого процесу» [48, с. 65].

Частіше всього у розвинених демократіях існують такі типологічні моделі, що складаються електоратом і підтримуються (використовуються) кандидатами. На противагу цієї практики, на думку автора дослідження, в Україні ситуація складається навпаки, тобто влада провокує електорат на прийняття тих чи інших взірців кандидатів на виборах. Політико-психологічний дискурс надає для них структуруючу основу.

Заслужують увагу три найбільш типологічні моделі, а саме: модель «герой», модель «господарник» (або «підприємець») та модель «бюрократ». Волевиявлення народу є сьогодні частиною передвиборчої міфології на українському політичному просторі, де існує характерний пантеон богів та героїв. Віра в постать героя, що приходить до влади та змінює критичне положення на краще, властивий українському виборцю на метарівні розвитку, тому політики намагаються виробляти та підкріплювати дане явище. Воно максимально є адекватним ментальним настановам етносу та безпосередньо може вплинути на політичний процес в цілому й на характер його розвитку зокрема.

Так, український автор М. Й. Варій підкреслює, що міф часто «перетворює політика на народного героя, диво-творця, всемогутнього керівника. З часом він перестає сприйматися як звичайна людина» [34, с. 308]. Цитований автор вважає, що головне – це домогтися, щоб кандидат злився з міфом. Міф – це «бар'єр на

шляху нападок на нього. ... Людина творить себе у міфі, ритуалі» [34, с. 308-309], у результаті продукується те, що можна вважати приналежним до виключно людського (антропологічного) прояву.

Сьогодні герої сучасного українського політичного простору формально претендують на роль провідника політичної або титульної нації. Інші варіанти є досить нестійкими, аморфними. Вони не надають чіткого уявлення, не мають власної моделі-показника, що склалася історично та має цивілізаційні основи. Отож, в цілому кандидати такого складу є представниками кадрових партій, але претендують вони на масовий успіх. Це є характерним для сучасних українських політичних реалій постреволуційності. У політичний процес представники подібного спрямування входять з чіткою установкою щодо відтворення архаїчних взірців поведінки.

Особливістю складання такої моделі чи її остаточного оформлення є участь у виборах певного політика-реформатора або політика-революціонера та, знов-таки, певний рівень успіху, що перевищує 3-5 відсотковий бар'єр. З огляду на стан політикума, в Україні для представника даної моделі вагоме значення має строк приналежності до певної політичної сили. Вона надає розвитку цієї моделі необхідне спрямування.

Для «господарника» пріоритетною є економічна сфера. Соціальні потреби населення залишаються поза межами уваги політика, який відноситься до даної моделі. Дуже чіткий поділ існує між різними сферами соціального буття, породжений чіткими пріоритетами: відкритими або прихованими. «Господарник» – представник корпоративних або кланових інтересів. Більшість сучасних політиків позиціонують себе під час виборів у цьому напрямку або у різноманітних його варіаціях (так званий «розумний господарник» [34].

Чіткість інтересів цієї моделі парадоксально виключає політичне. Тобто, будуючи політичну кар'єру та використовуючи виключно властиві професійним політикам методи передвиборчої боротьби, представник даної моделі змістовну ставку у власній програмі і діях робить на вирішенні загалом неполітичних проблем. Вирішення так званих господарських проблем вигідно як в плані

нарощення політичного капіталу, так і з огляду на постійну потребу політика у фінансуванні зі сторони. Якщо справа стосується комунальних проблем, то громада міста чи селища виступає у якості постійної підтримки власного «господарника». «Господарник» – це лобіст певних інтересів у політичному процесі. Відкриття різноманітних фондів допомоги населенню також є прерогативою представників даної моделі. Крім того, дана модель також є не цільною і, більш того, синтетичною, тому що об'єднує в собі політика-управлінця радянської доби та підприємця-менеджера сучасності, якщо брати у якості приклада простір СНД. Синтетичність зумовлена, по-перше, неможливістю сконцентруватися в умовах запропонованого політичного простору суто на одній певній справі – політичній чи економічній; по-друге, загальною недовірою українського виборця до реалізації суто політичних програмних положень, що є результатом діяльності, з одного боку, політиків радянської формації та пізнішої, міжпартійної та міжособистої боротьби під час Помаранчевої революції.

Ця недовіра часто робить послугу сучасним «господарникам» у їх вибірковій активності. Прокладення шляхів, вибірковий ремонт комунікацій, встановлення різноманітних монументів лише на визначений час привертають увагу громадськості, тому чітка хронологія подібних дій є законом для таких політиків. Для представників даної моделі приналежність до певної політичної сили має значення тільки з огляду на економічну спроможність останньої та можливість отримати захист для власної персони.

«Бюрократ» – найбільш неоднозначна модель. Справа в тому, що традиційно це може стосуватися діючого чиновника, який має певний визначений статус та офіційно на деякий час відокремлений від політичного життя, але в цілому визначає певний курс не держави, а що характерно для вітчизняної дійсності, – конкретної політичної сили, яка або є опозиційною або провладною. Динаміка приналежності до неї визначається саме цим фактом. Політик, що відноситься до цієї моделі, – людина політична, яка вирізняється стійкими зв'язками зі структурою, що реалізовує адміністративний ресурс. Постать представника даної

моделі співвідноситься з постаттю архаїчного вождя через особливі делеговані масою функції.

Зрозуміти сутність моделі «бюрократ» можливо, визначивши її динамічну основу, яку формують в більшості партійні активісти різних рівнів, задіяні під час виборів. В даному випадку мова йде, передусім, про українську молодь. Вона конституює сприятливе середовище для викристалізації майбутніх бюрократів-політиків, для яких політична діяльність чітко пов'язується з намаганням мати приналежність до політичних процесів у якості людини-влади, «робити реальну політику». Цей факт поєднання власного сприйняття політичних процесів, а особливо виборчого, з своєрідним надбанням колективної пам'яті всього народу за радянський період, де активність в політиці чітко мала перспективи, пасивність – ототожнювалась з різноманітними соціальними пороками, зводиться до розуміння того, якщо молода людина і сприйняла деякі основи політичної боротьби у аналізі перспектив на майбутнє, вона буде шукати допомоги у свого найближчого оточення, з яким її пов'язують передусім родові, кровні зв'язки. В будь-якому разі такі зв'язки або приводять до клановості, династичності, просто – кумівства, яке на вітчизняному політичному просторі дуже вигідним шляхом визначає спорідненість між представниками різноманітних впливових політичних груп.

Спорідненість, в тому числі, через спільність використання адміністративного тиску. Він, зокрема, базується «на відсутності структурованості суспільства, знаходженні при владі кланово-олігархічних угруповань, що зумовлює й порівняно високий рівень використання певних політичних технологій», окрім цього важливим є знов-таки співвідношення з просторовою складовою, тобто «на пострадянському просторі існують глибокі традиції радянської командно-адміністративної системи» [130, с. 163].

Закономірно, що «чиновник, маючи важелі керування, апарат співробітників, фінансові і матеріально-технічні ресурси, здатний зробити як позитивний, так і негативний внесок у виборчу кампанію, також може перевищити свої повноваження в корисливих діях задля досягнення політичних цілей» [130, с. 163]. Особливо, на думку цитованого автора, це стосується обрання

або самого чиновника або представника з його оточення на пост Президента, у Верховну Раду, ради інших рівнів [Див. детал.: 130].

Україна не є традиційним суспільством у класичному розумінні, але династичність та клановість в управлінні й наслідуванні статусу «управлінця» у різних сферах життєдіяльності домінує, і з цим варто рахуватись. Масовий характер має те, що різноманітні родові зв'язки формують метафізичний рівень існування людини політичної, коли вона тільки вступає у реальну політику. У даному випадку метарівень фактично виступає як неконтрольований, що вносить хаотичність своїми проявами та особливостями у взаємовідносини між політичними акторами. Це відбувається і через формування конкретного іміджу кандидата та «подання» його у масу виборців.

В свою чергу пасивність в розвитку виборчого процесу в Україні призводить до формування певного людського баласту – більшості, яка свідомо, підсвідомо чи в результаті об'єктивних причин не приймає активної участі у тих чи інших подіях передвиборчої боротьби. Це так званий електорат: фактично дегуманізовані одиниці офіційної та неофіційної статистики голосування. Але загалом для кандидатів на виборах електорат є персоніфікованим і, знов-таки, пасивність створює ці особливості персоніфікації, яка відтворює необхідний бар'єр. Ряд факторів впливають на цей процес:

1) існує сприйняття представника електорату як середньої людини, «людини натовпу», себто вона лише прагне певного рівня економічної спроможності в умовах суспільства споживачів, прагне видовищ і необхідної безпеки. Тому ніяких політичних ідей середній виборець відстоювати не повинен, або, у крайньому випадку, – не буде, якщо поставити на важелі ступінь його безпеки і абстрактну для нього політичну ідею. Тоді власна безпека – вкрай важлива, тому що людина відчуває її на біологічному рівні, а ідея, наприклад, реального рівного представництва громадян у парламенті або місцевих радах, без врахування багатьох матеріальних чинників – ні, бо конкретна людина не стикається з цим у своєму житті, відчуваючи результати, але об'єктивно будучи відстороненою. Надалі формується певний інформаційний простір, де ЗМІ створюють лише

далекий образ політика-кандидата та самих виборів. Існують і певні визначені установки для людини, як потенційного виборця. Всі вони можуть бути виражені у достатньо парадоксальному правилі: Брати участь не потрібно, треба лише сприймати все, що відбувається зі сторони.

Для активних дій існують інші, не обов'язково професійні політики, тому політичні вибори стають протиборством не тільки політичної, а й економічної, фінансової, культурної аристократії. Ключовим для проявлення себе у політиці є приналежність до неї. У цьому проявляється глибинний, потестарний, примітивний страх та в окремих випадках – повага, високий ступінь несвідомого поклоніння пересічного виборця перед елітою. В цьому випадку не грають визначальну роль різноманітні опитування, тому що проблеми, які вони зачіпають, є достатньо поверхневими в оцінці людини як багаторівневого суб'єкта політичного розвитку. Середньостатистичний український виборець ніколи відкрито не виступатиме проти того або іншого кандидата, абсолютна більшість яких має істотний прямий або опосередкований вплив на конкретні державні структури та неформальні центри влади в українському суспільстві. В даному ракурсі не впливає на відкрити позицію навіть той факт, належить кандидат до правлячої чи опозиційної політичної сили;

2) в Україні в сучасних умовах пасивність поза корпоративними інтересами позбавляє громадян реальної можливості вплинути на реалізацію власних прав; на відміну від пасивності представників різноманітних впливових суспільних груп, які проявляють передвиборчу активність в більшості та кожен виконує у виборчому процесі відведену для нього чітку роль, маючи прибуток з власної зайнятої позиції;

3) одна людина, що має один голос на виборах, створює у визначений хронологічний термін фактично ситуацію стихійності. Дану стихійність намагаються владнати за допомогою спеціальних законодавчих ініціатив, різноманітних неформальних установок, що несуть привітний характер. Крім того, апріорно-установчий характер діяльності влади у просуванні власних кандидатів діє на всі рівні адміністративної вертикалі, невілюючи будь-яке вільне

та свідоме волевиявлення з питань формування законодавчої гілки влади, персони кожного окремого співробітника як частини цілого [Див. детал.: 207].

Як і у першому випадку – активності участі під час виборчого процесу, визначальну роль має позиція, яку займає українська молодь, а саме її більшість. М. Ф. Головатий вважає, що за радянський період сформувався своєрідний асоціальний тип молоді людини, який зокрема характеризується відсутністю ціннісної структури особистості [53]. Цілком природно, що для певної частини молоді, яка вступає в ринкові відносини, орієнтація на рівень забезпечення та споживання стає нормою. Особливою рисою в даному випадку є те, що у неї з'являється «нігілістичне ставлення до суспільств, прогресуючих у своєму демократичному розвитку» [53, с. 115]. На думку автора дисертаційного дослідження, вступ такої людини у активну діяльність під час доленосного процесу політичних виборів не створює передумов покращення загального спектру можливих методів та технологій політичної боротьби.

Явище відокремленості від реального політичного процесу є характерним для середньостатистичного представника сучасного постіндустріального чи інформаційного суспільства. У той самий час виборчий процес частково детермінується представниками впливових сімей та кланів, зокрема, так званою «золотою молоддю». Дане явище має суто політико-антропологічне пояснення та є результатом дії антропологічного чинника поза нормальними демократичними установами. Воно є необхідною умовою відтворення у владних структурах умов сучасного патримоніуму та відповідних неопатримоніальних політичних відносин у перехідному суспільстві. Більшість з розглянутих моделей мають приналежність до розвитку політичного процесу на пострадянському просторі. Але в цілому для сучасного простору, що глобалізується, характерний достатньо широкий спектр у варіативності розглянутих моделей та способах впливу на специфіку їх конституювання.

Дослідження антропологічної проєкції політичної дії / взаємодії в площині розвитку політичних процесів дозволяє зробити наступні висновки:

Людина політична уявляє собою найбільш адекватну форму демонстрації політичної суб'єктності в межах впливу антропологічного чинника. Визначеним є вплив на конкретну людину політичну феномену влади та простору у широкому сенсі цього неоднозначного явища. Простір у різних аспектах для людини, як суб'єкту політичної дії, є метою боротьби в цілому. Простір – у широкому сенсі є матрицею перебігу та розвитку політичних процесів. Жодне зіткнення між політичними опонентами не залишається за межами певного простору. Подібні зіткнення поверхнево можуть мати досить різноманітну основу – етнічну, релігійну, культурну, але суттєво лише окреслюють розширення або звуження простору окремих суб'єктів.

Процесійна реалізація державної влади знаходить прояв, передусім, через діяльність представників сучасної бюрократії, яка не тільки підтримує державний апарат в межах визначеної території, але, як частково або повністю політизована структура, активно втручається у політичні процеси на різних етапах функціонування та розвитку. Ескалація прояву неопатрімоніальних відносин та відповідної системи панування / підкорення в суспільстві, загалом, сприяє цьому процесу, вона дещо «спрощує» їх;

Виділення трьох базових політико-антропологічних типів: демократичного, тоталітарного та авторитарного конституює можливий спектр впливу антропологічного чинника. Кожному з них властиві особливі риси та простір. Кожен з наведених типів сприяє розвитку політичних процесів, згідно власному потенціалу та слідує різним ідеологічним стратегіям на метарівні. Реальними діючими та впливаючими на розвиток сучасних політичних процесів є демократичний та тоталітарний політико-антропологічні типи.

Засади впливу антропологічного чинника на політичні процеси розглядаються автором дисертаційного дослідження на прикладі сучасного виборчого процесу на території пострадянського простору в цілому та України

зокрема. Автор відмічає високий рівень суто антропологічного впливу на процес політичних виборів, який проявляється у адміністративному тиску на волевиявлення електорату, патології психологічної залежності між політичним кандидатом та українським виборцем, неопатрімоніальних відносинах між провладними кандидатами та представниками бюрократичного апарату, особливо на регіональному та місцевому рівнях, відсутність впливової, а головне, ефективної та дієвої опозиції, широкий спектр прояву тіньових центрів політичної влади, корумпованість тощо;

Для спрощення сприйняття політичної дії / взаємодії автором дисертаційного дослідження також використовуються політико-антропологічні моделі на основі політичних психотипів. Найбільш життєздатною для впровадження у дію для розвитку виборчого процесу зі сторони влади (правлячої еліти) є модель «бюрократ», що несе у собі відповідні ментальні, політико-психологічні та політико-антропологічні родові якості. Переважаюча більшість політико-антропологічних моделей, що розглянуті у дослідженні, присутні в сучасній політичній системі України та країн СНД, що формують так званий пострадянський простір. Вони безпосередньо впливають на політичні процеси у заданій площині.

Висновки

Результатом розгляду визначених питань при здійсненні даного дослідження стала низка висновків.

Проблематика дисертаційного дослідження є достатньо новою для сучасної політичної науки і політичної практики. Більшість сучасних наукових розробок у цьому напрямку стосуються виключно окремих сегментів проблематики. Достатньо поширеним є розгляд окремих інституціональних утворень на чітко обмеженій території поселення того або іншого етносу, який зберігає традиційні шляхи у вирішенні політичних проблем. Нетрадиційний погляд на розвиток політичних процесів є виключенням при розгляді його антропологічних основ. Тому у дослідженні слід спиратися на достатньо широкий спектр наукових робіт різноманітної спрямованості. Умовно літературу з даної проблематики в залежності від аспектів розгляду можливо розділити на декілька основних дискурсів: політологічний, політико-філософський, політико-етнографічний (політико-потестарний), біополітичний або політико-біологічний. Всі вони окреслюють лише окремі структурні частини необхідного матеріалу, зокрема характеризують феномен людини політичної, політичне лідерство, політичні еліти, взаємодію між політичними суб'єктами, расово-антропологічні характеристики політичного розвитку, соціобіологічні основи нерівності та політичної влади, реалії трансформації сучасних посттрадиційних та постколоніальних політичних систем, феномен вождізму, феномен дарообміну, патронажно-клієнтні відносини, неопатримоніалізм тощо.

В свою чергу, особливості та умови розвитку сучасного політичного процесу у антропологічному вимірі мають свою специфіку:

По-перше, вони є біологічно, соціально та цивілізаційно обумовленими, тобто базуються на біологічних принципах, визначаються конкретним цивілізаційним та соціокультурним середовищем;

По-друге, вони є прихованими, перманентними та відносно стабільними порівняно з особливостями та умовами розвитку політичних процесів в інших практичних вимірах.

Основними методологічно-концептуальними підходами у політико-антропологічному вимірі є політико-біологічний, політико-психологічний, інституційний, політико-потестарний тощо. Вони формують суто політико-антропологічний комплекс проблем, що знаходить теоретико-методологічне вираження у побудові антропологічної парадигми трансформації та розвитку політичних процесів з огляду на існуючу проблематику. Антропологічна парадигма в межах дослідження визначається як багатомодельна та багатовекторна, якщо в цілому оцінювати виключний динамізм предмета, що аналізується.

Динамічною основою антропологічної парадигми є так званий антропологічний чинник. Він продукується на декількох рівнях, де перший рівень автор дослідження визначає як метарівень розвитку політичних процесів. Він споріднений уявленню наукової спільноти щодо виокремлення політико-культурних елементів, ідеологем, міфологем, символів у політичних процесах. Але у антропологічному вимірі, що має визначений ступінь зведення споріднених явищ в єдине ціле не можливо з огляду на проблеми політико-процесуального розвитку прямо відділяти деякі явища. Вони знаходять власний прояв завдяки впливу конкретної людини, внутрішньо обумовлені у політичній дії / взаємодії одне від одного. У даному спектрі слід вважати такі дії дослідника політичних процесів неможливими. Створюється прецедент, синкретизації політичних явищ та процесів. Другий рівень загалом визначений як процесуальний. Це рівень безпосередньої політичної участі та діяльності. Даний рівень пов'язаний із захопленням політичної влади, тому він є відкритим для суто антропогенного впливу. Його можливо характеризувати у контексті відкритості до перманентних змін але з наявністю постійних складових та елементів, що визначаються родовою природою людини на біологічному, психологічному та соціокультурному рівнях тощо

Антропологічний чинник у розвитку політичних процесів уявляє собою інтенсивну інтеракцію різноманітних політичних суб'єктів. В основі впливу антропологічного чинника на розвиток політичного процесу знаходяться біологічні елементи. Потреба участі у політичному процесі обумовлена явищем домінантності, тобто потребою індивіда у власній політичній суб'єктності. Дане явище сприяє диференціації індивідів за участю у розвитку політичного процесу та впливом на його результат. Тільки досить обмежена кількість індивідів має по-перше, комплекс необхідних ментальних та в цілому психологічних якостей для сприяння політичному розвитку; по-друге, умови для власної реалізації та реалізації внутрішньої родової потреби у екстраполяції політичної влади у відповідному середовищі політичного переходу.

Людина політична уявляє собою найбільш адекватну форму демонстрації політичної суб'єктності в межах впливу антропологічного чинника. Демонстрація політичної суб'єктності виражається у різноманітних формах. Фактично даний процес відбувається за допомогою антропологічної проекції політичної дії / взаємодії у політико-процесуальну площину розвитку. Політико-процесуальна площина розвитку – це явище, що означає загальний спектр тенденцій розвитку політичних процесів, серед яких значне місце належить політико-антропологічним тенденціям, тобто тим, загальним принципом яких є пріоритетність людини і її ролі в політичній сфері у неформальному чи тіньовому спектрі. Людина політична як антропологічний, цивілізаційний та психологічний феномен спрямована на захоплення ресурсів та адекватного існування за умови їх правильного розподілу.

Необхідною умовою для розгортання впливу антропологічного чинника на розвиток політичного процесу є наявність певного простору. Він представлений як сукупність рис та властивостей: по-перше, простору як певної території; по-друге, простору як середовища існування; по-третє, простору як системи політичних відносин та взаємозв'язків особистості. Таке співвідношення є ідеальним для максимальної ефективності, дієвості та виправданості існування просторового формування у соціально-політичній сфері. Відсутність окремих рис чи

властивостей призводить до послаблення та подальшої дестабілізації цього простору. Наприклад, відсутність рис та властивостей специфічного простору як середовища – позбавляє адекватного сприйняття оточуючих політичних реалій; території – позбавляє потенційних економічних, господарських та, наостанок, демографічних ресурсів; систем політичних зв'язків – ускладнює політичну дію / взаємодію. Даний простір є динамічним та зазнає постійного впливу з боку, перш за все, людини політичної, тому може розглядатися як антропогенний. В залежності від особливостей впливу антропологічного чинника розрізняємо два типи подібного простору: моноцентричний та поліцентричний.

Моноцентричний простір характерний для розвитку тоталітарних та авторитарних тенденцій та має відповідний вплив на політичні процеси. За своєю природою він є персоналізованим, тобто всі тенденції до політичного розвитку концентруються навколо одного надвпливового суб'єкта як центра політичної дії / взаємодії. Політична конкуренція носить скоріше прихований, ніж відкритий характер. У кризові періоди вона може набувати характеру відкритої та спонтанної. Моноцентричні антропогенні простори у власному існуванні частіше спираються на традиційну, релігійну, етнічну платформу тощо. Поліцентричний простір є основою для реалізації демократичних тенденцій. Його посилення може потенційно сприяти процесам демократизації та лібералізації у суспільстві. Через наявність більше ніж одного домінуючого політичного суб'єкта, він є конкурентним за своєю специфічною природою. Конкуренція в ньому може бути як прихованою, так і відкритою. Можуть існувати олігархічно-кланові структури але загальні правила конкурентної «політичної гри» практично не зазнають суттєвих змін змін.

Розвиток політичних процесів відбувається завдяки проявам специфічної активності в межах окремих антропогенних просторів та між ними. Домінування антропогенних просторів одного виду в суспільстві спонукає до конституювання політичної системи та політичного (державного) режиму відповідного динамічного зразка. Можливим є також перенесення даних просторів до інших соціально-політичних систем разом з представниками їх центральних позицій.

Таким чином, наприклад, на думку автора дисертаційного дослідження, спрощуються процеси демократизації окремих політичних інститутів чи політичних систем в цілому.

Особливості розподілу способів реалізації політичної влади (політичної дії / взаємодії) реалізуються у явищі політичного режиму та спонукають до виділення трьох базових політико-антропологічних типів: демократичного, тоталітарного та авторитарного. Кожному з них властиві особливі риси та простір. Кожен з наведених типів сприяє розвитку політичних процесів, згідно власному потенціалу та слідує різним ідеологічним стратегіям на метарівні. Реальними діючими та впливаючими на розвиток сучасних політичних процесів є демократичний та тоталітарний політико-антропологічні типи. Їх визначення базується на дії цивілізаційно-культурних та політико-психологічних детермінант. Дані типи визначають два крайні полюси антропологічної проекції політичної дії / взаємодії на політичні процеси. Важливим є той факт, що процес їх виділення достатньо спрощений. А приналежність до них конкретних суб'єктів уможливорює прогнозування тенденцій політичного розвитку.

Політико-антропологічні складові (елементи) знаходять вираження на практиці у політико-процесуальній площині розвитку. Весь загальний перелік політичних процесів, що розглядаються з точки зору впливу на їх розвиток антропологічних складових можливо умовно диференціювати на детерміновані ними повністю та частково. Даний поділ здійснюється з урахуванням, передусім, необхідного рівню та характеру взаємозв'язків між окремими індивідами, що включені у реальний політичний процес та характером впливу інших чинників, серед яких – економічний, культурний, релігійний, інформаційний тощо. Спираючись на подібні показники необхідно зазначити, що найбільш відчутний вплив антропологічні складові здійснюють на розвиток так званих тіньових політичних процесів. Це пояснюється достатньо високим ступенем міжособистісних зв'язків, прийнятті більшості важливих політичних рішень «у тіні», тобто оминаючи правове поле як таке та офіційні політичні і державні інститути. Останні набувають характеру фіктивних та втрачають здатність

впливати на перебіг подій частково або повністю. Суб'єкти тіньових процесів фактично діють в інтересах власних політично та економічно впливових груп та, в цілому, кланів.

В зв'язку з цим слід відмітити, що людина як актор розвитку даних процесів має уявлення щодо реального положення справ і природно визнає наявність антропогенних просторів, в більшості, як практичну дійсність, тому існування визначеної держави, політичної системи, громадянського суспільства для неї є вторинним з огляду на вторинність їх впливу безпосередньо на її конкретне соціально-політичне положення. Першими, до кого вона буде апелювати, є більш впливові суб'єкти як протидія недовірливим бюрократизованим інститутам держави або іманентний спосіб існування в таких умовах та отримання певного економічного зиску. Вплив суб'єктів прямо залежить від особливості статусу у ієрархії, яка частіше залежить від реального впливу на політичний процес, ніж від формального місця у державній структурі, хоча подібне положення закономірно не є аксіомою. На теренах пострадянського простору можуть мати місце змішані варіанти – як поєднання формального статусу та реальних можливостей впливати.

Вплив феномену влади на розвиток політичного процесу є беззаперечним. Влада є субстанцією у створенні політичних інститутів та способом комунікації між ними. Антропологічний чинник базується на поширенні владного впливу, на відповідній складовій, що спонукає до збільшення «життєвого» простору, зокрема, шляхом прямого захоплення. На «місцевому» рівні здійснення захоплення та утримання відповідного простору дещо спрощується завдяки відносно високому рівню криміналізації та маргіналізації діючих норм та правил порівняно з центром. Відповідно посилення впливу антропологічного чинника пов'язується автором дисертаційного дослідження з «регіоналізацією» політичних процесів як в широкому, так і в більш вузькому значенні. Послаблення закономірно пов'язується з глобалізаційними тенденціями або різким посиленням політичних позицій центральної влади під їх впливом. Впровадження універсалістських демократичних принципів та синхронні різкі зміни у соціально-

політичній структурі сприяють зняттям впливу антропологічного чинника на політичні процеси, відчутну його присутність тощо.

Відчутно знижують його деструктивний вплив процедури з десакарлізації політичного простору, декомпозиції організованих політичних (державних) структур й інститутів тощо. В свою чергу антропогенний простір інституалізації релігійного впливу на політичний процес – це площина безпосередньої діяльності релігійних авторитетів та їх неоднозначного впливу на більшість населення, що належить до різноманітних релігійних конфесій, та має змогу дотримуватися певних релігійних канонів, мати власну чітко визначену позицію щодо політичного процесу, приймаючи перманентну участь у ньому. Заходи з своєчасного виявлення специфічної релігійної діяльності та її витоків у політичних процесах перехідного суспільства сприяють стабілізації політичної взаємодії.

Найбільш показовим у сенсі конструктивного та деструктивного впливу антропологічного чинника є сучасний виборчий процес: по-перше, виборність та представницька функція властиві для всіх етапів у становленні політичної організації суспільства; по-друге, сучасний виборчий процес проявляє дійсне співвідношення по лінії «політична еліта – народ», де представники еліти повною мірою реалізують концепцію власної незмінності, що перманентно закріплюється у різноманітній формі: символічній, культурно-цивілізаційній, релігійній, законодавчій, медійній тощо.

Неможливість дійсного політичного вибору як результат обумовлена накладанням сучасних демократичних процедур на стійкі соціально-політичні основи, які мають архаїчне походження. Вони уявляють собою найбільш стійкі структурні формування. До таких демократично модернізованих архаїчних основ належить, в тому числі, використання так званого адміністративного ресурсу, що фактично презентує собою відносини «володар-піддані» або «патрон-клієнт» поза існуючим правовим полем. Це виражається у архаїчних (антропологічних) за власною природою проявах представників діючої влади та електорату. Зокрема, явище корупції та її різнобічних проявів під час виборів укорінене у свідомості

народу. Коріння його відноситься до потестарної за характером системи ритуалів дарообміну. Бюрократичний апарат в цьому сенсі уявляє собою ідеальне середовище та набір можливих виконавців, з чіткою внутрішньою організацією та ієрархією. Представники бюрократичного апарату частково можуть становити клієнтелу певного політичного кандидата.

Найбільш життєздатною для впровадження у дію для розвитку виборчого процесу зі сторони влади (правлячої еліти) є модель «бюрократ», що несе у собі відповідні ментальні, політико-психологічні та політико-антропологічні родові якості. Саме вона, на думку автора дисертаційного дослідження, продукується для відтворення та розвитку більшості тіньових політичних процесів в межах політичних систем на пострадянському просторі. В межах сучасних неопатрімоніальних політичних режимів СНД – це перманентна модель політичної приналежності та відповідної поведінки політично-активної людини.

Антропологічний чинник у розвитку сучасного виборчого процесу практично повністю заперечує принцип відкритості та прозорості, зменшує вірогідність реальної конкурентної боротьби між потенційними політиками-кандидатами, особливо на регіональному та локальному рівнях, відокремлює професійних політиків та представників бюрократичного апарату від представників громадських організацій. Перші є суб'єктами та об'єктами неопатрімоніальних відносин та займають відповідні місця у структурі управління, другі – можливими конкурентами у боротьбі за вплив на політичні процеси в державі.

Реальна конкурентна боротьба між представниками полюсів «діюча влада – опозиція», в більшості, відбувається поза безпосередньо виборчим процесом та носить прихований характер. Слід відмітити, що не зважаючи на негативний вплив на процес політичних виборів, антропологічний чинник в цілому сприяє стабілізації соціального середовища за умов обмеження конфліктного протистояння тільки між окремими центрами політичної влади та поповнення владної еліти шляхом прихованої процедури кооптації, безальтернативних виборів. Позитивним явищем дії антропологічного чинника на розвиток

виборчого процесу є стабілізація проявів фізичного насилля. Воно проявляється суто дозовано та часто є контрольованим частково або повністю владною елітою чи опозиційними силами в межах держави.

Список використаних джерел

1. Абеле М. Политическая антропология; новые задачи, новые цели /М.Абеле // Международный журнал социальных наук. – 1998. – №20. – Т.4. – С. 27-44.
2. Аксеновская Л. Н. Ордерная модель организационной культуры / Л. Н. Аксеновская. – М.: Академический Проект; Трикста, 2007. – 303 с.
3. Арендт Х. Массы и тоталитаризм / Х. Арендт // Вопросы социологии. – 1992. – Т. 1. – С. 24-31.
4. Арендт Х. Становище людини / Х. Арендт / пер. з англ. М. Зубрицької. – К.: Літопис, 1999. – 255 с.
5. Аристотель Политика / Аристотель / пер. с древнегреч. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2010. – 393 с.
6. Артемюк Б. Філософські проблеми суспільного розвитку / Б. Артемюк. – К.: Абрис, 2008. – 176 с.
7. Афанасьев М. Н. Клиентела в России вчера и сегодня / М. Н. Афанасьев // Полис. – 1994. – № 1. – С. 121-127.
8. Афанасьев М.Н. Клиентелизм: историко-социологический очерк / М.Н. Афанасьев // Политические исследования. – 1997. – №1. – С. 157-167
9. Афонін Е. А. Проблема психологічного феномена проєкції в політиці / Е. А. Афонін, О. А. Донченко // Політичний менеджмент. – 2009. – № 4(37). – С. 28-43.
10. Бабаков В. Г. Кризисные этносы / В. Г. Бабаков. – М., 1993. – 183 с.
11. Базалук О. А. Происхождение человечества: новая космологическая концепция / О. А. Базалук. – Днепропетровск: Пороги, 2003. – 144 с.
12. Базалук О. А. Сущность человеческой жизни / О. А. Базалук. – К.: Наукова думка, 2002. – 267с.
13. Баландье Ж. Политическая антропология / Ж. Баландье / Пер. с фр. Е. Самарской. – М.: Научный мир, 2001. – 203 с.

14. Бардаков О. И. Власть в формах организации жизнедеятельности общества: дис. ... доктора политических наук, специальность 23.00.02. – Волгоград, 2007. – 50 с.
15. Баталов Э. Я. Топология политических отношений / Э. Я. Баталов / Политическое сличком «человеческое». – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 26-42
16. Баталов Э. Я. Советская политическая культура (к исследованию распадающейся парадигмы) / Э. Я. Баталов / Политическое сличком «человеческое». – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 42-67
17. Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: Монографія / В. М. Бебик. – К.: МАУП, 2000. – 384 с.
18. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина: Монографія / В. М. Бебик. – К.: МАУП, 2003. – 424 с.
19. Бердяев Н. А. Философия неравенства / Н. А. Бердяев / Философия свободы. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2007. – 699 с.
20. Бирюков С. В. Клиентела как основание региональной политической власти / С. В. Бирюков // Территория новых возможностей, Вестник Владивостокского государственного университета экономики и сервиса. – 2010 – № 2. – С. 31-41
21. Богатирец В. В. Парадигми підготовки державно-управлінських кадрів у зарубіжних країнах як приклад для запозичення для України / В. В. Богатирец // Освіта регіону. Науковий журнал. – Вид.: №3 від 8.2011 – С. 27-33
22. Бондар Ю. В. Національний інформаційний простір новітньої України: становлення та функціонування у процесі політичної трансформації суспільства: Монографія / Ю. В. Бондар. – К.: МАУП, 2007. – 184 с.
23. Бочаров В. В. Власть. Традиции. Управление / В. В. Бочаров. – М., 1992. – 296 с.
24. Бочаров В. В. Российская власть в политико-антропологической перспективе / В. В. Бочаров // Полис. – 2011. – №6. – С. 92-104
25. Брайсон В. Политическая теория феминизма / В. Брайсон. – М.: Идея-пресс, 2001. – 12 с.

26. Брачули И. А. Антропологический дискурс и постсоветское пространство [Электронный ресурс] / И.А. Брачули. – Режим доступа: http://anthropology.ru/ru/texts/brachuli/postsoviet_13html
27. Букреев В. И. Человек агрессивный. (Истоки международного терроризма) / В. И. Букреев. – М.: Флинта: МПСИ, 2007. – 336 с.
28. Бульбенюк С. Деякі аспекти розгляду соціопсихологічної природи феномену політичної влади [Електронний ресурс] / С. Бульбенюк. Режим доступу: [http://www.socialscience.com.ua/journalcontent/56/political psychology](http://www.socialscience.com.ua/journalcontent/56/politicalpsychology)
29. Бурачко З. М. Людина політична: очерки історії та соціально-політичний зміст / З. М. Бурачко // Вестник СевГТУ. – Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2010. – Вып. 112: Политология. – С.12 – 17
30. Бурдые П. Социальное пространство в генезис «классов» / П. Бурдые // Вопросы социологии. – 1992. – т.1 №1. – С.17-33.
31. Бурикова И. С. Психология политической стабильности, как основа легитимности государственной власти [Электронный ресурс] / И. С. Бурикова, М. А. Пушкина. – Режим доступа: <http://www.cspdom.ru/public-analit/ppsychology/pps2>
32. Бурмыкина И. В. Проблемы управляемости «человекоразмерных» систем постнеклассической науки / И. В. Бурмыкина // Вестник московского университета. Серия 18. — Социология и политология. —2008. — № 3. — С. 127-134.
33. Бурова Е. Е. Социальные и политические аспекты развития человеческого капитала в Казахстане / Е. Е. Бурова. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://iwep.kz/stariysite/index.php?option=com_content&task=view&id=3052&itemid=63
34. Варій М. Й. Політико - психологічні передвиборчі та виборчі технології: Навчально-методичний посібник. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 400 с.
35. Варій М. Й. Соціальна психіка нації: Монографія / М. Й. Варій. – Львів: СПОЛОМ, 2002. – 184 с.

36. Василевська Т. Елітарність бюрократії у контексті професійної етики / Т. Василевська // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України : зб. наук. пр. – К. : [б. в.], 2006. – Вип. 32. – С. 379-390.
37. Васильев Л. С. Феномен власти-собственности. К проблеме типологии докапиталистических структур. / Л. С. Васильев / Типы общественных отношений на Востоке в средние века. – М., 1982. – С. 60-99
38. Васильев Л. С. Что такое «азиатский» способ производства? / Л. С. Васильев // Народы Азии и Африки. – 1988. – № 3. – С. 65-75.
39. Вафин А. М. Политическая маргинальность: теоретический и практический аспекты / А. М. Вафин // Полис. – 2011. – № 4. – С. 137-144
40. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер / Избранные произведения. – М., Прогресс, 1990.
41. Венгерська В. О. Влада й особистість, ідеологія та політична система на пострадянському просторі в контексті постмодернізму / В. О. Венгерська, С.М. Міщук // Перспективи. – О. – 2011. – 2(48). – С. 192-197
42. Виборча реформа для всіх і для кожного / за ред.Д. Ковриженко. – К.: ВГО «Комітет виборців України», 2011. – 100 с.
43. Влавианос-Арвантис А. Биополитика. Биокружение. Биосиллабус / А. Влавианос – Арвантис, А. Олескин. – М.: Пуб. В.І.О. 1993 – 180 с.
44. Вольтман Л. Политическая антропология: исследование о влиянии эволюционной теории на учение о политическом развитии народов / Л. Вольтман. – М.: Белые альвы. 2001. – 448 с.
45. Воротников В.П. Теневизация общества: особенности российского политического процесса / В. П. Воротников // Вестник Российского университета дружбы народов. – Сер.: Политология. – 2004. – № 1 (5). – С. 29-38.
46. Воскресенский А. Д. Восток и политика: Политические системы, политические культуры, политические процессы: Науч. - метод. Комплекс / А. Д. Воскресенский. – М., Аспект Пресс, 2011. – 685 с.

47. Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М. С. Восленский. – М., 1991. – 624 с.
48. Виборча реформа для всіх і для кожного / під ред. Д. Ковриженко. – К., ВГО «Комітет виборців України», 2011. – 100 с.
49. Гаджиев К. Политическая наука / К. Гаджиев. – М., 1995. – С. 35-48.
50. Гадяцький В. І. Тоталітаризм на рівні особистості та його подолання / В. І. Гадяцький // Філософія освіти. – 2009. – № 1-2 (8). 2009. – С. 143-149
51. Гаєвський Б. А. Філософія політики / Б. А. Гаєвський. – К.: Вища школа., 2005. – 158 с.
52. Галкин А. А. Корпоративизм как форма отношений между государством и обществом: пределы опасности / А. А. Галкин // Полис. – 2000. – №6. – С. 147-159
53. Гальтон Ф. Наследственность таланта, ее законы и последствия / Ф. Гальтон. – М., «Мысль», 1996 г. – 272 с.
54. Генисаретский О.И. Элиты и символическая борьба вокруг человеческого потенциала / О. И. Генисаретский // Навигатор: методологические расширения и продолжения. – М.: Путь, 2002. – 443 с.
55. Гобино Ж. А. Опыт о неравенстве человеческих рас / Ж. А. Гобино. – М., «Одиссей» – «Олма-пресс», 2001. – с. 685
56. Говлет М. Дослідження державної політики: цикли та підсистема політики / М. Говлет, М. Рамеш /Пер. з англ. О. Рябова. – Львів: Кальварія, – 264 с.
57. Головатий М. Ф. Мистецтво політичної діяльності / М. Ф. Головатий. – К., 2002. – 22 с.
58. Головатий М. Ф. Професія – політик / М. Ф. Головатий. – К., 2000. – 88 с.
59. Головатий М. Ф. Соціологія молоді: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2006. – 304 с.
60. Горбунов Е. А. Самоорганизация систем и прогнозирование военно-политических, экономических и социальных аспектов: Монография / Е. А. Горбунов. – К.: Ника - Центр, 2005. – 320 с.

61. Градировский С. Государство. Антропоток: доклад Центра стратегических исследований Приволжского федерального округа [Электронный ресурс] / С. Градировский. – Режим доступа: <http://antropotok.archipelag.ru/dok/dok01.htm>.
62. Гребенник Г. П. Проблема отношений политики и морали (опыт конструирования макиавелистско-кантианского меадискурса): Монография / Г. П. Гребенник. – Одесса, Астропринт, 2007. – 616 с.
63. Грицанюк В. Політичні уподобання та цінності середнього класу (регіональний аспект) / В. Грицанюк // Політична наука в Україні стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції. – Львів, ЦПД, 2008. – С. 188-195
64. Громыко Ю.В. Институционализм и антропотехника [Электронный ресурс] / Ю.В. Громыко. – Режим доступа: <http://mmk-mission.ru/joint6.html>.
65. Гудков Л.Д. Постсоветский человек и гражданское общество / Л.Д. Гудков, Б.В. Дубин, Н.А. Зоркая. – М.: Московская школа политических исследований, 2008. – 96 с.
66. Гузенкова Т. С. Антропология власти. Юлия Тимошенко / Т. С. Гузенкова. – М.: Издательство «ФИВ», 2010. – 384 с.
67. Гумилев Л. Н. Этносфера: история людей и история природы; Этногенез и биосфера земли / Л. Н. Гумилев. – М.: Эксмо, 2012. – 1056 с.
68. Гюнтер Г.Ф.К. Избранные работы по расологии / Г.Ф.К. Гюнтер / пер. с нем. А. Иванов. – М., Белые альвы, 2005. – 576 с.
69. Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора или сохранение благоприятных рас в борьбе за жизнь / Ч. Дарвин / отв. ред. А. Л. Тахтаджян. – Санкт-Петербург: Наука, 1991. – 539 с.
70. Дарендорф Р. Дорога к себе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе / Р. Дарендорф // Вопросы философии. – 1990. – № 9. – С. 69-75.
71. Дахин А. В. Аналитические вариации на тему «антропоток» [Электронный ресурс] / А. В. Дахин. – Режим доступа: // <http://antropotok.archipelag.ru>
72. Делез Ж. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж. Делез, Ф. Гваттари / пер. с франц. Д. Кралечкина. – Екатеринбург: У-Фактория, 2008. – 672 с.

73. Долженков О. О. Тіньовий аспект політичних процесів в Україні: феномен адміністративно-економічних кланів / О. Долженков // Людина і політика. – 2000. – №2 (8). – С. 2-6.
74. Демидов А. И. Категория «политическая жизнь» как инструмент человеческого измерения политики / А. И. Демидов // Полис. – 2002. – № 3. – С. 156-162
75. Денисов Ю. П. Тело человека в политическом пространстве / Ю. П. Денисов // Омский научный вестник. – 2008. – №1 (65). – С. 155-158.
76. Донеллі Д. Права людини у міжнародній політиці / Д. Донеллі / пер. з англ. Т. Завалія. – Львів: Кальварія, 2004. – 280 с.
77. Дорошенко А. Організована злочинність як фактор політичного процесу / А. Дорошенко // Віче. – №10. – жовтень 2000. – С. 90-112
78. Дідук В. М. Антропологічні аспекти статусної організації політичного життя у сучасних суспільствах / В. М. Дідук // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. – 2009. – Т. 14. Вип. 13. – С. 482-491
79. Дідук В. М. Людина політична як суб'єкт та об'єкт трансформаційних процесів українського суспільства: доповідь [Електронний ресурс] / В. М. Дідук. – Режим доступу: www.teologia.org.ua/20110920165/statti/dokladi/lyudina-politichna-yak-subekt-ta-obekt-transformacii-enix-procesiv-ukraïnskogo-suspilstva-165.html
80. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже / пер. с фр. – М.: Академический Проект, 2002. – 558 с.
81. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. / Э. Дюркгейм / Пер. с фр. – М.: Наука, 1991. – с.
82. Егунева, М.В. Онтологические аспекты тоталитарной личности (опыт философского анализа): Автореферат канд. диссер. / М.В. Егунева. – ГОУ ВПО «Оренбургский государственный университет». – Оренбург, 2010. – 22 с.
83. Зиммель Г. Социология пространства / Г. Зиммель / Избранное: в 2 т. – М., 1996. – Т.2. – 606 с.
84. Зиновьев А. А. Коммунизм как реальность / А. А. Зиновьев. – М.: Центрполиграф. 1994. – 495 с.

85. Зиновьев А. А. Логическая социология: избранные сочинения / А. А. Зиновьев. – М.: Астрель, 2008. – 606 с.
86. Злобіна О., Тихонович В. Традиціоналізм і інновація в українському вимірі / О.Злобіна, В. Тихонович // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №4. – С. 69-93.
87. Ильин В. В. Философская антропология: учебное пособие / В. В. Ильин. – М.: КДУ, 2008. – 232 с.
88. Ильин И. А. Общее учение о праве и государстве / И. А. Ильин. - М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 510 с.
89. Ильин М. В. Ритмы и масштабы перемен: о понятиях «процесс», «изменение» и «развитие» в политологии / М. В. Ильин // Полис. – 1993. – №2. – С. 57-68.
90. Инглегарт Р. Модернизация и постмодернизация / Р. Инглегарт // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М, 1999. – С. 261-291.
91. Кабанов П. А. Политическая преступность: понятие, сущность, виды, причины, личность политического преступника, меры противодействия (криминологическое исследование): Монография / П. А. Кабанов. – Казань: ЗАО «Новое знание», 2006. – 360 с.
92. Кавалеров А. А. Забезпечення динаміки політичного процесу в умовах модерну та постмодерну / А. А. Кавалеров // Перспективи. – 2011. – 2(48). – С. 54-58
93. Кадук Н. І. Дослідження основних моделей переходу до демократії на пострадянському просторі / Н. І. Кадук // Перспективи. – 2011. – 3 (49). – С. 58-62
94. Кастельс М. Могущество самобытности / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе. – М, 1999. – С. 261-291
95. Катаев С. Трансформація сучасного українського суспільства: постмодерністський контекст / С. Катаєв // Людина і політика. – 1999. – № 3. – С. 29-32.
96. Катаев С. Л. Сучасне українське суспільство: Навч. Посібник / С. Л. Катаєв. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 200 с.

97. Качанов Ю. Л. Производство политического поля в современной России / Ю.Л. Качанов // «Социологические исследования». – 1997. – № 11. – С. 3-12
98. Ковальчук Н. Кордонна цивілізація як основа розвитку демократії в Україні // Освіта регіону. Серія: політологія, психологія, комунікації. – 2009. – №4 [Електронний ресурс] / Режим доступу: // <http://www.social-science.com.ua/>
99. Колосов В.А. Электоральные предпочтения избирателей крупных городов России: типы и устойчивость / В.А. Колосов, Н.А. Бородулина // Полис. – 2004. – № 4. – С. 70-80
100. Киргизский переворот. Март – апрель 2005 / сост.: Г. О. Павловский. – М.: Издательство «Европа», 2005. – 220 с.
101. Кольев А.Н. Политическая мифология / А.Н. Кольев. – М.: Логос, 2003. – 384 с.
102. Костенко О. М. Корупція в Україні у світлі політичної кримінології / О. М. Костенко // Політичний менеджмент. – 2009 – № 1. – С. 49-54
103. Косухин Н. Д. Политическая власть и политический процесс в Африке./ Н.Д. Косухин // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2001. – № 3. – С. 80-87.
104. Кочетков А. П. Власть и элиты в глобальном информационном обществе / А. П. Кочетков // Полис. – 2011. – № 5. – С. 8-21
105. Кравченко И. И. Бытие политики: Монография / И. И. Кравченко. – М.: ИФ РАН, 2001. – 260 с.
106. Крадин Н. Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения» / Н. Н. Крадин // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. – М.: Изд. фирма «Вост. лит-ра» РАН, 1995. – С. 11-61
107. Крадин Н. Н. Политическая антропология: Учебник / Н. Н. Крадин. – 2-е изд. Испр. и доп. – М.: Логос, 2004. – 272 с.
108. Крадин Н. Н. Предмет и задачи политической антропологии / Н. Н. Крадин // Полис. – 1997. – № 5. – С. 146-158
109. Крадин Н. Н. Перспективы политической антропологии / Н. Н. Крадин // Полис. – 2011. – № 6. – С. 78-92

110. Кучуков М. М. Нация и социальная жизнь / М. М. Кучуков. – Нальчик: Эльфа, 1996. – 176 с.
111. Левада Ю. А. Человек политический: сцена и роли переходного периода / Ю. А. Левада // Юрий Левада. От мнения к пониманию. Социологические очерки 1993 – 2000. – М.: Московская школа политических исследований, 2000. – 574 с.
112. Левада Ю. А. «Человек советский»: проблема реконструкции исходных форм / Ю. А. Левада // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2001. – № 2 (52). – С. 11-12.
113. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин. – СПб.: Речь, 2000. – 368 с.
114. Леви-Строс К. Тотемизм сегодня. Неприрученная мысль / К. Леви-Строс / Пер. с фр. А. Б. Островского. – М., Академический Проект, 2008. – 520 с.
115. Леонтьев А. И., Леонтьев М. В. Истоки медвежьей Руси / А. И. Леонтьев, М. В. Леонтьев. – М.: Алгоритм, 2007. – 240 с.
116. Липсет С. Политический человек. Социальные основы политики / С. Липсет // Политическая наука. – 2011. – № 3. – С. 195-145
117. Липсет С. М. Роль политической культуры [Электронный ресурс] / С. Липсет. – Режим доступа: <http://www.russ.ru/antolog/predelv/2-3/dem32.htm>
118. Лозовий В. О. Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальній практиці. Монографія / В. О. Лозовий, Л. М. Сідак. – Х.: Право, 2006. – 256 с.
119. Макух О. Комунікаційний та антропологічний методи дослідження політичної науки [Електронний ресурс] / О. Макух. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvuu/PSF/2009_11/Makuk...
120. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе / Пер. с англ. – М. ООО Издательство Аст. 2003. – 526 с.
121. Марков Б. В. Человек и государство / Б. В. Марков // Человек. Государство. Глобализация: Сборник философских статей. Вып. 3 / Под ред. В. В. Парцвания.

- СПб.: Санкт-Петербургское философское общество; Тбилиси: Институт политологии АН Грузии, 2005. – С. 195-225.
122. Мейтус Вл. Массы, движения, революции / Вл. Мейтус, В. Мейтус. – К.: Ника – Центр 2008. – 504 с.
123. Мере Ж. Принцип суверенітету: історія та основи нової влади / Ж. Мере / пер. з франц. Л. Кононовича. – Л.: Кальварія, 2003. – 216 с.
124. Москвин Л. Б. Дезинтеграционные и интеграционные процессы в СНГ (основные факторы развития) / Л. Б. Москвин // Вестник Моск. ун-та. Серия 12. Политические науки. – 1996. – № 5. Человеческий потенциал России: интеллектуальное, социальное, культурное измерения / под ред. Б. Г. Юдина. – М.: Ин-т человека, 2002. – 265 с.
125. Морарь М. В. Парти́йне лідерство як чинник активізації політичних процесів трансформаційних суспільств / М. В. Морарь // Перспективи. – 2011. – № 2 (48). – С. 111-116
126. Моска Г. Правящий класс / Г. Моска // Социологические исследования. – 1994. – № 10. – С. 186-196.
127. Мощелков Е. Н. Переходные процессы в России: Опыт ретроспективно-компаративного анализа социальной и политической динамики / Е. Н. Мощелков. – М., 1996. – 152 с.
128. Нойманн Э. Человек мистический / Э. Нойманн / Глубинная психология и новая этика. – СПб.: Издательский дом «Азбука-классика», 2008. – 256 с.
129. Нудненко Л. А. Теория демократии / Л. А. Нудненко. – М.: Юрист, 2001. – 95 с.
130. Ніколаєнко Н. А. Адміністративний ресурс: політико-правові проблеми взаємодії / Н. А. Ніколаєнко // Актуальні проблеми політики. – 2011. – Вип. 41. – С. 155-165
131. Олескин А. В. Биополитика. Политический потенциал современной биологии / А. В. Олескин. – М.: Научный мир. 2007. – 508 с.
132. Ольшанский Д. В. Политическая психология / Д. В. Ольшанский. – СПб.: Питер, 2002. – 576 с.

133. Орлова Г.А. Бюрократическое письмо как механизм господства / Г.А. Орлова // Полис. – 1999. – № 5. – С. 76-83
134. Орлова Г.А. Российский донос и его метаморфозы (Заметки о поэтике политической коммуникации) / Г.А. Орлова // Полис. – 2004. – № 2. – С. 133-146
135. Остроухов В. В. Насилие сквозь призму веков: историко-философский анализ / В. В. Остроухов. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 191 с.
136. Пай Л. Незападный политический процесс / Л. Пай // Политическая наука. – 2003. – № 2. – С. 66-85
137. Панарин А.С. Философия истории / А.С. Панарин. – М. 1999. – с. 351
138. Панарин А. С. Философия политики / А. С. Панарин. – М., 1994. – 284 с.
139. Панарин И.Н. Информационная война и власть / И.Н Панарин. – М. 2001. – 224 с.
140. Парсонс Т. Человек в современном мире / Т. Парсонс. – М.: Прогресс, 1985. – 428 с.
141. Платон Диалоги / Платон / Пер. с древнегреч. С. Я. Шейнман-Тонштейн. – М. Мысль, 1998. – 605 с.
142. Плюснин Ю. М. Проблема биосоциальной эволюции. Теоретико-методологический анализ / Ю.М. Плюснин. – Новосибирск: Наука (Сиб. отд.). – 1990. – 240 с.
143. Подмазко Є. А. Загальна теорія політики як метатеорія / Є. А. Подмазко. – О.: Друк, 2008. – 222 с.
144. Подмазко Є. А. Політична інтеграція в Україні: методологія аналізу інтеракції / Є. А. Подмазко // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. – 2009. Том 14. Вип. 13. – С. 403-411.
145. Политика и личность / под. ред. Й. Поллака, Ф. Загера, У. Сарцинелли, А. Циммер. – Х.: Гуманитарный Центр, 2012. – 288 с.
146. Поліщук І. Ментальність українства: Політичний аспект / І. Поліщук // Людина і політика (Київ). – 2001. – С.86-92.
147. Попов А. А., Проскуровская И. Д. Практики расширения возможностей в институционально-антропологической перспективе / А. А. Попов,

- И. Д. Проскуровская // Архэ. Культуротехнический альманах. – Вып. 4. Гуманитарная Россия: координаты становления. – Томск: Дельтаплан, 2003. – С. 30-37.
148. Попонов Д. В Человеческий капитал политической элиты: основные направления анализа / Д. В. Попонов // Вестник Московского университета. Серия 12: Политические науки. – 2008. – № 6 – С. 96-98.
149. Почепцов Г. Тоталитарный человек: Очерки тоталитарного символизма и мифологии / Г. Почепцов. – К.: Глобус, 1994. – 152 с.
150. Прибутько П. С. Інформаційні впливи: роль у суспільстві та сучасних воєнних конфліктах / П. С. Прибутько, І. Б. Лук'янець. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2007. – С. 230-245
151. Проблеми модернізації політичних систем сучасності: Монографія / М. І. Панов, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян. – Х.: Право, – 2008. – 320 с.
152. Пугач В. Г. Феномен бюрократії в трансформаційному суспільстві. Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / В.Г. Пугач; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2006. — 16 с.
153. Пугачев В. П. Микрополитика как фактор социальной деградации в современной России /В. П. Пугачев // Полигнозис. – 2002. – № 4(20). – С. 59-71.
154. Пушкарева Г. В. Политическое пространство: проблемы теоретической концептуализации / Г. В. Пушкарева // Полис. – 2012 – № 2. – С. 166-167.
155. Пшизова С. Н. От «гражданского общества» к «сообществу потребителей»: политический консьюмеризм в сравнительной перспективе. Часть II / С. Н. Пшизова // Полис. – 2009 – № 2. – С. 39-52
156. Пшизова С. Н. Политика как бизнес: российская версия (I) / С. Н. Пшизова // Полис. – 2007– № 2. – С. 109-123
157. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Растоу // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5-15.
158. Ратцель Ф. Народоведение / Ф. Ратцель / Классика геополитики. XIX век. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 718 с.

159. Редькіна Г.М. Психологічний тип «радянський українець» та його еволюція в пострадянському соціумі / Г.М.Редькіна // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України : Курасівські читання - 2007 : Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії / Г.М.Редькіна. – К. : Знання України, 2007. – Вип. 36. – С. 386-395.
160. Риккерт Г. Філософія життя / Г. Риккерт. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 240 с.
161. Романюк О. Кінець транзитології чи криза її первинної парадигми?/ О.Романюк // Політичний менеджмент. – 2007. – №2 (23). – С. 3-15
162. Ривера Д., Ривера Ш.В. Ельцин, Путин и президентская власть / Д. Ривера, Ш.В. Ривера // Полис. – 2012. – № 3. – С. 19-30
163. Римский В.Л. Универсальные и коррупционные нормы взаимодействий в российской политике / В.Л. Римский // Полис. – 2011 – №4. – С. 104-117
164. Ротар Н. Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду / Н. Ю. Ротар. – Чернівці: Рута, 2007. – 472 с.
165. Рывкина Р.В. Теневизация российского общества: причины и последствия / Р. В. Рывкина // Социс. – 2000. – №12. С. 3-13
166. Рэдклифф-Браун А. Р. Метод в социальной антропологии / А. Р. Рэдклифф-Браун / Пер. с англ. и заключ. ст. В. Николаева. – М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. – 416 с.
167. Савельева М.Ю. Лекции по мифологии культуры / М. Ю. Савельева. – К: Видавець ПАРАПАН, 2003. – 272 с.
168. Санглибаев А. А. Этноклановость на постсоветском пространстве / А. А. Санглибаев // Полис. – 2007. – № 6. – С. 52-64
169. Скальник П. Государство и антропологии государства / П. Скальник // Полис. – 2011. – № 6. – С. 104-108.
170. Смелзер Н. Дж. Проблемы социологии. Георг-Зиммелівські лекції / Н. Дж. Смелзер / Пер. з англ. В. Дмитрук. – Львів: Кальварія, 2003. – 128 с.

171. Соколов А. Политический риск от теории к практике / А. Соколов. – М.: Поколение, 2009. – 144 с.
172. Соловьев А.И. Латентные структуры управления государством или игра теней на лице власти / А.И. Соловьев // Полис. – 2011. – № 5. 2011. – С. 70-98.
173. Сорокин П. А. Система социологии / П. А. Сорокин. – М.: Астрель, 2008. – 1008 с.
174. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин. – М.: Республика, 1992. – 544 с.
175. Сохань И. В. Антикультура тоталитарности [Электронный ресурс] / И. В. Сохань. – Режим доступа: http://sbiblio.com/biblio/archive/suhan_anti 2006.
176. Стрелец И. Э. К вопросу о человеческом капитале Президентства / И. Э. Стрелец // Вестник МГУ. Серия 12. Политические науки. – 2008. – № 6. – С. 100-101.
177. Сундиев И. Ю. Террористическое вторжение: криминологические и социально-политические аспекты проблемы: Монография / И. Ю. Сундиев. – М.: ВНИИ МВД России, 2008. – 114 с.
178. Сухоруков А. С. Субъектность региональных аналитических сообществ: критерии, этапы становления и условия (на примере Республики Карелия) / А. С. Сухоруков // Полис. – 2011 – № 3. – С. 109-114.
179. Тадтаев Х.Б. Этнос. Нация. Раса [Электронный ресурс] / Х.Б. Тадтаев. – Режим доступа: // www.lib.mdpu.org. www.iea.ras.ru
180. Тенсин М. В. Феномен «неотрибализма» в контексте современной этнополитической жизни: конец XX – начало XIX вв. 07.00.07 канд. Диссер. 2006, Ижевск. – 214 с.
181. Титаренко Л. М. Політична взаємодія як чинник трансформаційних процесів в українському суспільстві / Л. М. Титаренко // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. – 2009, Том 14. Вип. 13. – С. 452-459
182. Титов В. В. Репутационный компонент человеческого капитала политических элит России / В. В. Титов // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 2008. – № 6. – С. 103-104.

183. Тихомиров С. И. Опыт постсоветского политического развития: анализ и синтез: Дис... канд. политических наук: 23.00.02 / С. И. Тихомиров. Севастопольский гос. технический ун-т. – Севастополь, 2000. – 175л. – Библиогр.: л. 152-175.
184. Тишков В. А. Антропология российских трансформаций / В.А.Тишков// Этнографическое обозрение. – №1. – 2000. – С. 3-18
185. Тишков В. А. Очерки теории и политики этничности в России / В. А. Тишков. – М.: Рус. мир, 1997. – 532 с.
186. Траверсе О. О. Сучасні інтерпретації дослідження політичного лідерства / О. О. Траверсе // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 2007. – Вип.35. – С.216-226
187. Тупчієнко Л. С. Людина у політичному житті: онтологічні аспекти / Л. С. Тупчієнко // Людина і політика. – 2000. – №5. – С.9-14.
188. Туровский Р.Ф. Политический ландшафт как категория политического анализа / Р. Ф. Туровский // Вестник МГУ. Серия 12. Политические науки. – 1995. – № 3. – С.33-44.
189. Тыхеева Ю. Ц. Человек в городском пространстве (Философско-антропологические основания урбанографии): Дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.13: Санкт-Петербург, 2003. – 335 с.
190. Фетискин В. В. Биосоциальные истоки поведения и творчества / В. В. Фетискин // Социально-гуманитарные знания. – 2007. – № 6. – С. 116-127.
191. Фетисов В. Я. В поисках идентичности / В. Я. Фетисов // Журнал социологии и социальной антропологии. 1999. Вип.2. [Электронный ресурс]. / Режим доступа://<http://www.soc.pu.ru/publications/jssa/1999/2/9fetis.html>.
192. Филистович Е. С. Основные теоретические подходы к изучению парламентского лидерства в рамках категории «Человеческий капитал» / Е. С. Филистович // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 2008. – № 6. – С. 99-100.
193. Франкл Д. Цивилизация: утопия и трагедия / Д. Франкл / пер. с англ. А. Г. Вронской. – М.: АСТ: АСТРЕЛЬ. – 254 с.

194. Фромм Э. Психоанализ и религия / Э. Фромм / пер. с англ. А. Дванова. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2010. – 153 с.
195. Фрэйзер Дж. Золотая ветвь / Дж. Фрэйзер / Пер. с англ М. К. Рыклина. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2010. – 767 с.
195. Хабермас Ю. Демократия, разум, нравственность / Ю. Хабермас / Пер. с нем. – М.: Наука, 1992. – 45с.
196. Халипов В. Ф. Кратология – наука о власти: Концепция / В. Ф. Халипов. Рос. муниц. Академия. – М. ЗАО Издательство Экономика. – 2002. – 367 с.
197. Хангтингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хангтингтон / пер. с англ. Т. Велимеева. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2007. – 571 с.
198. Хлопин А. Д. Деформализация правил: причина или следствие институциональных ловушек / А. Д. Хлопин // Полис. – 2004. – № 6. – С. 6-15
199. Холмская М. Политический процесс и становление многопартийной системы / М. Холмская // Власть. – 1996. – № 4. – С. 23-24.
200. Холод В. В. Політологія: Підручник / В. В. Холод. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 480 с.
201. Холод В. В. Пріоритетні функції політичного лідера / В. В. Холод // Політичний менеджмент. – 2007. – № 4. – С. 55-64.
202. Хорни К. Женская психология / К. Хорни / Пер. с англ. Е.И.Замфир.- Спб.: Восточно-Европейский институт психоанализа, 1993. – 222 с.
203. Цирель С. Пути к государственности и демократии: исторический анализ [Электронный ресурс] / С. В. Цирель.Режим доступа: <http://www.liberal.ru/articles/4939>
204. Цымбурский В. Л. Человек политический между ratio и ответами на стимулы (К исчислению когнитивных типов принятия решений) / В. Л. Цымбурский // Полис. – 1995. – № 5. – С. 15-34
205. Чалидзе В. Иерархический человек / В. Чалидзе. – М. 1991. – 39 с.
206. Чешко В.Ф., Кулиниченко В.Л. Наука, этика, политика: социокультурные аспекты современной генетики / В.Ф. Чешко, В.Л. Кулиниченко. – Киев: ПАРАПАН, 2004. – 228 с.

207. Шабанов М. О. Антропологічний вимір розвитку сучасного виборчого процесу в Україні / М. О. Шабанов // Перспективи. – 2011. – 2 (48). – С. 181-187
208. Шабанов М. А. Антропогенные пространства развития политических процессов / М. О. Шабанов // Перспективи. – 2011. – 3 (49). – С. 156-163
209. Шабанов М. О. Влада в політико-процесуальній площині розвитку: антропологічний контекст / М. О. Шабанов // Актуальні проблеми політики. – 2011. – № 41. – С. 138-149
210. Шапкина Е. В. Харизматическое лидерство в политическом процессе: региональный аспект: диссертация ... кандидата политических наук: 23.00.02 / Шапкина Елена Владимировна; [Место защиты: Бурят. гос. ун-т]. – Улан-Удэ, 2007. – 203 с.
211. Шварцмантель Д. Идеология и политика / Д. Шварцмантель / Пер. с англ. – Х.: Изд - во Гуманитарный центр, 2009. – 312 с.
212. Шевченко А. В. Человек политический против человека информационного / А. В. Шевченко // Полис. – 2009. – №5. – С. 68-84
213. Шевчук В. О. Влада у некласичних формах демократії: політико-антропологічний вимір. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / В.О. Шевчук; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2003. – 207 с.
214. Шевчук В. О. Посткомуністичне владоформування у контексті веберівської теорії патримоніалізму / В. О. Шевчук // Людина і політика. – 2000. – № 2 (8). – С. 7-12.
215. Шенкао М.А. Смерть как социокультурный феномен / М.А. Шенкао. – К. – Ника-Центр; Эльга; М.: Старклайт, 2003. – 320 с.
216. Школяр М. В. Технологічність процесу політичного лідерства. Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / М. В. Школяр; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2005.
217. Шмиттер Ф. Неокорпоратизм / Ф. Шмиттер // Полис. – 1997 – № 2. – С. 14-23
218. Шнапер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / Д. Шнапер / Пер. з французької Р. В. Мардера. – Харків: Фолю, 2007. – 223 с.

219. Шнирельман В. А. Национализм в мировой истории/ В. А. Шнирельман / под ред. В. А. Тишкова и В. А. Шнирельмана. – М.: Наука, 2007. – 604 с.
220. Шпак Л. Л. Социокультурная адаптация в советском обществе. Философско-социологические проблемы / Л. Л. Шпак. – Красноярск.: Изд-во Красноярск. ун-та, 1991. – 232 с.
221. Шульгіна А. А. Політичні вибори як чинник електоральної участі / А.А. Шульгіна // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 38. 2008 – 344 с.
222. Шутов А. Ю. Типология политических процессов (социокультурный контекст) / А. Ю. Шутов // Вестник Моск. ун-та. Серия 12. Социально-политические исследования. – 1994. – № 2. – С. 28-39.
223. Щеглов И.А. Политическая социализация как область бытия человека политического/ И.А. Щеглов // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2008. – № 4. – С. 116-121
224. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс / пер. с немецкого. – СПб.: Издательская группа «Азбука-классика», 2010. – 256 с.
225. Этциони А. Новое золотое правило. Сообщество и нравственность в демократическом обществе / А. Этциони // Новая постиндустриальная волна на Западе. – М., 1999. – С.261-291
226. Юнг К. Г. Синхрония: акаузальный объединяющий принцип / К. Г. Юнг / пер. с англ. и нем. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2010. – 347 с.
227. Юнг К. Г. Эон / К. Г. Юнг / пер. с нем. М. А. Собуцкого. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. – 411 с.
228. Юрій М. Ф., Павлюк В. І. Політична антропологія: Навчальний посібник / М. Ф. Юрій, В. І. Павлюк. – К.: Дакор, 2008. – 408 с.
229. Юрченко Є. О. Політичне консультування у виборчому процесі: світовий досвід та українська практика / Є. О. Юрченко // Вісник Академії адвокатури України. – 2010. – № 17. – С. 12-17

230. Юрьев А.И. Системное описание политической психологии / А.И. Юрьев / Докт. доклад. – СПб., 1997. – С.109-115.
231. Юрьев А.И. Глобализация как новая форма политической власти, изменяющая человека и миропорядок / А.И. Юрьев // Россия: планетарные процессы. – СПб: Изд-во СПбГУ, 2002. – С.235-264.
232. Юрьев А. И. Механизмы влияния политики на психическое состояние людей / А. И. Юрьев / Акмеология. Научная сессия 98. – СПб, 1998. – С. 248-258.
233. Яковлев Д. В. Політична раціоналізація в умовах переходу до демократії / Д. В. Яковлев // Перспективи. – 2011. – 2(48). – С. 187-192
234. Яцино М. Культура индивидуализма / М. Яцино. – Х.: Гуманитарный центр, 2012. – 280 с.
235. Chebanov S.V. Umwelt as life world of living being / S.V. Chebanov // Semiotica. Vol. 134 – 1/4, 2001. – P. 169-184.
236. Masters R. D. The nature of politics / R. D. Masters. – New Haven, L.: Yale University Press. – 1989.
237. Masters R.D. Political science / R. D. Masters // The Sociobiological Imagination / Ed. M. Maxwell Albany (N.Y.): SUNY Press. – 1991. – P. 141-156.